

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Яна Олександрівна ТРОЯК

УДК 94:[334.734:631.115.8](477)“192”(043,5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Діяльність сільськогосподарської кооперації по
інтенсифікації селянських господарств в роки непу**

шифр і назва спеціальності: 032 – Історія та археологія

галузь знань: 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник:

Морозов Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор

Черкаси – 2026

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	4
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	17
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
1.1. Стан наукового вивчення проблеми	28
1.2. Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження	39
Висновки до розділу 1	50
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ТОВАРИСТВА ЗІ ЗБУТУ Й ЕКСПОРТУ ПРОДУКТІВ ПТАХІВНИЦТВА «КООПТАХ» У РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	52
2.1. Соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації	52
2.2. «Кооптах»: організаційне становлення та соціально-економічний розвиток	64
2.3. Аспекти функціонування Всеукраїнського центру «Кооптах» в системі сільськогосподарської кооперації	80
Висновки до розділу 2	108
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ САДОВО-ГОРОДНІХ, ВИНОГРАДАРСЬКИХ І БДЖІЛЬНИЦЬКИХ КООПЕРАТИВІВ «ПЛОДОСПІЛКА» У ЗРОСТАННІ ДОБРОБУТУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	110
3.1. Соціально-економічні чинники створення та організаційна розбудова «Плодоспілки»	110

3.2. Господарська діяльність «Плодоспілки» та її вплив на підвищення економічної ефективності селянських господарств ..	122
Висновки до розділу 3	152
РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК БУРЯКІВНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ	154
4.1 Роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння	154
4.2. Сприяння спеціальної буряківничої кооперації підвищенню товарності селянських господарств	173
Висновки до розділу 4	190
ВИСНОВКИ	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	202
ДОДАТОК	233

АНОТАЦІЯ

Трояк Яна Олександрівна. Діяльність сільськогосподарської кооперації по інтенсифікації селянських господарств в роки непу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – історія та археологія. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2026.

У дисертації на основі критичного аналізу опрацьованих історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології з'ясовано характер, ключові чинники, сутність і форми роботи сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їх добробуту в умовах непу. Актуалізовано увагу на тому, що як теоретичні, так і практичні механізми діяльності кооперативної системи завдяки вмінню її фахівців мобілізувати організаційні, виробничі та фінансові можливості сприяли вирішенню цілої низки гострих і болючих господарсько-економічних проблем. Сільськогосподарська кооперація України намагалась реалізувати всі господарські резерви, навіть малопомітні, які можна було розшукати в сільському господарстві з метою зростання продуктивності селянської праці, підвищення товарності селянських господарств та їх економічного добробуту.

У *першому розділі* проаналізовано стан наукової розробки проблеми; з'ясовано, що в науковий обіг введено значний масив фактологічного матеріалу, теоретичних напрацювань у площині висвітлення досить об'ємної та різноаспектної за своїм змістовним наповненням діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах непу. Робиться акцент на тому,

що, незважаючи на численну історіографічну спадщину, залишаються ще недостатньо вивченими позитивні тенденції в діяльності спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації, панорамне висвітлення форм, методів і напрямків роботи яких ще не було предметом спеціального історичного дослідження.

Сформовано репрезентативну джерельну базу, що представлена вагомим масивом документів і матеріалів, характеризується достовірністю й повнотою вміщеної в джерелах інформації й цілком здатна забезпечити об'єктивний і змістовний аналіз широкого кола різнопланових чинників, сутності подій і явищ, котрі прямо чи опосередковано торкалися висвітлення характеру, ключових моментів, сутності й форм роботи сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їх добробуту в умовах нової економічної політики. Методологічний інструментарій представлений як загальнонауковими, так і власне історичними методами й принципами, комплексне поєднання яких дало можливість реалізувати поставлену мету й вирішити дослідницькі завдання.

У другому розділі *«Роль Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва “Кооптах” в розвитку продуктивних сил сільського господарства»* насамперед надано характеристику соціально-економічних передумов створення спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації й доведено, що ефективна діяльність сільськогосподарської кооперації яскраво продемонструвала потенціал так званих «другорядних» галузей сільськогосподарського виробництва (птахівництво, городництво, садівництво, виноградарство та виноробство, буряківництво тощо), активна робота яких значно розширила господарські можливості селянських господарств і дала стимул для їх підприємницького спрямування.

Проаналізовано організаційне становлення та соціально-економічний

розвиток Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» (зі збуту й експорту продуктів птахівництва); обґрунтовано його значення для підвищення продуктивності праці селян-власників та, окремо, товарності індивідуальних господарств. Визначено, що птахівництво характеризувалося величезним товарним потенціалом, і хоча на початок 1920-х рр. воно в основному було натуральним, але мало прекрасні перспективи розвитку завдяки компактності й простоті зберігання продукції.

У рамках аналізу аспектів функціонування Всеукраїнського товариства «Кооптах» у системі сільськогосподарської кооперації показано ефективні механізми побудови відрегульованої системи збору, переробки й довготривалого зберігання продукції, що дозволяло максимально використовувати вигоди сезонної кон'юнктури. У результаті цього «Кооптах» досягнув значних успіхів у постачанні високоякісної продукції птахівництва не лише на внутрішні, а й на зарубіжні ринки.

Доведено, що діяльність мережі давала можливість селянину якісно вирішувати як виробничі, так і збуто-постачальні потреби, забезпечивши в районах, сприятливих для птахівництва, вагоме підвищення продуктивності, а отже й дохідності селянського господарства. Обґрунтовано, що саме вплив кооперативної роботи на покращення продукції птахівництва призвів до зростання частки від її реалізації в бюджеті українського селянина, що, у свою чергу, вело до охоплення птахівничою кооперацією все більшої кількості селянських господарств та розширення джерел грошових надходжень.

У *третьому розділі* проаналізовано соціально-економічні чинники створення, організаційну розбудову та економічний потенціал Всеукраїнської спілки садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка» у зростанні добробуту селянських господарств. Закцентовано увагу на господарській діяльності «Плодоспілки» та її впливі на підвищення економічної ефективності

селянських господарств. З'ясовано, що власники господарств постійно шукали нові шляхи реалізації своєї господарсько-підприємницької ініціативи, яка розповсюджувалася на різні форми отримання прибутків, зокрема й через збут продукції городництва та садівництва. Зазначено, що «втручання» кооперації в цей процес полягало в тому, що серед її важливих завдань була максимальна мобілізація всіх ресурсів, котрі були в підпорядкуванні «Плодоспілки» і, відповідно, підвищення рівня добробуту селянських родин. Зроблено прикінцеве узагальнення щодо непересічної ролі досвіду фахівців «Плодоспілки», завдяки управлінській діяльності яких процес трансформації городництва й садівництва з галузей, що тривалий час мали так званий «другорядний» характер, і продукти яких ішли на задоволення насамперед споживчих потреб селянських родин, у галузі виробництва, що набули ринкового характеру.

Визначено, що в досліджуваній період «Плодоспілка» постійно нарощувала свої виробничі потужності, передусім завдяки постійній індустріалізації переробної промисловості. Предметно вивчено питання вагомості агрокультурної роботи, системне впровадження якої помітно сприяло трансформації селянських господарств – від екстенсивного до більш інтенсивного способу виробництва. Доведено, що кооперативна система як така відчутно сприяла забезпеченню потреб споживачів, особливо помітно в плодоовочевій галузі, де вона була своєрідним посередником між власниками господарств (дрібними товаровиробниками) й власне ринком, який формувала й живила.

У *четвертому розділі* узагальнено матеріали, що стосуються господарсько-економічного розвитку буряківничої кооперації в доколгоспний період. Зосереджено увагу на тому, що соціально-політичні катаклізми призвели до ліквідації високопродуктивних поміщицьких економій, тривав посилений наступ на заможні селянські господарства, проте дії кооперації наглядно продемонстрували, що заохочення до кооперативної роботи власників дрібних селянських господарств могло

зробити їх товарними й ринковими навіть у такій трудомісткій сфері, як бурякосіяння.

З'ясовано роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння і визначено, що організаційна розбудова кооперативної системи, створення спеціальних центрів, які координували й організовували ефективну господарсько-економічну діяльність на місцях, сприяла тому, що кількість власників селянських господарств, котрі займались культивуванням цукрового буряка, постійно зростала, а кооперація здійснювала стабільні цілеспрямовані заходи щодо підтримки селянства в цій трудомісткій, але досить прибутковій сфері сільськогосподарського виробництва.

Структуровано значний пласт інформативно насичених даних, критичний аналіз яких дав можливість визначити, що в районах найбільшого малоземелля саме завдяки вирощуванню доволі трудомісткої культури буряка селянські господарства могли покращити власне економічне становище. Привернуто увагу до того, що фахівці кооперації не були націлені на негайну господарську віддачу, а насамперед піклувались про впровадження раціональних прийомів господарювання в селянське бурякосіяння з метою підвищення господарського потенціалу, а вже потім і на економічний ефект та господарський успіх. Зазначено, що селянам було запропоновано таку модель господарювання, головним постулатом якої було взаємовигідне економічне співробітництво, направлене як на задоволення інтересів власників селянських господарств, так і на інтенсифікацію галузі. Встановлено, що сільськогосподарська кооперація добре розуміла труднощі суспільно-політичного та господарсько-економічного характеру, що постали перед нею, але постійно шукала можливості дієвої допомоги власникам селянських господарств. Серед таких різноманітних форм допомоги селянству був і пошук додаткових шляхів підвищення дохідності селянських господарств.

Загалом напрацьований фактологічний матеріал, положення та

висновки, які містяться в представленій науковій роботі, аргументовано доводять, що сільськогосподарська кооперація, вдало поєднавши наявність постійно зростаючих фінансово-господарських можливостей, господарський досвід та організаційно-управлінські функції, змогла за досить короткий час продемонструвати, що селянські господарства за належної підтримки їх засобами виробництва, розробки ефективного механізму збуту сировини змогли зміцнити, стати самодостатніми і досягнути господарського успіху. Напрацювання здобувача розширюють сучасні уявлення щодо характеру, ключових чинників, сутності та форм роботи української сільськогосподарської кооперації в роки непу і можуть слугувати для подальших розробок питань механізмів функціонування кооперативного руху в Україні.

Ключові слова: нова економічна політика (неп), селянство (селяни), сільське (селянське) господарство, селянська революція, кооперативний рух (ідеал), кооперація (сільськогосподарська кооперація, селянська кооперація), кооперативне товариство, кредит, податкова політика, хлібозаготівлі, колективізація, Голодомор, більшовицький (сталінський) режим (більшовики, більшовизм), УСРР (Україна, Наддніпрянська Україна).

ABSTRACT

Activities of agricultural cooperation on the intensification of peasant farms in the years of the NEP. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Troyak Yana Oleksandrivna. Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 – Humanities with specialty 032 – History and archaeology. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, 2026.

The work is done on the basis of the critical analysis of the processed historical sources, achievements of historiography and modern methodology. The author researches the character, key factors, essence and forms of work of agricultural cooperation for the purpose of intensification of peasant farms and strengthening of their well-being in the NEP. Attention is drawn to the fact that both theoretical and practical mechanisms of the cooperative system contributed to solving a number of acute and painful economic problems, due to the ability of its specialists to mobilize organizational, production and financial opportunities. Agricultural cooperation of Ukraine tried to realize all economic reserves even inconspicuous, which could be found in agriculture, in order to increase the marketability of peasant farms, increase the productivity of peasant labor and economic well-being of peasant farms.

The *first section* analyzes the state of scientific development of the problem. It was found that a significant array of factual material, theoretical developments in the field of coverage of a rather voluminous and diverse aspect of the content of agricultural cooperation in the NEP were put into circulation. Emphasis is placed on the fact that, despite the numerous historiographical heritage, the positive trends in the activities of specialized systems of

agricultural cooperation, panoramic coverage of forms, methods and areas of work which have not yet been the subject of special historical research.

A representative source base has been formed, which is represented by a significant array of documents and materials. It is characterized by authenticity and completeness of information contained in the sources, and is able to provide objective and meaningful coverage of a wide range of diverse factors, events and phenomena which directly or indirectly touch the nature, key points, and forms of agricultural cooperation in order to intensify peasant farms and strengthen their welfare in the new economic policy.

Methodological tools are represented by both general scientific and historical methods and principles, the complex combination of which made it possible to realize the goal and solve research problems.

The *second section «The role of the All-Ukrainian Cooperative Society for the Sale and Export of Poultry Products “Kooptakh” in the development of productive forces of agriculture»* first describes the socio-economic preconditions for creating a specialized system of agricultural cooperation and proves that the effective operation of agricultural cooperation has clearly demonstrated the potential of the so-called «secondary» branches of agricultural production (poultry, horticulture, olericulture, viticulture and winemaking, beet farming, etc.), whose active work has greatly expanded the economic opportunities of farms and stimulated their entrepreneurship.

The organizational formation and socio-economic development of the All-Ukrainian Cooperative Society for the Sale and Export of Poultry Products «Kooptakh» are analyzed; its importance in increasing the productivity of peasant labor and marketability of individual peasant economy is substantiated. It is determined that poultry farming was characterized by a huge commodity potential, and in spite the fact, that in the early 1920s it was mostly natural, it had excellent prospects for development due to the compactness and easy storage.

The analysis of aspects of the functioning of the All-Ukrainian Society

«Kooptakh» in the system of agricultural cooperation shows effective mechanisms for building a regulated system of collection, processing and long-term storage of products, allowing maximum use of seasonal benefits. As a result «Kooptakh» has achieved significant success of high-quality poultry products not only in domestic but also in foreign markets.

It is proved that the activity of the network enabled the peasant to solve qualitatively both production and sales needs, providing in favorable for poultry farming areas, a significant increase in productivity and, consequently, the profitability of the peasant economy.

It is substantiated that the influence of cooperative work on the improvement of poultry products led to an increase in the sphere of its implementation in the Ukrainian farmers' budget, which, in turn, led to poultry cooperatives covering more and more farms and expanding sources of income.

The *third section* analyzes the socio-economic factors of forming, organizational development and economic potential of the All-Ukrainian Union of Horticultural, Viticultural and Beekeeping Cooperatives «Plodospilka» in increasing the welfare of farms. Emphasis is placed on the economic activity of «Plodospilka» and its impact on improving the economic efficiency of peasant farms. It was found that the owners of peasant farms were constantly looking for new ways to implement their own economic and entrepreneurial initiative, which extended to the search for new forms of income through the sale of horticultural products. It is noted that the «intervention» of cooperation in this process was that among its important tasks was the maximum mobilization of all resources that were subordinated to the «Plodospilka» and, accordingly, increase the welfare of peasant families. A generalization was made about the role of managerial experience of «Plodospilka» specialists, which made possible the process of transformation of horticulture and olericulture from industries that have long been so-called «secondary» and whose products meet in particular the consumer needs of the peasant family, into acquiring a market character.

It has been determined that «Plodospilka» has been constantly increasing its production capacity, taking a number of steps in the industrialization of its own processing industry. The question of the importance of agricultural work, the introduction of which contributed to the transition of peasant farms from an extensive to an intensive way of running their own farms, was examined. It is proven that the fruit and vegetable cooperative system helped to provide the market with products of its industry, as a mediator between the small producer (owner of the farm) and the market, which it formed and fed.

The *fourth section* summarizes the materials related to the economic development of beet cooperatives in the pre-collective farm period. Attention is focused on the fact that socio-political cataclysms led to the elimination of highly productive landlord economies. There was an intensified attack on wealthy farms, but the activity of cooperation clearly demonstrated that encouraging cooperative work of small farm owners could make them marketable even in such a laborious sphere as beet sowing.

The part of agricultural cooperation in the revival of peasant beet sowing was clarified and it was determined that the organizational development of the cooperative system, the creation of special centers that coordinated and organized effective economic activities on the ground, contributed to the fact that the number of farmers engaged in sugar beet farming was constantly growing, and the cooperation carried out stable targeted measures to support the peasantry in this labor-intensive but quite profitable sphere of agricultural production.

A significant layer of informative data was constructed, critical analysis of which made it possible to determine that in the areas of the largest scarcity of land just due to the cultivation of quite labor-intensive beet crops, farms could improve their own economic situation. Attention was drawn to the fact that the specialists of the cooperation were not aiming at an immediate economic return, but, first of all, took care of the introduction of rational management methods in peasant beet sowing to increase economic potential, and only then the economic

effect and economic success. It is noted that the peasants were offered such a model of management, the main postulate of which was mutually beneficial economic cooperation aimed at both satisfying the interests of the owners of peasant farms, and to intensify the industry. It was established that the agricultural cooperation was well aware of the socio-political and economic difficulties that faced it, but was constantly looking for opportunities to help the owners of farms effectively. Among such various forms of assistance to the peasantry there was the search for additional ways to increase the profitability of peasant farms.

In general, the developed factual material, provisions and conclusions contained in this scientific work, argue that the successfully combining the availability of ever-increasing financial and economic opportunities, economic experience and organizational and managerial functions, agricultural cooperation was able to demonstrate in a short period of time, that together with the proper support of their means of production, the development of an effective mechanism for the sale of raw materials the farms were able to strengthen, become self-sufficient and achieve economic success. The achievements of the applicant expand modern ideas about the nature, key factors, and forms of work of Ukrainian agricultural cooperation in the years of the NEP and can serve to further develop issues of mechanisms of the cooperative movement in Ukraine.

Key words: new economic policy (NEP), peasantry (peasants), rural economy, cooperative movement (ideal), cooperation (agricultural cooperation, peasant cooperation), cooperative society, credit, tax policy, grain procurement, collectivization, Holodomor, Bolshevik (Stalinist) regime (Bolsheviks, Bolshevism), Ukrainian SSR (Ukraine, Dnieper Ukraine).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових виданнях, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Трояк Я. О. Соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації в УСРР (перша половина 1920-х рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2022. № 1. С. 114–120.
DOI : <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-114-120>
URL : <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4746/4998>
2. Трояк Я. О. Організаційне становлення та початок виробничої діяльності Всеукраїнського товариства «Кооптах». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2023. Т. 34(73), № 4. С. 71–75.
DOI : <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.12>
URL : https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/4_2023/12.pdf
3. Трояк Я. О. Формування та початок господарсько-економічної діяльності системи плодоовочевої кооперації «Плодоспілка». *Літопис Волині : всеукр. наук. часоп.* 2023. Вип. 29. С. 101–105.
DOI : <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.16>
URL : <https://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/478/412>
4. Трояк Я., Махиня О. Сільськогосподарська кооперація як чинник відродження буряківництва в Україні в роки НЕПу. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 3. С. 184–190.
DOI : [10.31651/2076-5908-2025-3-184-190](https://doi.org/10.31651/2076-5908-2025-3-184-190)
URL : <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5537/5781>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів та додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Трояк Я. О. Господарська діяльність всеукраїнського центру «Кооптах» в умовах НЕПу. *Вплив глобалізації на розвиток науки, освіти та суспільства: міжгалузеві перспективи* : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ізмаїл, 4 жовт. 2025 р.). Ізмаїл, 2025. С. 65–68.
2. Трояк Я. О. Досвід всеукраїнської спілки буряківничої кооперації «Бурякоспілка» у відродженні селянського бурякосіяння (1920-ті рр.). *VI Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 107-ї річниці від дня заснування університету* : тези доп. (м. Київ, 16 жовт. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Press ; Таврійс. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2025. С. 357–360.
3. Трояк Я. О. Основні напрями господарської діяльності Всеукраїнської спілки садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка» в роки НЕПу. *Science, Education, and Society in the Digital Age of Globalization: Synergy for the Future* : Book of abstracts of Intern. Sci.-Pract. Conf. (Seattle, USA, Oct. 25, 2025). Seattle, USA : Golden Quill Publishing, 2025. P. 132–134.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

«Вукоопспілка» – Всеукраїнський союз споживчих кооперативних організацій

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

г. р. – господарський рік

Держторг УСРР – Державна експортно-імпортна контора Української Соціалістичної Радянської Республіки

НКЗТ (Зовнішторг) СРСР – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Колгосп – колективне господарство

НАН України – Національна академія наук України

Неп – нова економічна політика

НКВТ УСРР – Народний комісаріат внутрішньої торгівлі Української Соціалістичної Радянської Республіки

НКЗ (Наркомзем) УСРР – Народний комісаріат землеробства Української Соціалістичної Радянської Республіки

НКТ (Наркомторг) УСРР – Народний комісаріат торгівлі Української Соціалістичної Радянської Республіки

Племрозплідник – племінний розплідник

Радгосп – радянське господарство

Райсільгоспспілка – районна сільськогосподарська спілка

Райспоживспілка – районна споживча спілка

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК (Раднарком) – Рада народних комісарів

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

«Сільськосоюз» – Всеросійський закупівельний союз сільськогосподарської кооперації

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УЕН – Українська економічна нарада

Укрсільбанк – Український сільськогосподарський банк

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки

ВСТУП

Актуальність теми. Проблематика українського селянства в сучасній історичній науці займає чільне місце. Вивчення соціально-економічних аспектів його життєдіяльності пов'язане з провідною роллю аграрного сектору в формуванні економічного потенціалу України, її продовольчої та національної безпеки, перспективами розвитку країни. В історії України були періоди, коли відбувалися доленосні зміни, пов'язані як із життям української спільноти загалом, так і селянської верстви зокрема. Виходячи з цього, цілком логічним є дослідження набутого вітчизняного історичного досвіду, звернення до об'єктивного аналізу різнобарвних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів і явищ, у яких українське село було активним суб'єктом динамічних пертурбацій.

Відповідно, вивчення апробованих життям методів розв'язання гострих соціально-економічних завдань і на сьогоденному етапі може бути корисним для вирішення комплексу питань подальшого розвитку аграрного сектору господарства, для успіху в якому потрібно враховувати й попередній досвід. Одним із таких знакових періодів у модерній українській історії якраз і є доба непу – час становлення й функціонування ринкової моделі економічного життя, попри його тимчасовий та «експериментальний» характер.

У цьому контексті привертає увагу дослідження позитивного й вельми показового досвіду діяльності української сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств, що були основним виробником сільськогосподарської продукції в Україні та сприяли зміцненню добробуту населення в умовах непу.

У процесі достатньо ефективною діяльністю сільськогосподарська

кооперація намагалася раціонально використати всі галузі аграрного виробництва. Не відкидаючи важливості інтенсифікації основних із них, серед яких, наприклад, було зернове виробництво й м'ясо-молочна галузь, що приносили відчутні прибутки, діяльність сільськогосподарської кооперації України була корисна ще й тому, що вона прагнула реалізувати всі резерви, попервах навіть малопомітні, котрі можна було виявити в сільському господарстві.

Якщо виникнення м'ясо-молочних спеціалізованих товариств «лежало на поверхні» та неодноразово привертало увагу науковців (дисертації і т. д.), то поза їхньою увагою, за винятком згадок у контексті загальної оцінки сільськогосподарського виробництва в добу непу й деяких окремих розвідок, залишалися інші сфери діяльності сільськогосподарської кооперації, на яких доцільно зосередити пізнавальний фокус.

Мобілізація всіх напрямків сільського господарства, використання галузей аграрного виробництва було вкрай важливим моментом життя українського села після воєнних та революційних лихоліть. Крім того, що на початку 1920-х рр. українське суспільство стояло на межі економічної катастрофи, спричиненої алогічною й хаотичною політикою більшовиків, особливо болючими були соціальні проблеми. Це, насамперед, складна демографічна ситуація, викликана людськими втратами в Першій світовій війні та злочинами більшовиків під час національно-визвольних змагань. У цьому контексті потрібно відзначити сумарно великі втрати чоловічого населення, наслідки яких болісно вдарили по селянських родинах, адже на чоловіках трималося одноосібне селянське господарство: оранка, сівба, косовиця, обмолот тощо. Багато з них повернулися додому інвалідами, фізично не маючи в змоги займатися селянською працею. Тобто господарства, котрі фактично представляли жінки з малолітні діти, підлітки, були приречені на зубожіння. До сукупності переліченого маємо віднести й погодні

чинники, що досить відчутно впливали на життєдіяльність селян. Неврожай 1921 р., зумовлений посухою, спричинив, зокрема в зоні Степу, втрату майже половини голів тяглової худоби, що, своєю чергою, було однією з ключових причин занепаду рільництва й тваринництва, адже для відтворення стада потрібно було щонайменше 5 років.

Сільськогосподарська кооперація добре розуміла труднощі, що постали перед нею, але постійно шукала можливості дієвої допомоги власникам селянських господарств. Серед різноманітних форм допомоги селянам був пошук додаткових шляхів підвищення дохідності селянських дворів.

Одним із подібних шляхів були ті галузі господарства, яким у звичайних умовах через екстенсивність традиційного господарства не надавалося серйозного значення. Насамперед мова йде про птахівництво – розведення курей, качок, індиків, гусей. Між тим, світовий досвід свідчив, що при належному ставленні до них, при сприятливих кліматичних умовах, наявності водойм розведення птиці мало забезпечити вагоме підвищення продуктивності, а отже, дохідності селянського господарства. Тривалий час ставлення до птахівництва було поблажливим, його часто називали «жіночими грошима». Не надавали потрібного значення й використанню всіх можливостей плодоовочевої продукції. Проте в міру урбанізації населення, відриву міст від районів плодоовочевого виробництва гостро поставала проблема забезпечення міських жителів не лише зерновою продукцією, а й городиною, плодами. Та й справа бурякосіяння була дохідною, проте дуже трудомісткою, а поодинокі селянські господарства з нею не могли впоратися.

Саме завдяки діяльності сільськогосподарської кооперації селяни зуміли долучитися до інтенсифікації своїх господарств, особливо тих культур, вирощування яких було сприятливим у тій чи іншій місцевості. За досить короткий термін вдалося забезпечити налагодження збуту продукції птахівництва, плодоовочівництва, буряківництва, причому не

лише на внутрішньому ринку, а й отримати визнання за якість продукції на ринках зовнішніх.

Реалії життєдіяльності непівського села 1920-х рр., коли відбувався швидкий процес адаптації селянських господарств до товарно-грошових відносин, до включення й активної участі їх у кооперативних формах господарювання, мають слугувати неабияким досвідом, вивчення та аналіз якого не дозволить припуститися грубих помилок у вирішенні сучасних проблем в аграрному секторі економіки.

Потреба дослідження накопиченого досвіду, отримання достовірних та об'єктивних знань про перебіг подій 1920-х рр. щодо запровадження кооперативних форм співпраці, про ефективність кооперації в усіх галузях сільського господарства з метою зростання продуктивності селянської праці, підвищення товарності господарств та добробуту їхніх власників, має наукове, теоретико-методологічне й практичне значення, що зумовлює актуальність теми пропонованої дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Досліджена тема дисертації узгоджена з науковою проблематикою кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Робота органічно пов'язана з держбюджетною темою кафедри «Політичні та соціокультурні процеси в Україні в першій половині ХХ ст.: історіографія та нові аспекти дослідження проблеми» (номер державної реєстрації 0121U111048), а також темою студій Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації 0123U101600).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного аналізу опрацьованих історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології з'ясувати характер, ключові чинники, сутність і

форми роботи сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їхнього добробуту в умовах непу.

Для реалізації поставленої мети передбачено вирішення таких **дослідницьких завдань:**

- з'ясувати історіографію проблеми, виявити, систематизувати й охарактеризувати джерельну базу, визначити (оптимізувати) теоретико-методологічні засади дослідження;

- охарактеризувати соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи української сільськогосподарської кооперації в роки непу;

- проаналізувати та синтезувати організаційне становлення та соціально-економічний розвиток Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах»; обґрунтувати його значення в підвищенні продуктивності праці селян-господарників, товарності їхніх індивідуальних господарств;

- визначити основні чинники, що сприяли підвищенню економічного потенціалу селянських господарств, включених у плодоовочеву кооперативну систему;

- простежити основні напрямки господарської діяльності Всеукраїнської спілки садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка»;

- висвітлити становище українського буряківництва та з'ясувати роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння;

- показати динаміку та особливості господарсько-економічного розвитку Всеукраїнської спілки буряківничої кооперації «Бурякоспілка» та охарактеризувати заходи, спрямовані на підвищення товарності селянських господарств.

Об'єктом дослідження є сільськогосподарська кооперація України доби нової економічної політики.

Предметом дослідження є процес створення, форми, методи й напрямки діяльності української сільськогосподарської кооперації з підвищення товарності й прибутковості селянських господарств в умовах непу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1921–1929 рр. Вибір нижньої хронологічної межі пов'язано з проголошенням непу й відродженням української сільськогосподарської кооперації як ефективної форми організації взаємовигідної співпраці селянських господарств; верхньої хронологічної межі – з насильницьким згортанням непу й примусовим припиненням діяльності кооперативних форм господарювання в українському селі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Української СРР в політико-адміністративних межах 1920-х рр.

Методи дослідження. Методологічний інструментарій представлений як загальнонауковими, так і власне історичними методами й принципами. Для повного, чітко структурованого й систематичного викладу матеріалу було застосовано загальнонаукові принципи науковості, об'єктивності, історизму, всебічності, комплексності та системності. Дослідником було використано можливості як загальнонаукових (структурно-функціональний, конкретно-пошуковий, статистичний, метод критичного аналізу), так і власне історичних методів (проблемно-хронологічний, історико-системний, історичного аналізу).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

– на дисертаційному рівні на основі критичного аналізу опрацьованих історичних джерел, систематизації в єдине ціле здобутків історіографії з'ясовано характер, ключові чинники, сутність і форми роботи української сільськогосподарської кооперації з метою

інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їхнього добробуту в умовах нової економічної політики;

– показано й доведено значну організаційно-господарську та фінансово-виробничу роль спеціальної сільськогосподарської кооперації, у тому числі Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», Всеукраїнської спілки садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка», Всеукраїнської спілки буряківничої кооперації «Бурякоспілка», проаналізовано їхнє ключове значення в підвищенні товарності селянських господарств, зростанні продуктивності селянської праці й економічного добробуту селянських господарств;

– виокремлено й схарактеризовано, що позитивним моментом у формуванні структури й напрямів роботи спеціальної кооперативної системи стало те, що до уваги бралися не лише ті галузі сільського господарства, які традиційно приносили основний дохід (зернове виробництво і м'ясо-молочна галузь), а акцент важливості робився також на тих галузях, котрі вважалися другорядними, проте мали значний потенціал і дали поштовх для підприємницького спрямування функціонування селянських господарств;

поглиблено й уточнено:

– розуміння того, що фахова кооперація, вдало поєднавши наявність постійно зростаючих фінансових можливостей, господарський досвід та організаційно-управлінські функції, змогла за досить короткий час продемонструвати, що селянські господарства за належної підтримки їх засобами виробництва, розробки ефективного механізму збуту сировини змогли зміцнити, стати самодостатніми й досягнути господарського успіху;

– твердження про те, що діяльність усіх систем української сільськогосподарської кооперації була націлена не лише на негайну господарську віддачу, а насамперед на впровадження раціональних

прийомів господарювання з метою підвищення виробничого (економічного) потенціалу селянських господарств;

дістало подальшого розвитку:

– дослідження історії вітчизняного птахівництва, городництва, садівництва, виноградарства та виноробства, буряківництва в роки нової економічної політики, механізмів реалізації сільськогосподарською кооперацією фінансових, збуто-постачальницьких та виробничих операцій у цих галузях сільськогосподарського виробництва;

– узагальнення відносно того, що селянам було запропоновано таку модель господарювання, головним постулатом якої було взаємовигідне економічне співробітництво, направлене як на задоволення інтересів власників господарств, так і на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва загалом;

– судження про те, що сільськогосподарська кооперація доби непу була організована як широка самодіяльна організація, що розвивалася на тлі динамічних соціально-економічних процесів, на основі господарської самостійності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що напрацьований фактологічний матеріал, положення та висновки, які містяться в запропонованій роботі, значно розширюють сучасні уявлення щодо характеру, ключових чинників, сутності й форм роботи української сільськогосподарської кооперації в роки непу, можуть слугувати для подальших розробок питань механізмів функціонування кооперативного руху в Україні. Результати дисертаційного дослідження можуть бути корисними для написання узагальнювальних робіт з історії України ХХ ст., розробки лекційних курсів з аграрної історії України, спецкурсів і спецсемінарів з історії українського селянства, у ході підготовки до написання монографій та підручників.

Особистий внесок здобувача полягає у вивченні значного масиву фактологічних джерел, що дало змогу повною мірою показати процес

створення, також форми, методи й напрямки діяльності української сільськогосподарської кооперації з підвищення товарності й прибутковості селянських господарств в умовах непу. Пошук та аналіз історичних джерел виконано автором особисто. Теоретичні положення, висновки, узагальнення й наукової результати, викладені в дисертації, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція, основні положення й висновки дисертації неодноразово обговорювалися на засіданні кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Попередні результати дослідження, окремі ідеї, положення, висновки роботи були представлені авторкою в доповідях і повідомленнях на пленарних і секційних засіданнях регіональних та всеукраїнських конференцій (див. с. 15–16), востаннє на Всеукраїнській науковій конференції «XIII Богданівські читання» (м. Черкаси, 17 грудня 2025 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 4-х статтях, що опубліковані в наукових фахових виданнях (категорія «Б»), які на цей момент включені до профільних міжнародних наукометричних баз. У статті, підготовленій до друку в співавторстві з О. Махиною, авторці належить ідея й аналіз ключової ролі спеціальної сільськогосподарської кооперації в зростанні продуктивності селянської праці.

Структура та обсяг дисертації обумовлені її змістом, метою і завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською й англійською мовами, вступу, чотирьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатку. Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з яких 183 сторінки – основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 349 позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Вивчення історії сільськогосподарської кооперації як найбільш масової організації селянства в доколгоспний період привертає пильну увагу дослідників. З'ясування ключових аспектів щодо характеру, сутності й форм роботи сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їхнього добробуту в умовах непу варто розпочати з характеристики стану наукового вивчення історичних сюжетів, які прямо чи опосередковано торкаються предмету наукового пошуку дисертації. Наукові розвідки, присвячені даній науковій проблемі, було класифіковано за хронологічно-тематичним принципом. Вважаємо доцільним умовно розділити історіографічні здобутки на два періоди: історіографія радянського періоду та історіографія доби незалежності України.

Історіографія радянського періоду насамперед представлена напрацюваннями сучасників суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, які відбувались в українському селі 1920-х рр. Уже на перших порах відродження сільськогосподарської кооперації побачила світ публікація І. Батюка «Сільськогосподарська кооперація на Україні», який чітко визначив як організаційні форми, так і завдання та методи кооперативної роботи, акцентував увагу на розвитку збутового напрямку кооперативної діяльності, прослідкував джерела утворення капіталів сільськогосподарської кооперації [8]. Серед ґрунтовних праць 1920-х рр. вартими уваги є напрацювання Є. Дешка, присвячені основним напрямам діяльності сільськогосподарської кооперації

України в роки непу. Автор, зокрема, резонно зазначав, що саме спеціальна кооперація могла забезпечити зростання прибутковості дрібних селянських господарств через різні форми інтенсифікації сільського виробництва [66, с. 46]. Важливі аспекти щодо стану та розвитку сільськогосподарської кооперації містяться в науковій роботі В. Целаріуса [331].

Низка тогочасних праць присвячена ключовим питанням стану й подальшого розвитку як сільського господарства України загалом, так і окремих його галузей зокрема, характеристиці причин і наслідків стратифікації й диференціації селянських господарств [51–53]. Загальні питання контрактаційної форми роботи в сільському господарстві на Україні досліджував В. Онуфрієв [223].

Дослідники 1920-х рр. не обходили увагою й питання доцільності впровадження системи сільськогосподарського кредиту. Вартими уваги в цьому контексті є роботи Л. Ландо, який розглядав кредитну кооперацію як ефективний механізм піднесення сільського господарства та Т. Німчинова, який виважено проаналізував основи організації й діяльності кредитного сільськогосподарського товариства як первинної ланки системи сільськогосподарського кредиту [169; 214–216]. Достатню увагу цьому питанню приділяв А. Дідусенко, даючи досить об'ємний аналіз системи сільськогосподарського кредиту на Україні в 1923–1928 рр., а також чітко й структуровано висвітливши соціальний склад сільськогосподарських кредитних товариств [67; 68].

Маємо відзначити також той факт, що часто авторами публікацій були теоретики та практики кооперативного руху, його безпосередні керівники та учасники, вчені-аграніки, що й зумовлювало об'єктивність і глибину висвітлення процесів, які відображено в публікаціях. Досить виважена і критична оцінка стану сільського господарства 1920-х рр. дається в працях знаного й авторитетного економіста-аграніка О. Шліхтера [336–341]. Окремі сюжети, пов'язані з економічними

підставами, теорією та соціальним значенням сільськогосподарської кооперації, висвітлено в роботі І. Маєвського [187]. Важливі питання щодо оцінки роботи спеціальної сільськогосподарської кооперації, її організаційної мережі, показників зростання товарності селянських господарств, торгівельної роботи центрів спеціальної кооперації знайшли своє відображення в докладній публікації В. Дробота [78]. Окрім того, фахівці в своїх напрацюваннях окреслювали досягнення й перспективи тих галузей сільськогосподарського виробництва, якими опікувалась кооперативна система, оприлюднювали чергові завдання діяльності фахових кооперативних центрів, висвітлювали торгівельно-посередницьку роботу спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, давали виважену оцінку її ролі на внутрішньому й зовнішньому ринку.

Представлені в літературі 1920-х рр. і роботи, які стосуються діяльності безпосередньо спеціальних фахових центрів сільськогосподарської кооперації. Правда, більшість праць мали організаційно-господарський характер, проте автори демонстрували реальні знання господарського життя, що дало нам можливість пролити світло на весь спектр питань, пов'язаних із розвитком окремих галузей сільськогосподарського виробництва, зокрема птахівництва [33; 34; 95; 96; 89; 148; 155; 227–229; 233; 234; 293–297; 310], буряківництва [2; 22; 110; 152; 153; 183; 311; 332], садово-городньої та виноградарської справи [292; 335].

У публікаціях 1920-х рр. також розкрито окремі сюжети, які стосуються вивчення тих чи інших важливих питань як сільськогосподарського виробництва, так і проблем життя українського селянства в означений період. Зокрема, мова йде про висвітлення питань організації селянського господарства в різних регіонах України, перспектив купівельних ресурсів сільського населення, вирішення проблем подолання ринкових труднощів, технічного забезпечення

селянських господарств та участі в цьому процесі сільськогосподарської кооперації, шляхів впровадження раціональної системи й ефективних методів підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства, культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кооперації в працях В. Батієнка, С. Зарудного, М. Каненгісера, С. Кривецького, А. Фіхтера, О. Філіповського [6; 97; 124; 150; 328; 329].

Потрібно вказати й на те, що авторами низки публікацій із загальних питань становища сільського господарства, основних шляхів його подальшого розвитку, ключових напрямків сільськогосподарської політики були й партійні діячі, керівники державних і партійних органів, що вносило в аналіз поточного стану речей деякий суб'єктивізм. Певне виключення, маємо констатувати, мають праці заступника Наркомзему Української СРР, ученого-аграрника М. Вольфа, ряд праць яких наповнено досить конкретним інформаційним матеріалом щодо соціально-економічного та виробничого розвитку сільського господарства України [36; 37]. Виваженістю суджень щодо потреб селянських господарств характеризується й робота заступника Наркомзему УСРР В. Качинського «На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні» [130]. Певною реалістичною спрямованістю характеризуються й публікації голови Раднаркому СРСР О. Рикова та голови ВУЦВК Г. Петровського щодо загальних завдань сільськогосподарської політики й місця в ній кооперативної системи [231; 232; 287].

Загалом публікації 1920-х рр. характеризувалися такими цінними для критичного аналізу подій сторонами як актуальність, оперативність, вдумливий підхід до сучасних дослідникам процесів. Проте обмеженість у часі в аналізі певного сегменту подій надавала цим роботам більше інформаційного, ніж науково-аналітичного характеру, що дещо зменшувало результативність і вичерпність кінцевої оцінки вагомих суспільно-політичних та соціально-економічних подій та явищ.

З 1930-х рр., коли лещата тоталітаризму проникли в усі сфери життя суспільства, висвітлення всіх без винятку суспільно-політичних та соціально-економічних процесів було пронизано ідеологічними догмами й постулатами. Історична наука стає заідеологізованим механізмом керівної партії. Відповідно, наукова продукція була, на жаль, в основному позбавлена об'єктивності й достовірності внаслідок жорсткої цензури, штампів та заборон. Варто відмітити, що наукові публікації, в яких усе ж досить об'єктивно розкривалося питання кооперативного життя, виходили друком за кордоном, де облаштувалися колишні кооперативні діячі та вчені-аграрники, котрі через несприятливі політичні обставини «змушені були емігрувати» [24; 299; 322].

Стосовно відображення в наукових працях радянського періоду доби нової економічної політики, то маємо відзначити, що вони характеризувались в основному лише критикою товарно-грошових відносин в українському селі, які мали місце в роки непу, тому загалом праці 1930–1980-х рр. мали так званий історико-партійний характер [69; 302]. Що ж до висвітлення внеску сільськогосподарської кооперації в розвиток сільськогосподарського виробництва й економічного зміцнення селянських господарств, то це питання взагалі не згадувалось, адже мова про важливість кооперативної системи в життєдіяльності селянства повністю суперечила б виключній ролі партії та колективних форм господарювання у справі турботи про благополуччя народних мас. Партійні теоретики приклали всі зусилля, щоб у літературі колективна форма господарювання трактувалась як єдино доцільна, необхідна й бажана самим селянством.

З другої половини 1950-х рр. активно формується наукова школа істориків-аграрників, які, незважаючи на те, що не могли в повну силу реалізувати науковий потенціал, усе ж займалися розробками питань, пов'язаних із вивченням різнопрофільних аспектів діяльності сільськогосподарської кооперації в доколгоспному селі, хоч переважна

більшість публікацій мали яскраву ідеологічну спрямованість.

Звичайно, використання критичного підходу дало можливість взяти певний фактологічний матеріал із праць радянських істориків, хоча все ж у переважній більшості вони змушені були в угоду ідеологічним стереотипам трактувати сільськогосподарську кооперацію 1920-х рр. як «передумову масової добровільної колективізації українського селянства» [5; 324]. Наскрізною низкою наукових розвідок проходила також ідея щодо того, що саме комуністична партія була основним натхненником і координатором розбудови кооперативної мережі в роки непу. Водночас варто виокремити праці М. Гетьман-Кравченка, які попри ідеологічну зашореність усе ж були доволі змістовним джерелом, наповненим досить інформативними фактами щодо «життєдіяльності українського села непівського часу» [44; 45]. Вкрай обережно, але автори наукових праць радянської доби все-таки розкривали певні аспекти кооперативного життя в досліджуваній нами період. Певне уявлення про шляхи реалізації аграрної політики в добу відбудови містять роботи Б. Мигаля [199]; питанням розкриття процесів диференціації селянства України в умовах непу та її впливу на виробниче кооперування присвячено дослідження П. Денисовця [64]; аналіз соціально-економічних відносин у доколгоспному селі містять роботи В. Данилова [55–57]. Певний пласт фактологічних даних міститься у спеціальному аграрному дослідженні «Історія селянства Української РСР», виданому в 1967 р. Відмітимо, однак, що все ж наскрізною ниткою тут проходить думка про те, що саме заходи радянського уряду України сприяли поліпшенню господарського стану селянства, тоді як інформація про сільськогосподарську кооперацію вмістилася всього в декілька коротких речень [116].

Перебудовні процеси в суспільстві 1980-х рр. спричинили позитивні зміни в історичній науці, розпочалося критичне переосмислення процесів минулого, наслідком чого стала поява низки об'єктивних

наукових праць, позбавлених усталених радянських стереотипів і застарілих традицій. Серед інших ключових проблемних питань радянського минулого дослідники приділяли увагу й діяльності сільськогосподарської кооперації як найбільш масової організації українського селянства в добу непу, вивчали досвід господарської співпраці селянських господарств у доколгоспний період [186; 204; 205].

Проголошення в 1991 р. незалежності України дало поштовх новим віянням в історичній науці, що характеризувалися неупередженістю досліджень. Переорієнтація історичної науки на шлях об'єктивізму й незаангажованості у висвітленні радянського минулого була пов'язана з відмовою від догматичних підходів до оцінки подій, процесів і явищ, з відкриттям доступу до раніше закритих для дослідників архівних документів та матеріалів, формуваннях нових концептуальних і методологічних засад у вітчизняному науковому середовищі. Об'ємний інформаційний простір дав можливість сучасним вітчизняним дослідникам заповнити нові тематичні ніші, ліквідувати прогалини й недомовки, а також критично переосмислити трактування історичних подій без впливу заборон і штампів.

Концептуально важливою в переосмисленні суспільно-політичних подій в Україні в перше десятиріччя радянської влади є монографія знаного вітчизняного дослідника С. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)», який об'ємно та всестороннє дослідив спроби державної партії втілити в життя комуністичну доктрину [158]. Неупередженим є трактування й реальної історії непівського періоду в інших працях С. Кульчицького, де автор розглядає теоретичні аспекти, сутність та особливості нової економічної політики в українському селі, дає виважену та неупереджену оцінку непівської концепції «кооперативного соціалізму» [156; 157; 159–162].

Реальне бачення життя багатомільйонного українського селянства в роки непу, прагнення і сподівання якого в радянській історіографії також

висвітлювалось суб'єктивно й перекручено, стає предметом наукового пошуку дослідників. Варто насамперед виокремити вагомі монографії В. Калініченка, присвячені соціально-економічній характеристиці індивідуальних селянських господарств 1920-х рр. Автор досить переконливо доводить, що українське селянство не тяжіло до колективних форм господарювання, насаджених радянською владою, а прагнуло до матеріальної зацікавленості й господарської самостійності [122; 123]. Нове бачення історії селянства знайшло своє відображення у фундаментальному дослідженні Інституту історії України НАН України «Історія українського селянства», у ґрунтовній науковій роботі П. Коріненка з тією ж назвою, у низці праць з аграрної історії України [1; 90; 117; 118; 145]. Цінна інформація міститься й у матеріалах Всеукраїнських симпозіумів з проблем аграрної історії, що проводяться щорічно спільними зусиллями Інституту історії України НАН України та Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, і під час яких у контексті загального аналізу трансформації аграрних відносин в Україні за радянської доби чільне місце відводиться низці найактуальніших питань щодо тенденцій розвитку селянських господарств у доколгоспний період [194]. Наукові розвідки, уміщені в матеріалах симпозіумів, мають як наукову, так і практичну цінність. Уважним вивченням історичних проблем характеризується колективна монографія співробітників Інституту історії України НАН України «Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)», у якій гостро й концептуально по-новому піднімаються питання селянознавчої проблематики [307]. Життєдіяльності українського селянства в роки нової економічної політики присвячено також низку науково вагомих праць, які вийшли з-під пера Г. Капустян, О. Ганжі, І. Рибак, М. Олійника [40–43; 125; 127; 128; 220; 281].

Виваженістю та ґрунтовністю оцінок відзначаються аграрні студії з

питання яскравої сторінки непівського періоду – сільськогосподарської кооперації як форми організації економічно взаємовигідної співпраці селянських господарств [203, с. 49]. Вагомий внесок у вивчення всіх аспектів функціонування кооперативної системи вніс відомий вітчизняний дослідник В. Марочко, який у фундаментальній монографії «Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)» та інших не менш вагомих за значенням наукових розвідках на основі широкого кола документальних джерел ретельно проаналізував особливості становлення й функціонування сільськогосподарської кооперації [188–192]. У результаті кропіткої роботи автор логічно доводить, що селянська кооперація – це найбільш масова організація самодіяльних товаровиробників, яка уособлювала економічні можливості кожного селянського двору [189, с. 68].

Одному з найбільш важливих питань – створенню системи сільськогосподарського кредиту і діяльності сільськогосподарських кооперативних організацій з кредитного обслуговування селянських господарств приділив значну увагу А. Морозов. Висвітлення досвіду нагромадження та ефективного використання необхідних селянству грошових коштів виробничого призначення стало предметом наукового пошуку в дисертаційній роботі вченого [207]. У серії наукових публікацій у періодичних виданнях [200–202; 206; 208; 211–213], а також узагальнивши результати досліджень у декількох фундаментальних монографіях «Гроші для господаря» [203], «Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу» [209], «Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929)» [210], науковець крізь призму аналізу суспільно-політичних та соціальних умов створення, розвитку та діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації в період непу показав її роль як центру господарського життя на селі, а систему сільськогосподарського кредиту – як чинник економічної стабільності селянських господарств.

Широке коло питань, пов'язаних із місцем заможного селянства в системі радянської кооперації, вивчає В. Лазуренко. Дослідник з'ясовує роль заможних господарств у підвищенні виробничої культури й товарної спрямованості сільськогосподарського виробництва, аналізує «вплив заможних верств села на господарське життя та економічний розвиток сільськогосподарської кооперації крізь призму соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, виробничих, агрокультурних чинників» [163–167].

Загальну модель функціонування українського селянського господарства як соціально-економічної системи в контексті аналізу статистичних джерел і методів досліджень здійснив Ю. Святець, досить аргументовано довівши вплив природних умов і суспільних чинників на організацію сільського господарства [290]. О. Сушко, досліджуючи становлення та функціонування приватного підприємства в Україні періоду непу, доволі детально торкається й розвитку його організаційно-господарських форм у сільському господарстві, дає характеристику постаті типового селянина-власника [309]. Науково-пізнавальний інтерес становлять і дослідження, присвячені взаємовідносинам радянської влади та селянства в роки непу [301; 306].

Окремі сюжети, пов'язані з функціонуванням сільськогосподарської кооперації 1920-х рр., розглядали й інші дослідники. Так, у площині наукових інтересів Б. Бутенка й К. Філіппова перебуває місце універсальної та кредитної кооперації в системі сільськогосподарської кооперації в роки нової економічної політики, а також розбудова взаємозв'язків у площині «кооперація – селянин – держава»; форми господарювання українського селянства в 1920-х рр. з'ясовував А. Лубчинський; участь сільськогосподарської кооперації в суспільно-політичному житті України лежить у площині наукових інтересів І. Прокопенко [20; 21; 185; 265; 327].

Низка наукових публікацій присвячена нормативно-правовому

регулюванню функціонування кооперативної системи, особливостям кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ ст., висвітленню питання ролі й місця сільськогосподарської кооперації в зовнішньоторговельному балансі УСРР [54; 221; 222; 226; 291; 343]. Ряд досліджень торкаються регіональних аспектів діяльності кооперативної системи в період непу [46; 149; 281; 288].

До аналізу фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації Української СРР в умовах соціально-економічних трансформацій 1921–1929 рр. звернувся Ю. Тренкін, акумулювавши досить цінні матеріали в ряді публікацій та дисертаційній роботі [313–316]. Спектр питань, пов'язаних із культурно-освітньою діяльністю кооперативних організацій, направленою на підвищення виробничої культури, а отже і продуктивності селянських господарств відображено в дослідженнях О. Дулгерової [79–84].

Зацікавленість дослідників у виробленні концептуальних підходів та більш якісному подальшому розвитку аграрних студій у площині вивчення як періоду непу загалом, так і кооперативної системи господарювання зокрема, виявилась у появі низки праць історіографічного характеру [126; 131–133; 168; 334].

Окремо варто звернути увагу на низку досліджень, присвячених діяльності спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, їхнього впливу на підвищення товарності та прибутковості селянських господарств. Маємо констатувати, що комплексних робіт з цього питання на даний час не існує, проте є низка інформативно й аналітично насичених досліджень, які містять цінний матеріал щодо основних тенденцій цього напрямку діяльності. У контексті обраної теми науковий інтерес становлять дослідження С. Биченка, присвячені діяльності сільськогосподарської кооперації з підвищення товарності селянських господарств у роки непу, ролі в цьому процесі її спеціалізованих систем

тощо. Аналіз праць дослідника дозволяє, зокрема, констатувати, що спеціальна сільськогосподарська кооперація була важливим фактором підвищення економічної ефективності селянських господарств України в добу непу [9–16].

Вартими уваги є наукові розвідки Ю. Раку, в яких автор приділив увагу місцю продукції сільськогосподарської кооперації на зовнішніх ринках, значенню спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації в експорті незернової сільськогосподарської продукції (продукції птахівництва, овочівництва, садівництва, буряківництва скотарсько-молочарської продукції тощо) [272–275]. Оперуючи широким джерельним матеріалом, дослідники також вивчали організаційну роботу сільськогосподарської кооперації зі створення спеціалізованих систем, господарську діяльність спеціалізованих кооперативних товариств в умовах ринкових відносин доби непу та їх роль в інтенсифікації селянських господарств [35; 286].

Уся сукупність проаналізованих наукових робіт дає підстави стверджувати, що станом на сьогодні в науковий обіг введено значний масив фактологічного матеріалу, теоретичних напрацювань, проте в питанні масштабного висвітлення досить об'ємної та різноаспектної за своїм змістовним наповненням діяльності сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств і зміцнення їхнього добробуту в умовах непу крапку ще не поставлено.

1.2. Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження

Для найповнішого розкриття теми дослідження було опрацьовано значний масив історичних джерел. Джерельна база дослідження репрезентована як неопублікованими (архівними), так і опублікованими

матеріалами.

Залучені для написання дисертаційної роботи опубліковані й неопубліковані джерела класифіковано на наступні тематичні групи: 1) матеріали, які висвітлюють діяльність усіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації в добу непу загалом та таких її спеціальних центрів як «Плодоспілка», «Кооптах», «Бурякоспілка» зокрема; 2) документи партійних органів та державних установ; 3) статистичні матеріали; 4) матеріали періодичної преси.

У першу групу ми виокремили весь спектр цінної джерельної інформації, яка міститься в матеріалах, що висвітлюють діяльність усіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації загалом та її спеціальних центрів зокрема. Джерела цієї групи здебільшого сконцентровано в архівосховищах. Дослідження ґрунтується на опрацьованих матеріалах фондів, насамперед, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Автором було визначено найбільш важливі та інформативно наповнені для розкриття теми фонди: ф. 290 (Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар») [4; 31; 70; 112; 114; 144; 151; 173; 175; 176; 180; 181; 198; 217; 242], ф. 308 (Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах») [25; 59; 197], ф. 323 (Всеукраїнська спілка садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка») [49; 73; 75; 86; 87; 93; 94; 104–106; 135; 136; 170–172; 174; 177; 178; 182; 195; 235; 238–241; 263; 264; 282; 308], ф. 2494 (Українське цукрове товариство сільськогосподарської кооперації (Укрсільцукор)) [92], ф. 312 (Всеукраїнська спілка бурякової кооперації «Укрбурякоспілка») [179], які відображають дійсний стан соціально-економічного становища селянських господарств, належним чином розкривають масштаби, напрямки розвитку та сутність процесів і явищ, характерних для всіх форм діяльності сільськогосподарської кооперації в

роки непу.

Ми опрацювали різні за своїм інформаційним наповненням, змістом та походженням матеріали, які включають установчі документи, постанови правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», доповідні записки, інформацію про виступи голови правління на загальнокооперативних заходах, стенографічні звіти різноманітних зібрань кооперативної мережі, резолюції зборів уповноважених представників фахових кооперативних центрів, витяги з протоколів засідань, інструкції, щоквартальні плани, кон'юнктурні звіти, акти ревізійного обстеження діяльності «Сільського господаря», відомості, інформаційно-аналітичні довідки, листування спілок з правлінням, листування правління «Сільського господаря» з «Кооптахом», «Укрсільцукром», «Плодоспілкою».

Уважного вивчення заслуговують також матеріали, пов'язані з оперативною господарською діяльністю, зокрема: дані про заготівельні та ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію, відчити щодо організації й діяльності спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, щодо їх торгівельно-посередницької та виробничо-збутової роботи, інформаційні дані щодо роботи переробних підприємств, листування щодо відвантаження й реалізації фаховими спілками сільськогосподарської продукції, документи про організацію бухгалтерського та іншого обліку в окремих товариствах та в центральному правлінні (довіді, відомості, листування), зведені дані про експортно-імпортні операції спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації тощо.

Цінний матеріал містять й опубліковані документи, які проливають світло на роботу кооперативної системи. Важливістю інформативних даних характеризуються щорічні відчити Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» [26–29], а також щорічні звіти спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації

[30–32]. Інтерес становлять і матеріали, вміщені в збірниках постанов нарад та резолюцій як центрального правління сільськогосподарської кооперації, так і її спеціалізованих центрів, наглядової ради «Сільського господаря», зокрема в постановах правління цієї спілки щодо підсумків діяльності й конкретних заходів, спрямованих на подальший розвиток фахової кооперації [109; 244; 246; 247; 248; 256; 277].

Вивчені документи є достатньо репрезентативними та незаангажованими, вони мають значний науковий інтерес і дали змогу прослідкувати організаційне становлення та розбудову кооперативних відносин в українському селі, динаміку господарсько-економічних процесів. Дослідження матеріалів даної групи допомогли в осмисленні важливості тої ролі, яку відігравала сільськогосподарська кооперація років непу в турботі про добробут пересічного українського селянства.

Друга група джерел представлена документами партійних органів і державних установ різного рівня, які пов'язані із законодавчою, розпорядницькою та практичною діяльністю центральних та місцевих органів влади; партійних і державних установ. Документи цієї групи заслуговують уважного вивчення, оскільки в сукупності дають оцінку щодо політики радянської держави відносно українського села 1920-х рр., щодо механізмів вирішення нею аграрного питання, щодо сутності більшовицького курсу у ставленні до сільськогосподарської кооперації.

Цінними для дослідження стали документи, які містяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Найповніше архівні документи з проблематики нашого дослідження сконцентровано у ф. 27 (Народний комісаріат землеробських справ УСРР) [196; 305]. Пізнавальний інтерес мають і матеріали ф. 3040 (Українська економічна нарада) [245]. Достатньо репрезентативною й фактологічно насиченою є інформація, яка міститься у ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У), які зберігаються в Центральному державному архіві

громадських об'єднань України (ЦДАГО України) [71; 77; 113; 219; 243; 261; 267–269].

Важливість вивчення архівних документів партійних органів та державних установ різних рівнів дала можливість більш детально й поглиблено проаналізувати взаємовідносини між владою й українським селянством, її ставлення до кооперативного руху, адже фонди вміщують значний масив необхідної нам інформації. Це доповідні записки, довідки, постанови та інші документи організаційно-розподільчого відділу ЦК КП(б)У, НКЗ УСРР, радянських органів, протоколи засідань фракції правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», листування з ним про роботу сільськогосподарської кооперації, її організаційну будову, матеріали про допомогу незаможному селянству України, статистичні дані про кількість безінвентарних господарств у губерніях республіки, постанови й обіжчики нарад різного рівня, статистичні та інформаційно-аналітичні зведення про стан і фінансове оздоровлення спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, протоколи засідань Колегії НКЗ УСРР про розвиток сільського господарства, звіти ревізійних комісій щодо стану сільського господарства, інструкції, положення про державні показники роботи сільськогосподарських товариств, інформація ревізійних комісій щодо стану сільського господарства та ін.

Сюди ми відносимо різноманітні збірники документів партійних та державних установ, зокрема «Бюлетень народного комісаріату землеробства УСРР» [91; 218], декрети, збірники постанов, узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України [99; 102], постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації [244], збірники партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію [98; 251; 258–260], а також стенографічні звіти та резолюції різноманітних з'їздів [38; 61; 65; 278], звіти уряду УСРР [60; 107] та ін.

Третя група джерел – це статистичні матеріали, які включають статистичні звіти та довідки, зведені таблиці, порівняльні дані про регіональні, галузеві, кількісні показники як стану сільського господарства в роки непу загалом, так і щодо роботи української сільськогосподарської кооперації зокрема. Інформативною насиченістю й достовірністю характеризуються такі джерела як щорічні звіти Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», укомплектованих цифровими показниками відносно організаційної розбудови кооперативної мережі, чисельності кооперативних товариств, їх структури, кількісного та соціального складу членів сільськогосподарської кооперації, збуто-постачальницької, культурно-освітньої роботи, експортно-імпортних операцій, агровиробничої діяльності, динаміки продуктивності селянських господарств тощо [26–29].

Повнотою статистичного відображення відзначаються й відомості, відображені в щорічних звітах Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту і експорту продуктів птахівництва «Кооптах», Всеукраїнської спілки бурякової кооперації «Бурякоспілка», звітах українського кооперативного цукрового товариства «Укрсільцукор», які містять різнопланову інформацію щодо всіх сфер діяльності як сільськогосподарської кооперації загалом, так і її спеціалізованих центрів зокрема [30; 32; 108]. Ці звіти характеризуються високим фаховим рівнем статистичних і фактологічних даних, повнотою деталізованої інформації про процес створення та організаційно-господарську діяльність української сільськогосподарської кооперації з підвищення товарності та прибутковості селянських господарств в умовах непу.

Сюди ми віднесли також загальні статистичні збірники про сільське господарство, які містять досить об'ємний пласт довідково-інформаційних матеріалів щодо стану землевпорядкування, кількості

сільськогосподарських об'єднань усіх рівнів, порівняльні дані щодо забезпечення селянських господарств, кооперативних товариств та спілок худобою й реманентом тощо. Важливими є статистичні відомості, вміщені в таких узагальнювальних збірниках як «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство», «Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ», «Календар-довідник відомостей про сільське господарство України», «Кооперація на Україні в 1925–26 році», «Кооперація на Україні в 1926–27 році» [100; 101; 121; 119; 120; 140; 141]. Певну інформацію було почерпнуто з статистичних збірників «Україна в цифрах», «Україна. Статистичний щорічник» бюлетенів «Цукротресту» тощо [17; 110; 147; 152; 153; 183; 317–321; 349]. Репрезентовані в даній групі джерел статистичні матеріали сприяли більш точному й об'єктивному аналізу динаміки соціально-економічних, господарсько-виробничих процесів, які були характерні для життєдіяльності українського села в непівський період.

Комплекс джерел, які складають четверту групу – матеріали періодичної преси доби непу – дав можливість прослідувати суспільно-політичні й соціально-економічні моменти життєдіяльності українського селянства, його роль та участь у діяльності сільськогосподарської кооперації непівського періоду. Інформаційні ресурси періодичної преси характеризуються різноплановістю інформації, що дало можливість більш повно проаналізувати характер, сутність і форми роботи сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їхнього добробуту в умовах непу. Вагомим джерелом вивчення всіх аспектів кооперативного життя доби непу став офіційний часопис-двотижневик сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» [3; 23; 88; 89; 109; 111; 154; 184; 236; 262; 279; 283; 284; 292; 319; 323; 324; 326], який виходив друком із 1922 р., у 1926 р. змінивши назву на «Коопероване село» [34; 48; 97; 134; 142; 148; 256;

270; 276; 293; 294; 297; 300; 312; 332; 335], а в 1928 р. двотижневик було перейменовано на «Кооперовану громаду» [137; 143; 224; 233; 234; 271; 285; 325]. Цінність інформації, яку було отримано в результаті вивчення вищевказаної періодики, полягала тому, що офіційний часопис центрального органу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» містив не лише нормативно-розпорядчу документацію, а й висвітлював усі аспекти фінансово-економічного, господарсько-виробничого спрямування.

Цінними для дослідження стали статті, надруковані в таких періодичних виданнях як «Більшовик України» [19; 124; 237], «Український агроном» [6; 22; 67; 78; 85; 150; 329; 339], «Український економіст» [39; 303], «Радянський селянин» [47; 53; 68; 344–348], «Радянське село» [266], «Українська сільськогосподарська газета» [36; 146]; «Селянка України» [228], «Коопероване будівництво» [155], «Вісник сільськогосподарської науки» [338], «Українське скотарство» [33; 58; 96; 129; 225; 295; 296; 337; 340], «Земельник» [7; 103] тощо.

Важливість даної групи джерел полягає в тому, що авторами публікацій були не лише представники партійної номенклатури, тексти доповідей яких були пронизані декларативним змістом, а аналіз публікацій – потребував критичного підходу, щоб уникнути необ'єктивності й упередженості. Активними дописувачами були й представники всіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації: економісти, агрономи, зоотехніки, пересічні селяни, які на сторінках періодичних видань ділились практичним досвідом, рекомендаціями, результатами власної роботи та ін.

Теоретико-методологічну основу вивчення основних питань щодо діяльності сільськогосподарської кооперації з інтенсифікації селянського господарства в роки непу склали наукові принципи та методи пізнання, вибір яких був обумовлений характером і структурою роботи відповідно до поставлених у дослідженні цілей та завдань.

Методологічний інструментарій представлений як загальнонауковими, так і власне історичними методами й принципами, що дозволило в повній мірі комплексно проаналізувати процесів і явищ в площині проблеми, що є предметом наукового пошуку. Комплексність використання методів і принципів послугувала також формулюванню чітких наукових висновків та узагальнень.

Для досить повного, чітко структурованого й систематичного викладу матеріалу використано загальнонаукові принципи науковості, об'єктивності, історизму, всебічності, комплексності, системності.

Принцип науковості уможливив всебічну оцінку наявних інформаційних джерел щодо ролі сільськогосподарської кооперації доби непу в зростанні добробуту селянських господарств, гарантував уникнення описовості, сприяв підтвердженню положень, висновків та узагальнень науковими фактами. У дисертації згідно принципу науковості також використовувався відповідний понятійний апарат, було сформовано передбачену вимогами до наукових робіт структуру дослідження, цитовано згідно наукових вимог джерела тощо.

Застосування дослідником принципу об'єктивності дало можливість уникнути однобічності й упередженості суджень, трактувань і узагальнень, сприяло безпристрасному та адекватному відображенню процесів, характерних для українського села періоду 1920-х рр. Об'єктивність суджень стала результатом всебічного вивчення різноманітних джерел та їх критичного аналізу. Сукупність складових принципу об'єктивності дала можливість чітко проаналізувати всі питання, пов'язані з місцем і роллю селянських господарств у системі сільськогосподарської кооперації 1920-х рр.

Використання принципу історизму дозволило якнайповніше відобразити історичну дійсність непівської доби, прослідкувати вплив суспільно-політичних процесів, які відбувались у суспільстві в 20-х рр. ХХ ст., на життя українського селянства, проаналізувати розвиток

кооперативних відносин в українському селі крізь призму конкретного історичного періоду. Важливим моментом застосування принципу історизму став аналіз історичних реалій доби непу крізь призму сучасних наукових досліджень.

Позитивно відобразилось на розкритті предмету наукового пошуку використання принципів всебічності, комплексності та системності, оскільки це сприяло залученню всіх різновидів джерел та наукових розвідок, найбільш повному й ґрунтовному відображенню цілісної картини діяльності сільськогосподарської кооперації щодо інтенсифікації селянського господарства в роки непу, узагальненій оцінці й комплексному аналізу процесів і явищ, характерних для окресленого періоду. Сукупність вказаних принципів сприяла цілісному розкриттю теми дослідження.

Поряд із науковими принципами дослідником було використано можливості як загальнонаукових, так і власне історичних методів.

Комплексний і багатосторонній характер наукової проблеми даного дослідження вирішувався за рахунок поєднання у структурі дисертаційної роботи двох підходів – хронологічного і проблемного. Використання проблемно-хронологічного методу сприяло оптимальній побудові структури дисертації, що включила ряд наукових проблем, які було об'єднано в єдине змістовне ціле. Також використання згаданого методу дозволило синхронізувати різні аспекти теми дослідження.

Історико-системний метод, в основі якого лежить структурно-функціональний підхід, було використано для групування, типологізації, систематизації значного масиву інформації щодо характеру, сутності та форм роботи сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств і зміцнення їх добробуту в умовах непу. Систематизація історіографічного доробку і джерельної бази дозволила забезпечити їх репрезентативність, що сприяло ґрунтовному й достовірному розкриттю змісту дисертаційної роботи. До того ж

застосування системного підходу передбачало послідовний розгляд сегментів діяльності сільськогосподарської кооперації та життя українського селянства в роки непу, сприяло формуванню цілісної картини всіх складових процесу створення й організаційно-господарської діяльності української сільськогосподарської кооперації з підвищення товарності та прибутковості селянських господарств в умовах непу.

Структурно-функціональний метод використовувався, щоб згрупувати, типологізувати, класифікувати значний масив інформації з метою всебічного вивчення ефективного функціонування розгалуженої системи сільськогосподарської кооперації України 1920-х рр. як форми самоорганізації селянських господарств дрібних товаровиробників, створення якої характеризується добровільністю, а за головну мету визначається задоволення економічних інтересів і соціальних потреб власника селянського господарства.

Пошук, накопичення, систематизація історичних праць та джерел з метою пізнання історичних рівнів розвитку проблематики, що досліджується, вимагали застосування конкретно-пошукового методу. Результати наукового пошуку сприяли досить повному і ґрунтовному висвітленню всіх ланок життєдіяльності спеціалізованої сільськогосподарської кооперації в роки нової економічної політики. При його застосуванні важливим був як сам науковий пошук, так і способи опрацювання й узагальнення різноманітних джерел, що сприяло отриманню адекватної, об'єктивної інформації.

Метод історичного аналізу був реалізований через з'ясування причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку історичних процесів та явищ, що відбувалися в ході організаційного становлення та соціально-економічного розвитку системи сільськогосподарської кооперації загалом і її спеціальних фахових центрів зокрема. Виявлення, узагальнення і критичний аналіз історичних джерел уможливили

виважену оцінку ролі системи сільськогосподарської кооперації та її спеціальних фахових центрів у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, підвищенні продуктивності селянської праці й товарності індивідуального селянського господарства, дали можливість аргументовано та всебічно розкрити особливості проблематики дослідження.

Статистичний метод дослідження став корисним під час опрацювання числових кількісних та якісних даних щодо показників розвитку сільськогосподарського виробництва в досліджуваній період. Використання статистичних матеріалів і джерел сприяло більш повному відображенню процесів та явищ, які відбувались в роботі системи сільськогосподарської кооперації в умовах нової економічної політики.

Варто вказати, що в процесі вивчення, систематизації накопиченого статистичного матеріалу необхідним було використання методу критичного аналізу, що сприяло чіткому визначенню достовірності та продуктивності отриманих із досить різних джерел інформації числових кількісних показників.

Висновки до розділу 1

Аналіз стану наукової розробки діяльності сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств та поліпшення їхнього добробуту в умовах непу свідчить про те, що історіографічна база проблематики за своїм обсягом є значною. Всебічний аналіз робіт дає підстави зробити аргументований висновок, що ця тематика не була обділена увагою науковців, що дає змогу ґрунтовно вивчати багатогранну діяльність сільськогосподарської кооперації 1920-х рр.

Водночас варто зауважити: попри численну історіографічну спадщину, залишаються ще недостатньо з'ясованими позитивні тенденції в діяльності спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації, аналіз яких у більшості праць відбувається опосередковано

чи фрагментарно. Також панорамне висвітлення всіх аспектів, форм, методів і напрямків діяльності сільськогосподарської кооперації з підвищення товарності й прибутковості селянських господарств в умовах непу ще не було предметом спеціального історичного дослідження, що й зумовило звернення автора до вивчення теми.

Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною. Сукупність різнопланових джерел представлена матеріалами, які висвітлюють діяльність усіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації в добу непу загалом та таких її спеціальних центрів як «Плодоспілка», «Кооптах», «Бурякоспілка» зокрема; документами партійних органів та державних установ; статистичними матеріалами; матеріалами періодичної преси, які в комплексі насичують інформаційним змістом й доповнюють змістовну картину кооперативного життя в українському доколгоспному селі.

Залучені джерела характеризуються потенційною достовірністю й повнотою «вміщеної» в них інформації. Вони здатні забезпечити об'єктивне й змістовне висвітлення діяльності сільськогосподарської кооперації з інтенсифікації селянських господарств у роки непу. Використаний комплекс історичних джерел дав можливість реалізувати поставлену мету й вирішити дослідницькі завдання.

Використання вищезазначеного методологічного інструментарію, репрезентованого як загальнонауковими, так і власне історичними методами й принципами, сприяло максимально повному аналізу широкого кола різнопланових чинників, сутності подій і явищ, які прямо чи опосередковано торкалися висвітлення характеру, ключових моментів, сутності й форм роботи сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їх добробуту в умовах нової економічної політики.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ТОВАРИСТВА ЗІ ЗБУТУ Й ЕКСПОРТУ ПРОДУКТІВ ПТАХІВНИЦТВА «КООПТАХ» У РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1. Соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи птахівничої кооперації

Створення, функціонування й розвиток у розпал непу спеціальних систем сільськогосподарської кооперації загалом і птахівничої зокрема диктувалися рядом як економічних, так і соціальних чинників. Розуміння їхнього генезису й впливу на життя українського села має вкрай важливе значення для творення нових науково-пізнавальних синтезів.

Насамперед потрібно відзначити, що період, який передував створенню, розвитку й подальшому плідному функціонуванню спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації, відомої під назвою «Кооптах», був позначений злигоднями Великої війни (1914–1918 рр.), її руйнівними наслідками та драматичними людськими втратами. А ще соціально-політичними й військовими потрясіннями 1917–1921 рр., що також супроводжувалися значним погіршенням демографічної ситуації, епідеміями іспанки й тифу, політикою «воєнного комунізму». Остання спричинила мало не тотальний розвал економіки. Усе це та сукупно жорстока посуха 1921 р. привели українське село до критичного становища. За ці роки дуже постраждало поголів'я великої рогатої худоби, особливо занепало молочне стадо. Не менш відчутним були втрати робочої худоби. Наприклад, якщо поголів'я коней у 1916 р. складало 5,4 млн, то на 1923 р. – лише 3,7 млн [202, с. 27]. Основною причиною такого різкого зменшення тяглової сили, передусім коней, були наслідки довготривалих воєнних дій, коли в селян вилучали

тяглову худобу для кавалерії та інших військових потреб. Унаслідок таких реквізицій значно скоротилася загальна площа посівів, зменшилася питома вага найважливіших зернових і технічних культур пшениці, ячменю, цукрового буряка, соняшника, тютюну й хмелю. Загалом збитки по Україні від падіння продуктивності рільництва перевищували 12 млрд золотих крб [9, с. 12].

Дуже болісною для функціонування селянських господарств стала значна демографічна криза. Серед чинників, що спричинили різке погіршення стану забезпечення сільського господарства робочою силою, ми виокремлюємо великі людські втрати в результаті Великої війни 1914–1918 рр., наслідки червоного терору більшовиків, втрати в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Дуже суттєвими були втрати від масових епідемій: холери, але особливо іспанки й тифу. Сумарно це дало дуже значне скорочення населення, особливо чоловічого.

Варто також мати на увазі, що багато чоловіків повернулося додому інвалідами. Для селянського господарства це означало, що хоч юридично чоловіки-інваліди залишалися власниками своїх господарств, вони здебільшого були непрацездатними. Відповідно, різкою була втрата «чоловічих рук», на яких саме й базувалися основні види робіт у селянському господарстві. Мова йде про традиційні види господарювання – оранку, косовицю, перевезення врожаю з поля, обмолот тощо. Відповідно, ця праця непосильним тягарем лягала на інших членів сім'ї, насамперед на жінку та дітей. І якщо в родині не було принаймні хлопців-підлітків, таке господарство було приречене на економічний занепад.

Ще одним чинником, який варто відмітити, стало те, що внаслідок революційних аграрних перетворень загальна кількість селянських господарств України в переднепівський період зросла з 3,3 млн (згідно з даними на 1916 р.) до 4,8 млн на середину 1921 р., при одночасному

зменшенні загальної кількості сільського населення з 20,2 млн до 19,4 млн осіб. Як тогочасні, так і сучасні дослідники-історики, економісти-аграрники відзначають, що продуктивність новоутворених господарств, а це 1,5 млн дворів, була значно нижчою. Причому це стосувалося кожної соціальної групи: заможних, середняків, бідноти. Загалом це створювало додаткові труднощі в справі відбудови й подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва. У численних публікаціях, навіть радянського періоду, визнано факт різкого збільшення (у порівнянні з дореволюційним часом) господарств, які зовсім не виробляли товарної продукції. Станом на 1923 р. їхня питома вага в загальній кількості селянських господарств складала близько 60% [116, с. 93].

Не применшуючи всієї важливості достатнього забезпечення землею максимально можливої кількості селянських господарств, варто все ж відзначити, що зрівняльний переділ землі призвів до появи великої кількості насамперед незаможних господарств. Як слушно зауважує А. Морозов, хоча землезабезпеченість таких господарств зросла більш ніж у два рази, проте ряд чинників, серед яких на перше місце маємо винести значну нестачу тягової сили (63% таких господарств були безкінними) і сільськогосподарського реманенту (понад 53%) не давали можливості значній кількості господарств «стати на ноги», що, своєю чергою, «не сприяло розвитку продуктивності сільського господарства України в цілому» [202, с. 27]. Ці негативні, а то й просто руйнівні процеси мали системний характер і консервували як занепад життєдіяльності значної кількості селянських господарств зокрема, так і кризу сільського господарства України загалом.

Запровадження непу стало тим дієвим важелем, який був спрямований на підвищення товарності переважної більшості селянських господарств України. З переходом до непу розпочалися соціально-економічні зміни в усіх сферах селянського господарства. У наддніпрянських селах головним і власне визначальним чинником цих

змін стала відроджена сільськогосподарська кооперація, діяльність якої була широкою й багатопрофільною. Головним було те, що нова економічна політика й функціонування в її рамках широко розгалуженої, справді масової системи сільськогосподарської кооперації активно сприяли відродженню селянських господарств, точніше всіх різновидів приватного та кооперативного сільськогосподарського виробництва. Активізувалися товарно-грошові відносини, що стало потужним стимулом для всіх селян. Тепер вони були зацікавлені в інтенсифікації праці, що безпосередньо позначалося на зростанні добробуту їхніх родин.

Аналізуючи всі організаційно-економічні форми, що забезпечували ефективність господарювання українського селянства в 1920-х рр., учені зауважують, що завдяки непу сільськогосподарська кооперація почала розвиватися на основі згаданої економічної привабливості для селянина. Вона заохочувала його насамперед тим, що залишаючись незалежним господарем, селянин отримував очевидний зиск від участі в роботі кооперації у вигляді вигідного збуту виробленої ним продукції, в отримванні грошових виробничих кредитів, значних знижок на потрібну йому промислову продукцію, яку він міг купити в кооперативній крамниці, у тому числі на виплату [185, с. 125].

Як суголосно відзначають сучасні вітчизняні дослідники, в життєдіяльності українського села доби непу сільськогосподарська кооперація відігравала дуже важливу роль пріоритетно тому, що вона була такою формою самоорганізації дрібних сільських товаровиробників, яка базувалася на засадах добровільності, а свою головну мету бачила в задоволенні економічних інтересів і соціальних потреб кожного селянина-власника. Головними перевагами сільськогосподарської кооперації стало те, що вона не мала на меті руйнацію індивідуального селянського господарства, зберігала важливість і значущість ролі господаря, водночас формуючи «в

сільському господарстві на кооперативних засадах велике виробництво з усіма його перевагами над дрібним» [21, с. 67]. О. Шліхтер називав сільськогосподарську кооперацію економічною структурою, що передусім позначається «новими громадськими зв'язками» [339, с. 12].

Кооперативні ідеї в доволі непростих суспільно-політичних і соціально-економічних умовах, у яких перебувала країна, були «посіяні» на сприятливий для їхньої реалізації ґрунт. Військово-політичні та супутні їм господарсько-економічні катаклізми, що довгі роки тиснули на українське селянство, мали дуже негативні наслідки, проте і за цих вкрай важких обставин селянин не втратив бажання повноцінно господарювати на власній землі, бути повноправним господарем свого двору згідно святого для нього споконвічного укладу селянського життя. У цьому контексті саме система сільськогосподарської кооперації давала селянину можливість забезпечити не лише свої споживчі потреби, а й активно розвивати товарно-грошові функції власного господарства.

Певний етап легітимізації української сільськогосподарської кооперації в радянських умовах розпочався з декрету РНК Української СРР від 10 серпня 1920 р. «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій», згідно якого сільськогосподарську кооперацію було об'єднано зі споживчою [63, с. 654].

Потрібно зазначити, що хоча за цим декретом вона й втратила господарську самостійність, проте все ж отримала певне юридичне визначення. Принаймні з неї, бодай частково, було зняте зловісне для того часу звинувачення як організації «наскрізь петлюрівської й куркульської». Принципові зміни в ставленні історичної влади до самого існування та господарської діяльності української сільськогосподарської кооперації ґрунтувалися на основі положень листа ЦК РКП(б) до всіх партійних організацій «Про кооперацію» [280, с. 226], на положеннях введеного РНК на території України декрету РНК РСФРР від 17 травня 1921 р. «Про керівні вказівки органам влади по відношенню дрібної і

кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської кооперації» та, основне, на постулатах спільного декрету ВУЦВК і РНК Української СРР від 18 жовтня 1921 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» [62, с. 1]. Цими документами на практиці було ліквідовано обов'язковість інтеграції, тобто об'єднання різних видів кооперації. До нормативно-правового забезпечення функціонування кооперативної системи варто також віднести й декрет РНК Української СРР «Про Всеукраїнську кооперативну раду» від жовтня 1921 р., згідно якого радянська держава делегувала даному органу дозвіл на формування кооперативної політики, Всеукраїнська кооперативна рада, яка початково діяла при Всеукраїнській спілці споживчих кооперативних організацій («Вукоопспілка»), також мала виконувати функції регулятора відносин усіх ланок кооперативної системи з державними органами, установами та організаціями [250, с. 625]. Вагомість вищезазначених документів впливала насамперед з того, що в умовах правового нігілізму попередніх років, а надто періоду «воєнного комунізму», їх положення відчутно розширювали організаційно-господарські форми діяльності всіх видів сільськогосподарської кооперації й насамперед найбільш масової із них, що – особливо важливо – активізувало діяльність низових сільськогосподарських товариств.

На думку А. Морозова, декрет «Про сільськогосподарську кооперацію» дав дуже потужний імпульс відновленню глибокої зацікавленості селянства в найшвидшій відбудові системи сільськогосподарської кооперації. Конкретним підтвердженням цьому є те, що менш ніж за півтора місяця після його опублікування в Україні, за далеко не повними даними, уже повністю зареєстрували свої статuti й розпочали активну господарську роботу 2416 сільськогосподарських товариств [210, с. 88].

З великою впевненістю можна констатувати, що 1921 рік дав офіційний старт організаційного оформлення нової системи

сільськогосподарської кооперації. Як зауважував активний діяч сільськогосподарської кооперації й водночас вдумливий науковець І. Батюк у праці «Сільськогосподарська кооперація на Україні», яка побачила світ у роки безпосереднього організаційно-господарського формування мережі сільськогосподарської кооперації України, «...завмерші сільськогосподарські кооперативи почали оживати» [8, с. 12]. Це був досить непоганий показник активності, оскільки, на думку теоретиків сільськогосподарської кооперації – безпосередніх сучасників тих подій, кооперативна система «зустріла ринок у стані цілковитої стихійності» [78, с. 55].

Для наглядного розуміння того, що саме система сільськогосподарської кооперації швидко здійснила самі дієві кроки на шляху відновлення сільського господарства, наведемо деякі статистичні дані щодо гуртового обігу продукції сільського господарства та зростання його товарності. За відправну точку ми взяли 1913 р. (час найбільшого економічного піднесення напередодні воєнних років), і довели порівняльні данні до 1927 р., коли сільськогосподарська кооперація, повністю завершивши організаційну діяльність, розпочала потужні зміни в самій структурі сільськогосподарського виробництва (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

**Динаміка відновлення валової продукції сільського господарства
(у млн золот. крб та відсотках)**

	1913 р.	1923/24 р.	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
Гуртовий обіг сільського господарства в млн крб	2.120	1.717	1.726	2.092	2.132

У відсотках	100	81	81	99	100,5
-------------	-----	----	----	----	-------

* Таблиця складена за: [78, с. 52].

Як видно із матеріалів вищенаведеної таблиці, фактично вже на осінь 1926 р. сільське господарство радянської України відновило обсяги виробництва довоєнного рівня.

Що ж до відновлення такого важливого для життя країни показника функціонування аграрного сектора економіки як товарність сільського господарства, то вона виглядала наступним чином.

Таблиця 2.2.

Динаміка товарності сільського господарства України в добу непу

	1913 р.	1923/24 р.	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
У млн крб	907	613	573	631	697
У відсотках	100	68	63	70	77

* Таблиця складена за: [78, с. 52].

Як видно з наведених вище показників, товарність сільського господарства відновлювалася більш повільними темпами, ніж зростання валової продуктивності, що цілком зрозуміло. Річ у тім, що висока товарність дореволюційного сільського господарства, що базувалася на поміщицьких економіях, багато в чому пояснювалася низьким рівнем споживання мільйонів малоземельних селянських господарств. У нових умовах їхні господарі намагалися надолужити згаяне, заявляючи представникам влади на їх нарікання, що мало продають хліба державі, сакраментальне: «Дайте нарешті самим наїстись». Для організації ефективної діяльності системи сільськогосподарської кооперації необхідним моментом було створення головного центру, яким за

результатами роботи I-го Всеукраїнського з'їзду уповноважених сільськогосподарських союзів став із березня 1922 р. «Сільський господар» – Всеукраїнська спілка сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації [144, арк. 43]. Створення потужного координуючого центру загальноукраїнського рівня сприяло подальшій активізації процесу об'єднання дрібних селянських господарств з метою забезпечення розвитку продуктивних сил сільськогосподарського виробництва.

Фактично вже в 1922/23 господарському році відновлена система української сільськогосподарської кооперації налагодила широку й багатопрофільну роботу в різних галузях аграрного виробництва. Цьому значною мірою сприяв той факт, що українське селянство в переважній своїй більшості прагнуло до участі в діяльності добре знайомої йому ще з дореволюційних років системи кооперації.

Щоправда, універсальний характер діяльності сільськогосподарських кооперативних товариств, які в силу нагальної потреби в перші роки непу вели роботу практично в усіх сферах сільського господарства: організували прокатні пункти сільгоспінвентаря й навіть тяглової сили, постачали посівний матеріал, надавали пільгові можливості для купівлі інвентаря, чистопородних коней та корів, відкривали покривні пункти, відновлювали бурякосіяння – почав повною мірою гальмувати процес подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва. Це пояснювалося тим, що діяльність універсальних товариств здебільшого була обмежена функціями збуту та постачання, тоді як реалії економічного життя владно вимагали концентрації уваги на збільшенні товарної частини сільськогосподарської продукції. Не заперечуючи необхідності активної роботи, яку універсальна кооперація вела в різних галузях сільського господарства, маємо все ж констатувати, що внаслідок такого розпорошення уваги багато важливих аспектів залишались поза увагою

універсальних товариств (насамперед підвищення продуктивності й налагодження переробки у сфері м'ясо-молочної продукції, продукції птахівництва, садово-городніх та спеціальних культур, наприклад цукрових буряків, соняшника, рапсу, тютюну тощо).

Серед об'єктивних причин такої неуваги можна визначити те, що універсальна кооперація приділяла максимум зусиль і фінансових затрат зерновому виробництву, оскільки це було, по-перше, стратегічним завданням державного значення, а, по-друге, робота із зерновою продукцією характеризувалась відносною простотою. Натомість інтенсифікація в інших галузях виробництва сільського господарства, наприклад м'ясо-молочному скотарстві, була значно затратнішою (холодильні установки, переробні пункти, спеціальне обладнання тощо). Селянські господарства, які прагнули досягнути подальшого підвищення дохідності за рахунок спеціалізації в якійсь галузі, що в тих чи інших конкретних умовах була б для них найбільш перспективною, також нічого не «вигравали» від діяльності універсального товариства, адже їхні виробничі потреби відходили в його діяльності «на задній план» [210, с. 87].

За цих обставин система сільськогосподарської кооперації «Сільського господаря» прагнула не лише розширювати обсяги своєї діяльності, а й вдосконалювати її зміст. Вона постійно втягувала у сферу товарного виробництва селянські господарства, шукала нові шляхи й методи інтенсифікації їхньої виробничої діяльності. Тобто тривав стабільний процес економічного розвитку одноосібних господарств, що відповідно сприяло масштабуванню спеціалізованих фахових товариств. Темпи розвитку спеціалізації та розширення переліку напрямків виробництва й переробки продукції, що було не менш важливо, відбивають наведені нижче статистичні матеріали.

Таблиця 2.3.

Мережа спеціальних товариств (на 1 липня 1924 р.)

Сільськогосподарські товариства	Всього по Україні	З них об'єднано в союзах
Сільськогосподарсько-кредитові – універсальні	4.650	3.929
Скотарські	24	12
Молочарські	35	5
Птахівничі	1	–
Бджільницькі	35	13
Садові	6	6
Садово-городні	65	25
Насінневі	31	17
Виноградарські	17	14
Бурякові	45	17
Меліоративні	205	37

* Таблиця складена за: [8, с. 36].

Наведені данні показують, що вже на середину 1924 р. спеціальні товариства отримали достатньо широке поширення. Щоправда, друга ланка кооперативної мережі – союзи, дещо відставали. Про це свідчить те, що значна кількість низових товариств не поспішали стати їхніми членами, зважаючи вочевидь на те, що ще не бачили від них ефективної допомоги. Однак подальша практика роботи й другої ланки спеціалізованої кооперації показала, що саме вона ефективно сприяла інтенсифікації виробництва пересічного селянського двору. Підтвердженням цього є наступні статистичні дані (див. табл.).

Таблиця 2.4.

Динаміка показників чисельності універсальних та спеціальних сільськогосподарських товариств (1924–1927 рр.)

	1924 р.	1925 р.	1927 р.
Універсальних товариств	4.667	4.671	3.594
Спеціальних товариств	401	2.212	8.606

* Таблиця складена за: [66, с. 41, 47; 193, с. 135].

Вищенаведені статистичні матеріали переконливо показують, що вже на 1925 р. універсальні сільськогосподарські товариства сповна вичерпали свій потенціал. Їхня кількість не лише стабілізувалася, а й почала зменшуватися. Натомість спеціалізовані сільськогосподарські товариства продемонстрували настільки ефективні результати своєї роботи з підвищення товарності, а звідси й доходності селянських господарств, що за зовсім незначний період (лише три роки) їхня чисельність збільшилась у 22 рази.

Щоправда, маємо також відмітити той факт, що існував значний відсоток спеціальних товариств, які не були об'єднані в спілки. Це пояснювалося низкою чинників, серед яких виокремимо насамперед те, що ряд спеціалізованих товариств, у зв'язку з бурхливим зростанням кількості спеціалізованих мереж, просто не встигли об'єднатися. Мало значення й те, що новопосталі Всеукраїнські центри спеціалізованої кооперації спізнилися належно організувати свою роботу в настільки значних масштабах, а тому й надалі «займалися» лише певною галуззю сільського господарства.

Було цілком очевидно, що для подальшого організаційного оформлення та зростання ефективності роботи різних мереж спеціалізованої кооперації конче потрібним стало не лише формування їх Всеукраїнських центрів, що вже саме собою значно розширювало б

господарські можливості спеціалізованих товариств (адже виходячи лише зі свого призначення такі центри зосереджували зусилля на інтенсифікації складних виробничих процесів у селянському господарстві), а й «швидке налагодження їхньої практичної роботи» [210, с. 244]. Маємо також підкреслити наступне: позитивним моментом у формуванні структури й напрямків роботи мережі спеціалізованих кооперативних систем («Добробут», «Кооптах», «Бурякоспілка») стало те, що до уваги бралися не лише ті галузі сільського господарства, які традиційно приносили основний дохід (наприклад, зернове виробництво й м'ясо-молочна галузь) – акцент робився також на тих галузях, які донедавна вважалися другорядними (птахівництво, городництво, садівництво, виноградарство та виноробство, буряківництво тощо). Досить часто такі галузі сільського господарства як, наприклад, птахівництво навіть дещо іронічно називали «жіночі гроші». Так, саме птахівництво традиційно вважалось «придатком селянського двору, а не комерційною сферою» [221, с. 133].

Отже, кооперативна практика першої половини 1920-х рр. в УСРР досить яскраво продемонструвала потенціал саме «другорядних» областей сільськогосподарського виробництва. Діяльність спеціалізованих систем кооперації, зокрема птахівничої галузі, які вже на середину 1920-х рр. взяли бурхливий розгін, могла дати й почала давати потужний поштовх для розвитку господарств українських селян на засадах їхньої товаризації, здатності реалізовувати продукцію на ринку.

2.2. «Кооптах»: організаційне становлення та соціально-економічний розвиток

Як це переконливо показав реальний досвід господарської роботи, створення Всеукраїнських центрів спеціальної сільськогосподарської

кооперації давало можливість не лише значно розширити функції спеціальних сільськогосподарських товариств, а й суттєво інтенсифікувати їхню діяльність. Потреба в цьому була настільки очевидною, що питання про необхідність найшвидшого налагодження організаційної й господарсько-виробничої діяльності в цьому напрямку спеціально піднімалося на найвищому партійно-державному рівні. З цього приводу в травні 1924 р. на XIII з'їзді РКП(б) було прийнято розлогу резолюцію «Про кооперацію».

Отримавши, відповідно, «зелене світло» для формування чітко організованої системи спеціальних товариств, керівні органи сільськогосподарської кооперації розпочали роботу з організації Всеукраїнських центрів, що координували функціонування всієї мережі птахівничих, м'ясо-молочних, садово-городніх, бурякових, насінневих, виноробних та інших спеціальних товариств. Цей потужний імпульс став важливим показником значних якісних змін у діяльності системи сільськогосподарської кооперації.

Уже 13 серпня 1924 р. розпочало роботу Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», котре сучасні науковці часто називають «піонером створення фахової сільськогосподарської кооперативної системи» [140, с. 51]. На думку дослідників – сучасників кооперації, з якою ми погоджуємося, товариство було покликане вирішити цілий ряд завдань. Найперше з них – це підвищення продуктивності селянського птахівництва за рахунок всебічного сприяння селянам у доступі до придбання й розведення високопродуктивних порід курей, гусей, качок, індиків тощо. Не менш важливим виявилось завдання уникнення назагал шкідливого паралелізму, а також конкуренції в птахівничій сфері, налагодження спільного організованого виступу різних кооперативних організацій із продуктами птахівництва на закордонному ринку [7, с. 12]. У цьому контексті до складу акціонерів Всеукраїнського кооперативного

товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах» увійшли Всеукраїнська спілка сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації «Сільський господар», Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних організацій («Вукоопспілка»), 10 районних союзів універсальних сільськогосподарських товариств та 7 великих універсальних товариств, які «вже настільки розвинули свою роботу в сфері птахівництва, що фактично стали спеціальними» [15, с. 57]. Невдовзі пайовиками «Кооптаха» були 741 споживче товариство та 434 інших різнопрофільних сільськогосподарських кооперативних товариства [286, с. 228]. Очолювали «Кооптах» знані тоді в Україні діячі кооперативного руху – спочатку О. Забельський, а дещо згодом – З. Колчинський [54, с. 128].

Проведений нами аналіз засвідчив, що, без перебільшення, пріоритетним завданням щойно створеного товариства «Кооптах», яке, як відомо, перейняло від «Сільського господаря» чи не всі різновиди й обсяги виробництва в сфері птахівництва, стала заготівля й збут відповідної продукції на, так би мовити, «кооперативній основі». Подумали й про «стратегію». У відомій «Доповідній записці...», що її народний комісар зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР спрямував до «Української економічної наради», було визначено «основні перспективні завдання» згаданого товариства. При цьому було наголошено на потребі проведення «заходів агрокультурного характеру» [74, арк. 166]. Їхня мета – поліпшення справ у птахівництві в майбутньому.

Не відставали від чиновників і теоретики кооперативного руху. Оскільки вони були, як правило, і практиками, то їхні рекомендації значили багато. До того ж, у 1920-х рр. більшовицький уряд ще прислухався до «дореволюційних» фахівців, зокрема щодо потреби комплексно й системно розвивати птахівничу кооперацію. Якраз теоретикам належало багато конструктивних ідей і пропозицій, у яких було враховано обставини потенційного розвитку птахівництва. До

таких належали: природні умови, близькість до кордону, доброякісні навіть як для східноєвропейських країн земельні й демографічні ресурси, відтак дешеві корми. Виходило так, що птахівництво могло задовольняти не лише внутрішні потреби, а й поставляти продукцію на експорт. Заодно теоретики й практики кооперативного руху аргументовано пояснювали факт недостатньої уваги до цієї сфери. Оновну увагу вони зосереджували на питаннях неорганізованості ринку, недостатньої обізнаності (освіченості) селян, особливо в галузі зоотехніки, а також модерних економічних навичок. Фахівці, утім, виражали надмірний оптимізм, коли стверджували, що запровадження розгалуженої системи птахівничої кооперації досить оперативно подолає всі ці «пережитки минулого» [296, с. 82].

Як ми вже зазначали, перші місця по, так би мовити, «престижу» в Україні займали зернове виробництво й тваринництво; птахівництво ж традиційно вважалося галуззю «другорядною». Але нові реалії життя, як, наприклад, аграрне перенаселення, зрівняльний поділ землі більшовиками, а на цій основі – поява 1,5 млн одноосібних господарств, спричинили ряд негативних явищ. Річ у тім, що не лише бідняки, а й частина середняків тепер не мали змоги утримувати робочу худобу.

Не можна ігнорувати й негативний вплив багатосмужжя. Господарі, перемаючись ідеєю «повної справедливості», отримували свої ґрунти не єдиним клином, а в кількох «стьожках». Відповідно, хтось із них сіяв пшеницю, хтось – овес, хтось – гречку. Ділянки використовувалися здебільшого для власних потреб, позаяк зерно нерідко було неоднорідним, дешевим. Який же вихід шукали власники господарств? Варіантів було не так і багато. Один із них – розведення худоби й птахів. Багатьом вдавалося налагодити переробку та збут продуктів птахівництва. Це ставало вигідним заняттям, причому не лише середнякам, а й селянам-незаможникам, які становили на той час питому вагу в загальній кількості господарств. Доречно буде зазначити, що

станом на середину 1920-х рр. незаможні селяни склали найбільшу частку кооперованого сільського населення й вона швидко зростала. Згідно з даними на початок 1924 р., їхня чисельність становила 45%, а вже через півроку (на 01.07.2024) – 58% [7, с. 7].

Як зауважував у своїй аналітичній довідці один із безпосередніх учасників кооперативного руху, майже вся продукція птахівництва вироблялася переважно в бідняцькому селянському господарстві. Традиційно воно тримало в середньому не більше 7–8 курей. Однак у деяких районах України, завдяки сприятливим природнім умовам, щільність утримання птиці була значно вищою, ніж загалом, і «мала для поповнення бюджету селянського двору вагоме значення» [296, с. 82].

Мова про підвищення добробуту незаможницьких господарств, у тому числі через розвиток птахівництва, активно велася на засіданнях Першого Всеукраїнського з'їзду. Він відбувався протягом 20–25 лютого 1925 р. у столичному Харкові й зібрав як державних службовців із питань колективізації, так і тих, хто переймався цими питаннями «на місцях». На представницькому зібранні доповідачі часто відзначали те, що птахівнича кооперація, незважаючи на зовсім короткий час існування, уже провела значну організаційно-господарську роботу щодо збільшення виробництва яєць і м'яса птиці й посприяла покращенню «економічного становища бідняцьких господарств українського селянства» загалом [23, с. 58].

Вивчаючи архівні матеріали, ми зустрічаємо підтвердження цьому в офіційних документах фонду Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах». Зокрема, у аналітичних матеріалах цього товариства, які торкаються роботи птахівничої кооперації, натрапляємо на інформацію, що розвиток птахівництва в господарствах селян є справою корисною. Він не вимагає значних затрат («капіталовкладень»), натомість приносить помітні прибутки. Висновок зробити було нескладно – станом на другу половину 1920-х рр. кооперативні діячі вважали птахівництво чи не

«найцікавішою галуззю» для незаможницьких та середняцьких господарств УСРР [197, арк. 221].

Таке твердження цілком кореспондується зі статистичними даними з відчиту «Сільського господаря» за 1927/28 рік, у якому зазначені цифри кооперування бідноти окремими видами спеціалізованої сільськогосподарської кооперації. Ці дані демонструють те, що відсоток кооперування бідняцьких господарств у птахівничій мережі складав 62,7%. «Кооптах» за цим важливим показником займав перше місце серед інших спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації, суттєво випереджаючи скотарсько-молочарські, садово-городні та бурякові товариства [26, с. 13].

Отже, у малоземельних округах селяни як ніхто були зацікавлені в пріоритетному розвитку птахівництва. У реалізації цих намірів їм сприяв Всеукраїнський центр «Кооптах». Передусім щодо вирішення організаційно-господарських, агрокультурних та зоотехнічних проблем. Вони змогли враз розвинути птахівництво до рівня, який дозволяв селянському двору отримувати прибуток від реалізації його продукції в середньому 50–60 крб на рік. І це лише товарна частина. При цьому значна кількість м'яса та яєць ішла на потреби сім'ї [270, с. 30]. Для підтвердження тези, що реалізація продукції птахівництва давала можливість селянським господарствам швидко покращити своє економічне становище, наведемо наступні дані (див. табл.).

Таблиця 2.5.

Еквівалент купівельної спроможності 1 ящика яєць (у пудах)

	1913 р.	1925/26 р.	1926/27 р.	1927/28 р.
Пшениці	29,08	32,16	40,28	40,00
Жита	37,28	53,20	62,28	60,24

* Таблиця складена за: [197, арк. 55].

За пріоритетний розвиток птахівництва активно виступали тогочасні теоретики й практики кооперативного руху. Вони були переконані в тому, що ця «непомітна галузь» невдовзі займе одне з чільних місць у сільськогосподарському виробництві. У праці «Сільськогосподарська кооперація на Україні» І. Батюк доводив, що вже станом на 1925 р. навіть найбідніші селянські господарства мали по кілька курей. А це означало, що при споживання 50 яєць на кожного споживача, дрібне господарство України продукувало в рік до 300 млн яєць для власного вжитку. Він також наводив статистичні матеріали щодо того, що з України, навіть при незадовільній організації цієї роботи, експортувалося (до війни) яєць та птиці на 40 млн крб. Це знову ж таки демонструвало потенціал птахівництва в аграрній економіці господарства. Дослідник неодноразово підкреслював, що ці результати (експорт вартістю в 40 млн крб) було досягнуто за умов, коли кожному селянину відомі примітивні способи розведення, годівлі та доглядання птиці. Тож, усебічна раціоналізація відкривала пряму й широку дорогу до підняття на такий рівень, який забезпечив би «багатократне збільшення доходів від птахівництва як для кожного окремого селянського двору, так і національної економіки загалом» [8, с. 64].

Опрацьовані статистичні матеріали достатньо вичерпно показують, що птахівництво «непівського» села мало чималий товарний потенціал. Водночас, дослідники відзначили, що пересічний український господар навіть за умов мінімальної яйцєносності низькопродуктивної курки 60 яєць і середньорічної ціни 30 коп. за десяток яєць отримував від неї один крб 80 коп. Щодо витрат при цьому на годівлю однієї курки, то вони були порівняно невеликі – 25–27 фунтів зерна, що в перерахунку на гроші складало 55–60 коп. [15, с. 56].

Критична оцінка історіографії проблеми та власноруч проведений нами аналіз джерел засвідчує, що при належній організаційній, а вже

меншою мірою фінансовій підтримці сільське (селянське) птахівництво мало значні перспективи для розвитку. У цьому відношенні оптимістичними були прогнози як щодо загального нарощування сільськогосподарського виробництва, так і його товарності. Про зростання прибутковості власне самих селян годі й казати.

Очевидно, що такий «прорив» був можливим за умов консолідації всіх сил і засобів. У спеціалізованій кооперативній мережі потрібно було об'єднати і селянські двори, і вже існуючі товариства й спілки. Також, аби запрацював кооперативний «механізм» треба було належно використати досвід і відповідні напрацювання дореволюційної доби, що згодом могло викликати в режиму підозру в «політичній нелояльності».

Проте, поки була можливість, кооперація продовжувало розвиватися. Протягом 1924/1925 г. р. діяльність «Кооптаха» загалом була ефективною, що підтверджувалося статистичними показниками. Якщо раніше, тобто станом на 1923 р., в Україні було заготовлено 106 вагонів яєць, то в 1924 р. (за неповними даними) – 779 вагонів, а наступного 1925 р. – 1751. Сукупний показник на цей рік сягнув 18% від загальносоюзного [310, с. 16]. Це додавало оптимізу – задля подальшого розвитку планували розширення мережі й технічно-операційного підґрунтя птахівничої кооперації.

Красномовним був факт, що непівська модель птахівництва виявилася достатньо ефективною для господарської активізації селянства. Воно демонструвало неприхований інтерес, про що свідчила все та ж статистика. Станом на 1 січня 1927 р. у діяльності «Кооптаха» так чи так було задіяно близько 4 тис. сільськогосподарських кооперативних осередків. Причому, про «прагнення населення до створення птахівничих товариств» вели мову не стільки державні посадовці, чиновники, як теоретики, практики (організатори) та науковці. [296, с. 83]. Показовим тут було зростання чисельності членів-пайовиків самого «Кооптаха» (див. табл.).

Таблиця 2.6.

Динаміка росту кількості пайовиків товариства «Кооптах»

	на 1 жовтня 1925 р.	на 1 січня 1927 р.
Районних споживчих спілок	11	20
С/г спілок	17	15
Споживчих товариств	543	751
С/г товариств	283	413
Разом	854	1.198

* Таблиця складена за [74, арк. 166; 286, с. 229; 296, с. 83].

Наведені дані переконливо засвідчують: тяжіння брати участь в економічно звабливій діяльності «Кооптаха» спостерігалось на всіх рівнях кооперативної мережі сільськогосподарської галузі. Не було виключенням і членство районних сільськогосподарських спілок. Зменшення кількості членів із 17 до 15 пояснюється тим, що колишні райсільгоспспілки, у зв'язку з новим адміністративним поділом (утворенням округ), повсюдно укрупнювалися.

Структура «Кооптаху» була організована так. Передусім тривало формування так званих «велико-районних товариств» навколо вже існуючих та добре обладнаних льодовнями складів. Велико-районними вважалися товариства, масштаб дії яких розповсюджувався на декілька адміністративних районів. Потім тривала організація мережі в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, тобто найбільших містах і промислових центрах УСРР. Надалі фахівці переймалися масштабуванням мережі дрібно-районних товариств, здебільшого сільського типу. Такі товариства зазвичай поширювали свою діяльність у радіусі 5–6 км [30, с. 6].

Щоб якомога швидше реалізувати програму інтенсивного розвитку

птахівництва, фахівці «Кооптаха», у пошуках ефективної організаційної бази, зупинилися на типі дрібно-районного птахівничого товариства. Такі товариства були побудовані на принципі кооперативної заготівлі та централізованого збуту продуктів птахівництва своїх членів. Водночас, вони характеризувалися потужним агрокультурним напрямом у роботі. Його основу становили енергійні зусилля із заміни в селянських господарствах малопродуктивних метисів курами, качками, гусьми найкращих світових порід. Саме ці товариства безпосередньо були пов'язані з місцевим населенням, проводили збори пайовиків та низку організаційних, різноманітних зоотехнічних заходів, спрямованих на те, аби чим більше «зацікавити власників селянських господарств у кооперативних методах роботи» [296, с. 83].

Аби підсилити доказовість своїх тверджень, скористаємося статистичними даними. Так, на кінець 1927 р. товариств вищезазначеного типу планувалося організувати близько 50. Фахівці добре продумали свої дії й пропонували сконцентрувати зусилля в районах чи не найбільш інтенсивного розвитку птахівництва на той час. Проте життя, що називається, не стояло на місці й уже на середину 1927 р. активно функціонувало 120 таких товариств. А до середини наступно 1928 р. їхня кількість сягнула 170 [296, с. 83].

Саме статистика дає нам «об'єктивну» картину досліджуваних процесів. Зростання цікавості селян до мережі «Кооптаху» добре видно з даних, розміщених у таблиці.

Таблиця 2.7.

Динаміка росту спеціальних птахівничих товариств

Спец. мережа	01.10.1927 р.	01.01.1928 р.	За контр. цифр. на 01.01.1928 р.	Прогнозовано на 01.01.1929 р.

Товариства 1-го ступеню	60	120	120	348
Кількість членів	3.360	7.880	10.080	124.900
Кількість спілок	3	6	6	12

* Таблиця складена за: [296, с. 83].

Стосовно організації спілок спеціалізованих птахівничих товариств, то при виборі місця їхнього розташування до уваги бралось декілька основних показників. Серед них насамперед можливість чи неможливість налагодження дієвого організаційного зв'язку з кооперативною периферією як сільськогосподарської, так і споживчої системи кооперації; по-друге, зверталася увага на матеріальну зацікавленість (чи відсутність такої) місцевих органів в утворенні птахівничої спілки; також, звичайно, проводився аналіз кількісних показників питомої ваги безпосередньо птахівництва в сільськогосподарському виробництві округи.

Тобто спочатку птахівничі товариства, а пізніше і птахівничі союзи, організовувалися навколо господарських підприємств «Кооптаха», здебільшого в районах розвинутого птахівництва [197, арк. 225].

Однією з перших було організовано Мелітопольську кооптахспілку, оскільки місцевість у цій окрузі мала дуже сприятливі умови для розвитку різних видів птахівництва й позначалася значною «щільністю птиці». За цим показником станом на 1925 р. ця місцина займала перше місце в УСРР. Її налічувалося тут понад мільйон штук (з них курей – 927 тис., гусей – 39 тис., качок – 27 тис., індиків – 28 тис., інших видів – 6 тис.) [197, арк. 21].

Стосовно кількісних показників розвитку самої мережі, то, як це помітно з даних таблиці, навіть за такий короткий період (в один рік) чисельність спілок зросла вдвічі. Ці показники справді вражали, вони явно розвивалися «з випередженням плану». Звернімо увагу, що станом на 1 липня 1927 р. діяло 4 кооптахспілки (а не 3, як раніше) [78, с. 54].

Згідно з виявленими даними господарської звітності, спілки, що виникали, активно включилися в роботу. За перші місяці діяльності вони нарастили заготівлю яєць по УСРР на 15,6% [15, с. 58].

1928 р. став «піковим» не лише для непу як такого, а й, конкретно, розбудови мережі «Кооптаха». У листі керівництва товариства до організаційного відділу Всеукраїнської спілки «Сільський господар» від 24 квітня 1928 р. відзначалося, що на території України вже ведуть активну діяльність 6 об'єднань другого ступеня: Роменська, Мелітопольська, Кам'янецька, Проскурівська, Уманська, Молдавська кооптахспілки. Також інформувалось про те, що «Кооптахом» ведеться активна організаційна робота щодо подальшого збільшення кількості нових спілок, серед яких на час подання інформації «Сільському господареві» було зареєстровано статuti ще двох кооптахспілок: Могилів-Подільської та Первомайської [173, арк. 310].

Досвід роботи кооптахспілок яскраво продемонстрував, що шлях до організації кооперованого збуту, насамперед експорту продукції в цій галузі потребував кредитної, зоотехнічної кооперації, будівництва, забезпечення інкубаторами й холодильниками тощо [197, арк. 225]. Згідно з даними офіційного Всеукраїнського часопису сільськогосподарської кооперації «Кооперована громада» кооптахспілки мали різний рівень ефективності, проте більшість з них демонстрували досить вагомі показники. За приклад знову візьмемо Мелітопольську кооптахспілку, робота якої велася дуже розгалужено й з високими виробничими показниками. На квітень 1929 р. у її підпорядкуванні функціонувало 21 птахівниче товариство (5175 членів), які об'єднували

під своєю опікою 110 птахівничих гуртків. Спілка мала власний племінний розплідник, тому показники розповсюдження племінної птиці були дуже високими. Так, лише за один сезон було розповсюджено 30 тис. 150 штук племінної птиці «Легорн». В експлуатації товариств спілки також було 77 інкубаторів, 23 з яких передано колгоспам, а 54 інкубатори знаходились у розпорядженні птахівничих товариств. Варто відзначити й те, що незаможницьких селянських господарств серед членів спілки було 52%. Спілка, окрім суто виробничих операцій, вела активну роботу соціального спрямування: за 1927/1928 господарський рік нею було відраховано кошти до фонду кооперування бідноти – більш ніж 7,8 тис. крб (такі фонди створювались кооперативними організаціями за допомогою відрахувань від прибутків) [143, с. 32].

Загалом території, населені пункти яких були об'єднані кооптахспілками, стояли на першому місці в системі «Кооптах» із виробництва й заготівлі продукції, як райони найбільш розвинутого птахівництва. Шість вищеперелічених кооптахспілок за планами заготівель на 1928 р. мали заготувати 2,6 тис. вагонів яєць із загальної кількості заготівлі «Кооптаха» 5 тис. вагонів, тобто 52% експортної продукції УСРР [296, с. 83].

Потрібно, однак, констатувати той факт, що попри активність роботи «Кооптаха» з розбудови організаційної мережі виробничої діяльності та загальної активізації із залучення до роботи птахівничої кооперації дедалі більшої кількості селянських господарств, і в «пізньому» 1926/1927 господарському році залишилася вкрай актуальною проблема так званих «диких» товариств. Тобто тих, що не були членами кооптахспілок. Пересічно їх було більше 60% по всій системі сільськогосподарської кооперації [78, с. 54]. Щоправда, протягом 1928 р. кількість «диких товариств» по кооперативній системі України загалом зменшилася із 32,8% (дані за 1927 р.) до 13,1% [26, с. 13]. Про зацікавленість власників селянських господарств у ефективній роботі

птахівничої кооперації свідчить і та обставина, що кількість «диких» спеціальних птахівничих товариств зменшувалася – на середину 1928 р. вона складала 23,6% [26, с. 13]. Звичайно, цей відсоток також був відчутний, але все ж можемо впевнено констатувати позитивну динаміку розбудови загальноорганізаційної та виробничої роботи спеціалізованої птахівничої кооперації в другій половині 1920-х рр. Понад те, вона постійно удосконалювала форми й методи своєї роботи.

У цьому контексті особлива увага приділялася організації зв'язку птахівничих товариств із селянством. Наскільки вона була була своєчасною й ефективною, однозначно сказати важко, проте відомо, що в січні 1929 р., на думку тоді ще авторитетного часопису «Кооперативна громада», що репрезентував діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР, було розміщено резолюцію «Кооптаха» стосовно принципових засад організації птахівничих товариств. Район діяльності кожного з них пропонувалося обмежувати 4–6 тис. дворами, відповідно загальна кількість птиці мала сягати 40–60 тис. несушок. Це давало змогу заготовляти 10–12 вагонів яєць, і це, так би мовити, «мінімальні показники» [325, с. 45]. Нагадаємо, що один вагон уміщував приблизно тисячу ящиків, а кожний ящик – 1440 яєць. З розрахунку на тогочасні ціни, середня ціна ящика яєць на внутрішньому ринку становила близько 47 крб. На зовнішньому ринку (а «Кооптах» працював здебільшого на експорт) ціна ящика яєць зростала втричі й більше [276, с. 50].

З часом спілки почали використовувати для зміцнення зв'язків низових товариств із селянами так звані «птахівничі гуртки», які організовувалися в невеликих населених пунктах, як із метою налагодження заготівельної, так і для агрокультурної роботи. На сторінках часопису «Кооперована громада» з цього приводу досить часто розміщувалася інформація стосовно того, що навіть невелике село чи хутір у районі діяльності товариства отримає значну користь, якщо в ньому організувати гуртки з числа пайовиків птахівничої кооперації –

мешканців даного населеного пункту [298, с. 2]. Для керування справами гуртка обиралися трійки. З числа цієї трійки пайовиками визначався один постійно працюючий уповноважений, який за дорученням товариства вербував нових членів товариства, організовував заготівельну роботу, «збирав внески, організовував зоотехнічні заходи» [271, с. 39].

Постачання своїх членів необхідними для них товарами виробничого призначення, наприклад молодняком птиці, спеціальними добавками до кормів, ветпрепаратами тощо, та заготівельно-збутове обслуговування селянських господарств велося і через систему кооперативних заготівельників яєць, так званих «кошикарів», котрі були поставлені птахівничим товариством у кожному селі або навіть на великих «кутках», а також і безпосередньо через візників [234, с. 31]. Щодо «кошикарів», то правління птахівничого товариства укладало з кожним «кошикарем» угоду, згідно якої той одержував від правління грошовий аванс. «Кошикар» ніс повну відповідальність за збір якісної продукції яєць, що склалась на той час на місцевих ринках, і водночас за повну виплату селянину ціни. Товариство також організовувало спеціальних фурманів, які 2 рази на тиждень в обумовлений час об'їжджали села. Процедура їхньої роботи була така: оглядають яйця, що здає «кошикар», тут же складають відомість здачі яєць кожним пайовиком, відмічають цю інформацію в пайових книжках. Уповноважений контролював роботу «кошикаря». Залежно від виробничої та збутової активності селянських господарств один «кошикар» обслуговував переважно 100–200 дворів, проте іноді цифра сягала і 300 дворів на одного «кошикаря» [285, с. 39]. Дослідники зазначають, що обіг грошових авансів та закупівля яєць безпосередньо в тих місцевостях, де широко діяла мережа «кошикарів», складав 10–12 разів на місяць [15, с. 60]. «Кошикарі» вели також і постачальні операції, поширювали кооперативну літературу, агітували нових членів до низових товариств.

Між тим, у роботі «Кооптаху» існували недоліки. Їхня наявність не має дивувати, адже товариство працювало в непростих умовах. З одного боку, сам по собі всеукраїнський масштаб діяльності (та ще й робота на експорт) не гарантував від виникнення труднощів і непорозумінь, з іншого, галузь птахівництва відроджувалася, розвивалася й кооперувалася досить стрімкими темпами, що, природно, вносило додаткові ускладнення. Тому не дивно, що у відчитих Всеукраїнської спілки «Сільський господар» її спеціалісти досить часто звертали увагу на такі недоліки організації «яєчно-птахівничого ринку»: по-перше, технологічну відсталість організації в селянських господарствах (це, відповідно, зменшувало товарність птахівничої продукції); по-друге, брак спеціально обладнаних пунктів (складів) зберігання продукції (оснащених холодильниками, потужностями з переробки відходів), також мережі переробних підприємств; по-третє, наявність конкурентів (приватних заготівельників); по-четверте, наявність конкуренції вже безпосередньо на заготівельному ринку з боку змішаних акційних товариств тощо [27, с. 26].

Варто, утім, підкреслити, що попри названі та деякі інші недоліки, у 1926–1927 календарних роках кооперативне товариство «Кооптах» стало найпотужнішою спеціалізованою птахівничою структурою УССР, а також усього СРСР. Ще більш обнадійливими були його перспективи – товариство постійно збільшувало масштаб діяльності. На тлі решти заготівельників її основні показники зростали особливо помітно [27, с. 26]. На кінець 1927 р. Всеукраїнським центром «Кооптах» було виконано значний пласт робіт у галузі піднесення якості продукції птахівництва: відчутно підвищено якість переробки та сортування яєць; помітно скорочено час надходження яєць від виробника (селянського господарства) до складу; вжито заходів до збільшення швидкості доставки яєць залізницею; введено принцип прийому птиці на вагу; розпочато роботу з переведення прийому яєць із застосуванням технічних засобів контролю їхньої якості; а головне –

впроваджено низку вдосконалень щодо раціоналізації відгодівлі та обробки птиці для експорту [296, с. 85].

Отже, на основі проведеного аналізу джерел, насамперед статистичних даних, констатуємо, що товариством «Кооптах», яке на всеукраїнському рівні переймалося питаннями розвитку спеціалізованої птахівничої кооперації, було створено ефективні як на той час ідейні, організаційні та безпосередньо господарські засади становлення птахівництва в УСРР. Їх активно та достатньо стабільно втілювали в повсякденну практику сільськогосподарського розвитку.

2.3 Аспекти функціонування Всеукраїнського центру «Кооптах» в системі сільськогосподарської кооперації

На початковому етапі функціонування Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продукції птахівництва «Кооптах» максимум уваги було приділено структурно-організаційній розбудові системи. Без цього було неможливо налагодити подальшу ефективну господарсько-виробничу й фінансово-економічну діяльність. Однак зробивши вже перші найважливіші кроки в організаційному оформленні, система птахівничої кооперації перенесла центр ваги своєї діяльності на різноманітні аспекти соціально-економічного характеру, які відзначались масштабністю й різновекторністю.

Безмовно, чільне місце в роботі всіх ланок птахівничої кооперації займало підвищення продуктивності кооперованих селянських господарств, поліпшення якості виробленої ними продукції, оптимізація її заготівлі, зберігання й збуту. Збуто-заготівельні відносини в галузі птахівництва мали свої особливості, які пояснювалися тим, що кооперація в довоєнні часи роботи із заготівлі й збуту продуктів птахівництва майже не вела. На той час у цій галузі здійснювалися лише

незначні за масштабами спроби кооперативного збуту яєць, проте обсяги такої роботи були мінімальними й несистемними [8, с. 64]. Усі заготівельно-збутові операції в цій сфері знаходилися в руках приватних торговців, які самі були власне субпідрядниками, працюючи на великі закордонні експортно-імпорти фірми. Після тривалого періоду військово-політичного протиборства, особливо запеклого на території України на початку непу, на українському ринку залишилися лише дрібні закупники, котрі з проголошенням непу негайно розпочали закупівлю яєць у сільського населення, здебільшого для задоволення потреб внутрішніх міських ринків. Натомість експортною роботою ніхто практично не займався. Як зауважували дослідники-сучасники непу, уже з перших місяців становлення сільськогосподарської кооперації виникла нагальна потреба в найкоротший термін «заповнити порожнє місце» на ниві роботи з продукцією птахівництва, бо на українському ринку не існувало закордонних операторів. Таким потужним заготівельно-збутовим центром із виразно експортною орієнтацією стало із середини 1924 р. Всеукраїнське кооперативне товариство «Кооптах» [296, с. 82].

Цей Всеукраїнський центр спеціалізованої сільськогосподарської кооперації мав насамперед направити свою діяльність на підвищення продуктивності птахівництва в селянських господарствах та організувати селянам вигідний збут виробленої ними продукції. Завдання було доволі складним, оскільки організацією закупівель і збутом яєць займалися на той час споживча й універсальна сільськогосподарська кооперація, а також державні заготівельні організації, що часто вносило нездорову конкуренцію та дезорганізовувало роботу загалом [8, с. 65].

Ще одне питання, яке потрібно було терміново вирішити, полягало в тому, щоб зробити так, аби селянин був зацікавлений у реалізації продуктів птахівництва. Складність завдання полягала в тому, що практика минулих років продемонструвала, що приватні заготівельники,

які працювали навіть на державні контори, скуповували яйця в селянських господарствах за заниженими цінами, або ж обмінювали на дефіцитні в селах промислові товари, знову ж таки зі значним диспаритетом на свою користь. Процес транспортування та збереження яєчної продукції був досить складним. Дрібні закупники здавали яйця на яєчні склади, що містились по містах та містечках. Далі вони сортувалися, упаковувалися й переправлялися на місця збуту. Як наслідок, споживач (в основному це були мешканці міст) купував продукт досить дорого, а селянину за здану продукцію відверто не доплачували [8, с. 64].

Досліджуючи перебіг соціально-економічних і господарсько-виробничих процесів, у яких були задіяні різні ланки «Кооптаха», маємо відзначити, що розвиток птахівничої кооперації був не завжди стабільним, оскільки протягом перших двох років його діяльності «Кооптаху» доводилось працювати в умовах жорсткої конкуренції з іншими заготівельниками птахівничої продукції. Відповідно, таке несприятливе становище привело до низки негативних наслідків, серед яких необхідно виокремити наступні: 1) гіпертрофія сітки заготівельних складів, неповне їх навантаження, надмірно високі витрати; 2) руйнівні наслідки методів роботи змішаних товариств, тобто таких, які поєднували сільськогосподарську роботу з торгівлею споживчими товарами, у тому числі суто промисловим, як-то взуття чи посуд; 3) робота частини низових птахівничих товариств із приватними заготівельниками, що віддаляло їх від виробничо-агрокультурної діяльності й відповідно погіршувало якість яйця; 4) досить скрутне фінансово-економічне становище, спричинене попередніми збитками в сумі близько 2 млн 85 тис. крб. Тому на перших етапах роботи фахівцям центру прийшлося багато уваги приділяти пошуку засобів та коштів, щоб покрити збитки. І лише з 1926 р., коли фінансове питання було більш-менш врегульовано, «Кооптах» серед пріоритетних завдань почав реалізовувати все більше

заходів, направлених на покращення якості продукції [78, с. 60].

Аналізуючи публікації дослідників – сучасників непу, вивчаючи тематичну фахову періодику 1920-х рр., потрібно відзначити, що переважна більшість матеріалів тих років свідчить про те, що на 1927 р. практично всі питання, які гальмували планомірний розвиток системи птахівничої кооперації, було в основному вирішено. Насамперед до очевидних здобутків потрібно зарахувати фінансове зміцнення й організаційну перебудову та оздоровлення периферійного апарату. Варто також відзначити те, що Народним комісаріатом торгівлі України було проведено низку заходів щодо впорядкування заготівельного ринку. У цьому контексті було реорганізовано заготівельну мережу. З ринку заготівель птахівничої продукції було усунуто цілу низку заготівельників, для яких ця робота була побіжною: «Хлібопродукт», «Держторг», «Русавсторг» та інші. Поліпшилася якість роботи низових кооперативів, а саме вони підтримували тісний зв'язок із селянськими господарствами. Сюди ж варто віднести покращення інструкторської роботи «Кооптаха», організацію кооптахспілок, політику підвищення заготівельних цін. Усе це стимулювало селян утримувати більше птиці та активно «пропонувати птахопродукцію ринку» [296, с. 84].

Для розбудови обсягів заготівельно-збутової роботи варто мати добрі умови зберігання продукції. Для птахівничої кооперації це було особливо важливо, бо пов'язувалося з сезонністю. Річ у тім, що протягом весняно-літнього періоду ціни на курятину, насамперед яйця, завжди падали. Це зумовлювалося піковим періодом несучості курей, тобто часом отримання найбільшої кількості яєць. Проте в осінньо-зимовий період, коли несучість відчутно знижувалася, ціни значно зростали. На кінець весни – влітку ціна за десяток яєць на заготівельному ринку падала до 14–18 коп., що не було вигідно ні селянину, який здавав продукцію, ні товариствам птахівничої кооперації. Тому центром «Кооптах» було зацентовано увагу на розбудові розгалуженої мережі пунктів консервації яєць методом вапнування й поступовому впровадженні холодильних установок. Консервуючи таким

чином яйце, «Кооптах» починав його реалізацію восени, найчастіше з жовтня, коли ціна піднімалась до 26–30 коп. за десяток [112, арк. 71].

Якщо простежити динаміку розвитку заготівельно-збутової роботи спеціалізованої птахівничої кооперації, то бачимо наступне (див. табл.).

Таблиця 2.8.

**Розвиток торгівельних операцій спеціальної птахівничої кооперації
(в тис. крб)**

	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
«Кооптах»	8.215	8.853	15.263

* Таблиця складена за: [78, с. 55].

Як видно з наведених матеріалів, фактично лише за два календарних роки «Кооптах», рахуючи за вартісними показниками, зміг майже вдвоє збільшити обсяги своєї роботи.

Поруч зі зростанням абсолютної величини торгівельного обігу «Кооптаха» поступово збільшувалась також його питома вага серед інших планових заготівельників. Так, із усієї кількості держзаготівель протягом 1925–1927 рр. птахівничою спеціальною кооперацією було заготовано таку кількість продукції.

Таблиця 2.9.

**Питома вага Всеукраїнського центру «Кооптах» у
загальних обсягах планових заготівель (у відсотках)**

	1925/26 р.	1926/27 р.
Яєць	49,3	61,1
Птиці	80	89

* Таблиця складена за: [78, с. 55].

Як видно з вищенаведених даних, уже на 1 жовтня 1927 р. «Кооптах» завоював панівні позиції на ринку птахівничої продукції. А по м'ясу птиці став фактично монополістом.

Цікаво також простежити динаміку зростання обсягів торгівельно-посередницької роботи спеціальної птахівничої кооперації в грошовому еквіваленті. Так, у 1924/25 господарському році, коли птахівнича кооперація лише розпочинала свою роботу, це була сума, яка становила трохи більше 8 млн крб. На 1925/26 р. маємо вже невеликий приріст – 8,85 млн крб. Однак енергійні зусилля всіх ланок «Кооптаха» в 1926/27 р. забезпечили приголомшливий успіх. Загальний обіг зріс мало не в три рази, досягнувши суми в 21,6 млн крб [312, с. 62].

У доповідній записці Народного комісара внутрішньої і зовнішньої торгівлі Української СРР до Української економічної наради від 1 червня 1926 р. зазначалося, що питома вага заготівель «Кооптаха» на всесоюзному ринку складала 17,56%, а на українському – 41,23%. Цим самим «Кооптах» посів із великим відривом перше місце серед всіх інших заготівельних організацій [74, с. 166]. Понад те, обсяг операцій «Кооптаха» серед планових заготівельників неспинно ріс і далі: на кінець 1926 р. він складав 52,1%, а 1927 р. – 67,8% [27, с. 26].

Наведені вище дані дають нам підстави говорити про безумовні успіхи роботи «Кооптаха» в галузі птахарства, насамперед у заготівлі яєць та птиці. Прослідкувати динаміку зростання обсягів роботи «Кооптаха» можемо з матеріалів, представлених у наступній таблиці, яка наглядно демонструє збільшення кількісних та якісних показників у цій площині.

Таблиця 2.10.

Розвиток роботи «Кооптаха» в 1926–1928 рр.

	1926 р.	1927 р.	План 1928 р.

Яйце (вагонів)	1.213	3.223	5.000
Птиця (тис. штук)	1.590	2.378	4.000
З них на відгодівлю	39%	49%	55%
Питома вага «Кооптаха» в планових заготівлях по яйцю (у відсотках)			
По СРСР	21,2	23,3	28
По Україні	52,1	67,8	83

* Таблиця складена за: [27, с. 26; 296, с. 84].

Згідно з цілком обґрунтованими прогнозами на 1928 р. обсяги роботи зростати й надалі. Уже перші місяці 1928 р. показали, що кількість заготованого яйця (у вагонах), птиці (в тисячах штук) продовжували невинно зростати. Якщо аналізувати пріоритетні напрямки операцій «Кооптаха», то можна виділити наступні: 1) задоволення потреб внутрішніх ринків; 2) експорт птахівничої продукції, частка якого з 1926 р. до 1928 р. зросла наскільки, що на 1 жовтня 1928 р. складала більше 60% [225, с. 43].

Як видно з наведених вище даних, вагоме місце в роботі птахівничої кооперації посідав саме експорт продукції. Це було цілком логічно, адже серед пріоритетів, реалізація яких лягла в основу ініціювання створення першої в Україні системи спеціалізованої сільськогосподарської кооперації «Кооптах», була саме необхідність чим швидшої організації експорту продукції птахівництва, оскільки в попередні роки з українського ринку в силу різних революційних та суспільно-політичних перетворень були усунуті всі іноземні експортери. А повертати закордонні ринки було потрібно, адже експорт продукції птахівництва міг активно сприяти зростанню економіки та відновленню народного господарства (оскільки, за статистичними даними, в переддень Великої війни з України експортувалось яєць та птиці на суму в 40 млн крб) [8, с. 64].

Маємо також зазначити, що вкрай важка економічна ситуація, яка склалася в країні на початок 1920-х рр., змінила ставлення партійно-

радянського керівництва до самостійності дій сільськогосподарської кооперації у сфері експорту. На думку одного з дослідників сільськогосподарської кооперації невідомого часу А. Морозова, тривалий час Всеукраїнська кооперативна спілка (представник інтересів усіх систем української кооперації за кордоном) робила спроби вийти на зарубіжні ринки самостійно, без прямого контролю центральних радянських установ, проте ці спроби постійно обмежувались [209, с. 180].

Однак нагальні суспільно-політичні й соціально-економічні чинники владно диктували саме такий розвиток подій. Адже проголосивши курс на індустріалізацію, радянська держава гостро потребувала валюти для закупівлі машин та устаткування, а звідси виникала потреба масштабного розгортання саме експортної роботи. А сільське господарство було на той час чи не головним джерелом експортної продукції [210, с. 303].

Серед цілої низки нормативних документів вищих урядових інстанцій, в яких було гранично чітко підкреслено важливість збільшення обсягу експорту для розвитку економіки, маємо все ж виокремити збірник Постанов Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради працівників сільськогосподарської кооперації, серед котрих особливо важливою, на нашу думку, є постанова «Про основні завдання сільськогосподарської кооперації». У ній було чітко зазначено, що саме сільськогосподарська кооперація має бути основною експортною організацією, виходячи з чого було необхідним поставити в центр господарської діяльності саме цей напрямок роботи. При цьому визнавалося, що, звичайно, експорт зернових культур є першочерговим, але експорт продукції так званих «другорядних» галузей уже в недалекому часі теж даватиме значний економічний ефект. Тому було вирішено, що для найшвидшого розвитку діяльності саме в цьому напрямку та для заохочення експортної роботи кооперації держава певний час навіть сплачуватиме збитки від нерентабельних статей експорту й тим самим «заохочуватиме сільськогосподарську кооперацію розвивати експортну діяльність її спеціалізованих систем» [255, с. 16].

Підтвердження того, що держава дійсно почала виділяти достатньо вагомі кошти для налагодження експортної роботи, ми бачимо в тексті доповідної записки Народного комісара зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР до Української економічної наради щодо фінансового стану «Кооптах». У ній міститься інформація щодо рішення Української економічної наради про негайне фінансування експортної роботи Всеукраїнського центру «Кооптах» у розмірі 2 млн крб. Ці кошти мали бути направлені на погашення збитків від експортних операцій товариства та на довготривалу позику в його основні капітали [181, арк. 172].

Рядом інших офіційних документів було також чітко окреслено проблеми, які потрібно було вирішити в найближчий час: 1) кволість матеріально-технічної бази (переробка, зберігання, транспортування і т. д.); 2) низька добротність продукту, недодержання стандарту, неякісність пакування, неналежна кваліфікація технічного персоналу і т. д.; 3) незнання зовнішнього ринку й вимог до нього; 4) різноманітність стандартних вимог з боку різних заготівельників [255, с. 16].

Значна увага практично всіх ланок урядових, господарських та кооперативних інстанцій до ліквідації негативних моментів у експортній роботі спеціальних систем сільськогосподарської кооперації сприяла доволі швидкому її налагодженню та подальшому підвищенню ефективності. Про це свідчить аналіз розвитку господарсько-економічних процесів у контексті підвищення ефективності і зростання обсягів експортної роботи Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах».

Так, 4 серпня 1924 р. на засіданні Української економічної наради, тобто на найвищому офіційному рівні, було визнано, що справа раціональної постановки заготівлі й експорту яєць набуває в поточному році значну господарську важливість [25, арк. 90].

Щоб ефективно утвердитись на зовнішніх ринках, уже в 1924 р. для регулювання й керівництва експортними операціями з продажу яєць у

Німеччині при Берлінському торгпредстві УСРР було організовано спеціальне бюро за участю представництва українських кооперативних центрів. В обов'язки бюро було покладено процедуру погодження поміж експортерами продуктів птахівництва представленими на закордонному ринку, регулювання політики цін, запровадження єдиних методів бракування яєць та визначення їх якості тощо. У цьому контексті Всеукраїнський центр «Кооптах» мав влаштувати в м. Данціг потужний контрольний пункт для кінцевої перевірки якості яєць, що експортували його пайовики [8, с.65].

Уже за перший рік своєї роботи «Кооптах» провів цілу низку заходів у плані підвищення якості та нарощення обсягів експорту власної продукції. Його спеціалісти на шпальтах періодичних видань стверджували, що вже в 1923/24 г. р. вивіз продуктів птахівництва за кордон за своєю вартістю займав 1-е місце після хлібного експорту [228, с. 14]. Проте, що «яйце вже сьогодні є другим за своїм значенням (після хліба) експортним ресурсом», зазначалося й на засіданні Української економічної наради в серпні 1924 р. [25, с. 90].

Голова правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» П. Любченко, виступаючи на Першому Всеукраїнському з'їзді представників колгоспів, сільськогосподарських товариств та працівників з колективізації сільського господарства, який відбувся 20–25 лютого 1925 р. в м. Харків, зазначив, що «Кооптах» за минулий рік (рік заснування) вивіз 750 вагонів яєць на експорт, акцентуючи увагу на тому, що це також відчутно допомагало зростанню економіки бідняцьких господарств [23, с. 58].

У доповідній записці наркома зовнішньої й внутрішньої торгівлі Української СРР до Української економічної наради «Про фінансовий стан “Кооптаха”» від 1 червня 1926 р. було відзначено, що питома вага Всеукраїнського центру спеціалізованої кооперації «Кооптах» у Всесоюзному експорті продукції птахівництва зросла з 15,3% в 1924/25 г. р.

до 33,8% вже в другому кварталі 1925/26 г. р. Щодо показників по Україні, то вони були наступними: експорт зріс із 33,8% в 1924/25 г. р. до 38,1% вже за перше півріччя 1926 р. Було відзначено, що основна робота «Кооптаха» велася в напрямку збільшення обсягів експорту заготованої продукції, що давало помітні результати. Так, уже протягом 1925 р. «Кооптахом» було експортовано 57% від загального обсягу заготівлі [74, арк. 167]. Тенденція до зростання експорту птахівничої продукції була доволі стабільна. Вона продовжувалась і в наступні роки. Згідно з даними Наркомторгу УСРР продукції птахівництва протягом 1924/25 г. р. було експортовано на 13,1 млн крб, протягом 1925/26 г. р. – на 13,6 млн крб [296, с. 82].

Для задоволення потреб як внутрішнього, так і зовнішнього ринку заготівля яєць відбувалася у весняно-літні місяці, тобто на піку несучості птиці, тому організаційне обслуговування зовнішнього ринку могло бути належно забезпечене лише при наявності широкої мережі добре оснащених пунктів консервації яєць та холодильників. Ця вимога пояснювалася тим, що, як ми вже зазначали вище, ціна на яйця дуже коливалася залежно від сезонної кон'юнктури. Якщо у весняно-літні місяці на внутрішньому ринку вона була 14–18 коп. за десяток, то восени зростала практично вдвічі – до 26–30 коп. за десяток. Зрозуміло, що на зовнішньому ринку ця ціна була значно вищою. Згідно з даними Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», середня ціна на Берлінському та Лондонському ринках на курячі яйця з країн Східної Європи в другій половині травня сягала 42–52 крб за ящик. Але вже в жовтні збутова ціна значно виростала: ящик свіжих яєць за оптовою ціною становив 80–85 крб, а ящик яєць, які пройшли технологію вапнування, близько 73 крб. У листопаді-грудні ціна зростала до 90–100 крб за ящик [112, арк. 71].

Розвиток експортної роботи мав для селянського господарства досить важливе значення, оскільки забезпечував збут його продукції за значно більш високою ціною, ніж селянин міг отримати від продажу яєць на внутрішньому ринку країни. Про економічні вигоди для

селянина, який здавав свою продукцію на експорт, переконливо йшлося у відчиті Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту і експорту продуктів птахівництва «Кооптах» за 1927 р., де, зокрема, наводяться дані щодо того, що збутова ціна одного ящика товару складала на жовтень 50,7 крб, у той час як ціна «експортного товару» була вищою майже на 4 крб і становила близько 55 крб за ящик. Отже, це свідчить про економічну користь участі власника селянського господарства «в роботі спеціалізованого кооперативного товариства [30, с. 18–19]. Спеціалізована кооперація реальними справами, стабільно високими виплатами мотивувала селянина до подальшого розвитку птахівництва й тим самим сприяла економічному зміцненню господарства.

Варто підкреслити, що без кооперації пересічне селянське господарство не мало перспектив вийти на зовнішній ринок. Адже зовнішні ринки висували високі вимоги до якості продукції. Якщо яйце було «маране», «трав'яне», «слабак», то ціна на нього могла впасти до 50% [112, арк. 71].

Добре налагоджена система технологічно правильного збереження продукції птахівництва давала можливість «Кооптаху» зберігати яйця тривалий час і збувати продукцію за найвищими цінами. Отримуючи значні прибутки, «Кооптах» вкладав частину з них у розвиток ефективної та якісної матеріально-технічної бази. Налагоджені технологічні процеси збирання, обробки й збереження продукції забезпечували «Кооптаху» можливість постійно поліпшувати її якість, а отже привабливість для експорту [296, с. 229].

В аналітичних матеріалах української сільськогосподарської кооперації містяться дані відносно того, що на зовнішніх ринках українське яйце певний час мало загалом назву «руське». Натомість яйце марки «Кооптах» йшло самостійно, значно випереджаючи за якістю, а отже й ціною так зване «руське» та польське. Про високу якість продукції «Кооптаха» свідчать результати державних бракеражів по яйцю. Уже в 1925 р. на складах товариства «Кооптах» бракували лише

2% експортного яйця, тоді як в інших організацій відсоток забракованого продукту був на порядок вищий: «Центросоюз» – 25%, «Сільськосоюз» – 43%, «Хлібопродукт» – 31%, «Русторг» – 18% [89, с. 9].

Звичайно, не можна ігнорувати й недоліки. Щоправда, у випадках, коли робота із сортування та пакування експортного яйця велася незадовільно, реакція кооперативної спільноти була дуже гострою. Коли погане ставлення до роботи було помічено в Шепетівці, то за результатами внутрішнього бракеражу було забраковано до 40% товару, з якого 22% було зовсім забраковано, а 18% випущено на зовнішній ринок після переробки та часткової заміни [34, с. 46]. Щоб зовсім викоринити подібні випадки на всіх ланках «Кооптаха» в цьому напрямку, велася постійна прискіплива організаційно-господарська робота.

Завдяки цьому всі наступні роки відсоток бракованої продукції «Кооптаха» постійно залишався низьким, тоді як інші радянські експортні організації так і не змогли підняти якість експортованого яйця на достатньо високий рівень. Так, за даними на 1927 р. відсотки забракованої продукції було відображено наступним чином: «Кооптах» – 6,5%, «Центросоюз» – 19,9%, «Егекспорт» – 16,9%, «Продекспорт» – 22,8% [297, с. 74]. Та й за об'ємами експорту продукції птахівництва серед вказаних вище організацій на 1925 р. «Кооптах» займав лідируючі позиції. Лише з січня до липня 1925 р. ячний експорт складав (в ящиках): «Кооптах» – 34 тис., «Хлібопродукт» – 26,4 тис., «Сільськосоюз» – 25,2 тис., «Центросоюз» – 12,4 тис. [89, с. 9].

Визнанням високої якості продукції Всеукраїнського центру «Кооптах» на Лондонському ринку було те, що з січня по вересень 1925 р. він отримав довготривалий кредит у розмірі 85 тис. фунтів стерлінгів [89, с. 9]. Підтвердженням великої популярності продукції «Кооптаха» стало й те, що на Лондонський ринок – найбільш престижний в Європі – з жовтня 1924 р. до січня 1926 р. було експортовано 265 вагонів яєць. Не завойованим «Кооптахом» залишався

тільки австрійський ринок. На Відень було відправлено лише 9 вагонів. Проте це «недопрацювання» сповна покривалося високими показниками поставок на німецькі ринки. Так, лише на Берлінський ринок було поставлено за вищевказаний період 560 вагонів яєць [76, арк. 29].

Варто при цьому зазначити, що до Німеччини експортували яйця представники більше 20 країн світу, серед яких Бельгія, Франція, Люксембург, Австрія, Швеція, Швейцарія, Голландія, Чехословаччина. І в цих складних умовах, завдяки насамперед «Кооптаху», СРСР протягом 1926–1928 рр. в експорті яйця в Німеччину зайняв міцні позиції, про що свідчать матеріали наступної таблиці.

Таблиця 2.11.

Експорт яйця в Німеччину (1926–1928 рр.)

	1926 р.		1927 р.		1928 р.	
	Вагон	%	Вагон	%	Вагон	%
Бельгія	487	3,0	953	5,1	1.304	8,1
Данія	1.132	7,0	1.323	7,0	1.117	7,0
Голландія	3.471	21,1	4.300	22,9	3.849	23,9
СРСР	1.764	10,8	3.814	20,4	4.474	27,9

* Таблиця складена за: [197, арк. 302].

Як видно з матеріалів вищенаведеної таблиці, завдяки високоорганізованій роботі «Кооптаха» на 1928 рік радянська продукція за обсягами надходжень на німецький ринок уже впевнено випереджала всіх конкурентів, у тому числі традиційно домінуючу на ньому Голландію.

У питомій вазі продукції птахівництва СРСР простежується стабільний процес зростання в німецькому експорті саме частки «Кооптаха»: від 6,2% в 1927 р. до 10,4% в 1928 р., що переконливо свідчило про

конкурентоспроможність його продукції [197, арк. 302]. Наприкінці 1927 р. Україна в загальному ввозі яйця в Німеччину зайняла третє місце, поступаючись лише Голландії та Польщі [95, с. 88].

Якість яйця була високою, як і довіра до «Кооптаха», що зміцнювалася з кожним роком. На 1926 р. про високоякісну продукцію спеціалізованої кооперативної системи «Кооптах» уже часто писали комерційні іноземні часописи. Так, вони наводили інформацію про те, що німці, закупаючи високоякісне яйце «Кооптах», потім реекспортували його на ринки Швейцарії, Італії, Іспанії, що відповідно сприяло поширенню торгівельної марки «Кооптах» на зовнішніх ринках [134, с. 76].

Основними зовнішніми ринками залишалися Німеччина й Англія, де продукція торгівельної марки «Кооптах» користувалася популярністю не лише на найбільш знаних ринках, а й проникала на провінційні.

Сферу збуту «Кооптаха» невдовзі було розширено відправкою яєць до Франції, де й у довоєнний час українське яйце користувалось попитом. У другій половині 1920-х рр., коли торгова марка «Кооптах» набула поширення в Європі, французькі імпортери швидко поновили свій інтерес до знаної української продукції птахівництва, а надто восени, коли зменшувалися обсяги пропозиції місцевої продукції. Наочним підтвердженням визнання яйця товарної марки «Кооптах» на французьких ринках стало те, що навесні 1927 р. Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», продукція якого взяла участь на Паризькій гастрономічній виставці, отримало на ній «Grand Prix» («за відмінну якість товару» [296, с. 85].

Переконливим підтвердженням зростання ефективної роботи птахівничої кооперативної системи є дані, наведені П. Селівонівим в інформаційно-аналітичній записці «Підсумки роботи птахівничої кооперації України за експортна робота за 1927 р.» Показники, наведені в ній, свідчать про те, що експортна робота була виконана на 115%. Планувалося заготувати 1,5 тис. вагонів, а було заготовано понад 1,7 тис. вагони яєць [296, с. 85].

Загалом 1927 р. можна вважати роком, коли товариство «Кооптах» уже показало, розкривши потенційні можливості розвитку птахівництва в Україні, високі результати, які стали наслідком кропіткої роботи всієї мережі спеціалізованої сільськогосподарської кооперації щодо інтенсифікації птахівництва й досягнення економічної ефективності у виробництві продукції. Птахівнича кооперація займала все більшу питому вагу серед інших операторів. Відсоток продукції «Кооптаха» в порівнянні з іншими організаціями протягом 1925–1927 рр. стабільно зростав: 1925 р. – 40,9%, 1926 р. – 49,9%, 1927 р. – 70,0% [134, с. 75].

У 1927 р. «Кооптах» уже на 70% охопив ринок вітчизняної птахопродукції та на 68,3% – експорт з України. Частка «Кооптаха» в поставках яйця на ринку СРСР складала 24,5%, а частка в експорті – 23,7% [134, с. 75]. Як бачимо, спеціалізована птахівнича кооперативна система «Кооптах» була на першому місці як серед продуцентів, так і серед експортерів. При цьому вартість експорту швидко зростала: так, за даними на 1926 р. вартість експорту «Кооптаха» складала 9,4 млн крб при середній ціні 54 крб 31 коп. за ящик яйця [197, арк. 234], а вже на 1927 р. ця сума складала майже 20 млн крб [155, с. 50].

Така ж тенденція спостерігалась і в 1928 р. Експортний план зі збуту яйця Україною було виконано на 101,7%. Було поставлено на експорт 2.693 вагони яйця [33, с. 5]. Маємо зазначити, що такі високі показники у виконанні плану експортних заготівель стали реальністю з тієї причини, що в той час, коли Всеукраїнський центр птахівничої кооперації «Кооптах» навіть перевиконав власний план, інші заготівельники його недовиконали. Про це свідчать статистичні дані, відображені в наступній таблиці.

Таблиця 2.12.

Стан експорту яйця радянськими експортерами (1928 р.)

	Кількість вагонів	% виконання плану
--	-------------------	-------------------

«Кооптах»	1.739	124,2%
«Ратао»	458	92,4%
«Русавсторг»	297	61,3%
«Егекспорт»	143	63,5%

* Таблиця складена за: [33, с. 5].

Варто ще раз наголосити на тому, що в 1928 р. продовжувалася тенденція не лише до кількісного зростання продукції птахівництва, а й до її якісного поліпшення, а відповідно – до зменшення відсотку бракованої птахівничої продукції. За результатами бракеражу, проведеного фахівцями контролю відділу «Кооптах», відсоток браку складав лише 0,4% у порівнянні з 2,2% в 1926 р. і 1,9% в 1927 р. [96, с. 49]. Про якість роботи свідчить і те, що коли експорт у 1928 р. зріс на 70% проти минулого року, то кількість забракованих вагонів знизилась на 65% [96, с. 49].

Не так активно, як із пташиним яйцем, але все ж розвивалися й операції щодо м'яса птиці. Протягом 1924/25 г. р. було зроблено першу доволі вдалу спробу підготувати партію 50 тис. живих гусей для відправки за кордон [111, с. 36]. У найбільших містах країни (Ленінграді, Одесі), де за селянську продукцію давали найбільш високу ціну, «Кооптах» організував навіть власні птахорізні. Тож на цих прибуткових ринках товариство швидко зайняло конкурентоспроможне місце [89, с. 9]. З 1926 р. Всеукраїнський центр «Кооптах» розпочав й експорт битої птиці. Її було відправлено за кордон 30 тис. пудів [134, с. 76]. Це становило 16% загального експорту битої птиці в СРСР [286, с. 229]. Реалізація птиці на зовнішньому ринку відбувалась переважно в Лондон, а на внутрішньому, як уже зазначалось – у Ленінград, Москву, Київ.

У Лондоні роботу з розміщення битої птиці проводило представництво українських кооперативних центрів «Коопукр». За даними статистики, у 1926 р. в Лондон було відправлено близько 300

тис. штук битих гусей [293, с. 63]. Значний попит на биту й живу птицю українського виробника був і на ринках Франції та Німеччини.

Варто зазначити, що немалим попитом на ринках, причому не лише Європи, а й Америки, «користувався пух та пір'я птиці» [48, с. 22].

Попередньо протягом 1927 р. планувалося експортувати 34,9 тис. пудів м'яса птиці, але зростання виробничих можливостей всієї мережі спеціалізованої птахівничої сільськогосподарської кооперації дало можливість на кінець календарного року підняти обсяг експорту до 45,5 тис. пудів, що дало перевиконання плану на 30% [296, с. 85].

На перших порах роботи експорт був націлений на живу птицю, проте для збуту саме живої птиці підходящими в основному були близькі ринки, бо вона часто страждала від тривалого транспортування. Тому фахівці «Кооптах» почали поступово переводити господарські важелі на транспортування м'яса птиці.

Паралельно «Кооптах» поруч зі збутом живої птиці почав розвивати збут відгодованої птиці в битому й замороженому вигляді. Плюсами такого виду експорту м'яса птиці було те, що реалізація мороженої птиці значно скорочувала накладні витрати, насамперед транспортні, та ще й давала побічний товар – пух і перо, вартість яких складала 6–10% вартості готової птиці. Перші спроби відгодівлі було проведено при вже існуючих холодильниках «Кооптах» у Вовчанську, Дарниці, Одесі, а з кінця 1927 р. – і Козятині [197, арк. 55–56].

Аналізуючи діяльність спеціалізованої птахівничої мережі «Кооптах» у сфері експорту продукції птахівництва, маємо зазначити і той факт, що, ставши конкурентоспроможним на зовнішньому ринку, маючи високий рівень довіри з боку інших держав до якості продукції торгової марки «Кооптах», Всеукраїнський центр птахівничої кооперації постійно сприяв закріпленню на провідних ринках Європи також і інших експортерів продукції птахівництва з СРСР. Аналіз експортної роботи ми провели з акцентом на тому, яких успіхів досяг «Кооптах» у цьому напрямку. Ці успіхи

були дійсно відчутними. У перспективному плані розвитку кооперативного птахівництва в Україні на 1929 р. було зазначено, що розподіл продукції за ринками збуту проєктується в такому вигляді: 52% яйця на експорт і 48% – на внутрішні ринки. Прикметно, що товарна маса українського яйця мала складати вже 37% від союзної, а експорт – навіть 43% від союзного експорту [295, с. 34].

Проте загалом позитивні показники не досягали довоєнного рівня. За числовими показниками, участь Радянського Союзу у світовому ринку продуктів птахівництва характеризувалася наступними даними. Птиця Російської імперії до 1914 р. на головних європейських ринках (Англія, Німеччина) складала понад 65%, а в 1928 р. вона не перевищувала 30%. Питома вага в експорті яйця в Німеччину та Англію до війни складала 43–45%, в 1928 р. вона не перевищувала 25% [59, арк. 2]. Однак темпи розвитку саме українського сегменту загальносоюзного експорту продуктів птахівництва, висока якість продукції української птахівничої кооперації, динаміка стрімкого нарощення присутності «Кооптаха» на європейських ринках дає всі підстави стверджувати, що якщо радянська держава не розпочала б брутальний наступ на українську сільськогосподарську кооперацію під гаслом суцільної колективізації сільського господарства, яка фактично знищило добре налагоджену систему її виробничої та збуто-постачальницької, у тому числі експортної, діяльності, уже за 2–3 роки вона не лише досягла б довоєнних показників, але й значно перевищила їх.

Варто при цьому спеціально наголосити на тому, що розвиток птахівничої кооперації мав, без усілякого перебільшення, величезне значення для підтримки, а то й розвитку життєдіяльності саме незаможних верст селянства, які могли належно реалізувати свої можливості в цій галузі.

Аналізуючи багатогранну діяльність Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва

«Кооптах», слід зазначити, що маючи вихід на закордонні ринки, воно проводило плідну роботу із задоволення потреб українського села в імпортних товарах. У річних звітах Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», відчитих Всеукраїнського центру «Кооптах» міститься значний пласт інформації складу цього імпорту. Він передусім був спрямований на задоволення інтересів спеціалізованої птахівничої кооперації і мав в основному суто виробниче спрямування. Основним предметом імпорту було обладнання для племінних розплідників (див. табл.).

Таблиця 2.13.

Відомість про експорт та імпорт продукції птахівництва (у тис. крб)

Назва товарів	Експорт			Імпорт		
	1924/25	1925/26	1926/27	1924/25	1925/26	1926/27
Яйця	4.873	4.280	8.777	–	–	–
Обладнання племінних розплідників	–	–	–	15	10	25
Разом	4.873	4.280	8.777	15	10	25

* Таблиця складена за: [78, с. 56].

Показники збільшення кількості закупівлі обладнання промовисто свідчать про стабільну турботу «Кооптаха» про розширення матеріально-технічної бази українського птахівництва. Аналіз даних аспектів функціонування «Кооптаха» в розгалуженій системі сільськогосподарської кооперації України свідчить про те, що Всеукраїнський центр спеціалізованої птахівничої кооперативної системи організаційно вдало та економічно ефективно поєднував

комерційну збуто-постачальницьку діяльність із розширенням матеріально-технічної бази виробництва птахівничої продукції.

Сповна використовуючи існуючі виробничі й переробні можливості, «Кооптах» зробив ряд енергійних кроків, скерованих на те, щоб не лише налагодити функціонування вже існуючих пунктів збереження та переробки продукції, складів тощо, а й активно розбудовувати мережу нових переробних підприємств. Уже в жовтні 1925 р. в м. Умань було завершено будівництво першого в Україні розподільника птиці, вартість якого складала 18 тис. крб. Протягом першого ж місяця роботи через пункт було пропущено 18 тис. штук живої птиці для м. Ленінград і 7,2 тис. штук битої птиці на Лондонський ринок. Наявність такого розподільника давала можливість за сезон (із жовтня по квітень) пропускати 100 тис. штук птиці [184, с. 23–24].

На ефективності роботи «Кооптаха» негативно відображалася відсутність спеціальних вагонів для транспортування живої птиці та нестача ізотермічних вагонів для перевозки битої птиці та яйця. Для того, щоб забезпечити правильну організацію збуту живої птиці та збільшити її експорт (досить обмежений для живої птиці в силу складності її транспортування), керівництвом Всеукраїнського центру птахівничої кооперації в травні 1927 р. було прийнято рішення розпочати будівництво низки підприємств для відгодівлі, обробки й заморожування битої птиці. Щоб знизити експлуатаційні затрати, було вирішено будувати комбіновані птахо-яєчні підприємства з обов'язковою наявністю машинних холодильних установок [296, с. 86].

До 1927 р., коли «Кооптах» ще лиш нарошував оберти господарської діяльності, він не мав достатньо коштів, аби будувати спеціальні холодильники, тому, як правило, відгодовчі пункти розташовувались там, де вони вже функціонували: Вовчанськ, Дарниця, Одеса. Натомість із перших місяців 1927 р. птахівнича кооперація розпочинає будувати спеціальні комбінати в тих районах, де було

найбільш розвинуте птахівництво, а саме: Козятин, Бірзула, Зиновійськ. Ці підприємства споруджувались за найбільш передовими на той час проектами, передбачали одночасну місткість від 30 до 60 тис. курей і від 6 до 20 тис. гусей [296, с. 86].

З метою підвищення якості експортної продукції птахівництва було заплановано збудувати також густу мережу невеликих холодильних установок (морозилок) у таких пунктах, як Мелітопіль, Бірзула, Кременчук, Полтава, Проскурів, Пологи, Лозова, Умань, Кам'янець та Могилів-Подільський [139, с. 30].

У подальшому Всеукраїнським центром «Кооптах» було зроблено цілий ряд кроків, щоб впроваджувати в будівництві власних підприємств найсучасніші на той час технології. Результатом цього стало, наприклад, спорудження в 1927 р. нового виробничого комплексу в м. Козятин, на зведення якого було затрачено 1,2 млн крб. Потужності цього комплексу, який включав не лише птахо-відгодівне підприємство, а й машинний холодильник з німецьким устаткуванням, давали можливість заморожувати 100 вагонів яєць і вести відгодівлю 600 тис. штук птиці [294, с. 105]. Також «Кооптах» досить ефективно використав кредитні кошти, щоб вкласти їх у будівництво технічних підприємств, що виготовляли зовсім іншу продукцію – заморожену яєчну масу та яєчний порошок [198, арк. 163].

У відчиті Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926/27 г. р. міститься докладна інформація щодо нових об'єктів матеріально-технічної бази «Кооптаха». Найсучаснішими машинними рефрижераторами було обладнано Козятинський холодильник та ще дві менш потужні, але також технічно досконалі морозильні пункти, 5 яєчно-птахівничих відгодівельних пунктів із птахобійнями.

У цілому вже існуючі підприємства із загальною місткістю на 245 тис. штук курей та 72 тис. штук гусей на середину 1926/27 г. р. давали

«Кооптаху» змогу за сезон перепустити 2 млн 225 тис. курей і 360 тис. гусей, що складало 261 тис. пудів м'яса битой птиці [27, с. 26–27]. Зважаючи на досягнуте та добрі подальші перспективи, планом, затвердженим урядом УСРР на 1928 р., було передбачено будівництво птахо-яєчних комбінатів, зокрема в Проскурові, Мелітополі, Кременчуку, Полтаві та Умані [296, с. 86].

Вкладаючи як власні, так і кредитні кошти, «Кооптах» невпинно розширював і технічно вдосконалював існуючі та будував нові птахопідприємства. Завдяки цьому він утвердився як виключно ефективна спеціалізована кооперативна система, яка максимально сприяє інтенсивному розвитку птахівництва, підвищенню виробничих можливостей селянських господарств і вміє правильно розставити господарсько-організаційні акценти. Подальшому поліпшенню якісних та кількісних показників виробництва продукції птахівництва мало сприяти будівництво комбінату «Кооптаха», орієнтовна вартість якого складала 1,85 млн крб. На ньому встановлювались холодильні установки, що вартували 1,35 млн крб. Виробничо-господарські будівлі із сучасним обладнанням також коштували майже 500 тис. крб. Завдяки цьому продуктивність комбінату, який охоплював операції по битій птиці, по перу, з виготовлення яєчної маси, зберігання свіжого яйця тощо, була дуже високою – 2 млн 176 тис. крб. Важливо підкреслити, що більше 60% всієї продукції на суму близько 1,3 млн крб передбачалося експортувати [129, с. 18].

Після закінчення цього будівництва «Кооптах» мав змогу охоплювати все більші товарні лишки птиці, надаючи тим самим новий стимул до зацікавлення селянства птахівництвом. Навіть в останній період свого активного функціонування товариством «Кооптах» було зроблено чимало кроків, спрямованих на те, щоб охопити чим значнішу кількість селян-виробників птахопродукції, і тим самим і далі нарощувати обсяги виробництва дороговартісної продукції птахівництва,

розширювати шляхи її транспортування на експорт, а завдяки цьому піднімати добробут мас українського селянства.

На кінець непу «Кооптах» та об'єднані ним окружні спілки й товариства птахівничої кооперації мали потужну розгалужену операційну базу, яка налічувала 120 яечних складів, 12 птахо-яечних комбінатів, одну зразкову промислово-птахівничу ферму, 2 селекційно-птахівничі станції та одну зоотехнічно-ветеринарну лабораторію. Усі ці склади й комбінати мали можливість обробити 5,8 тис. тонн битої птиці та біля 3 тис. вагонів яєць – свіжих і холоджених. Понад те, на 1930 р. було запроектовано будівництво ще двох великих комбінатів-холодників із нормальною річною пропускнуою здібністю в 1,6 тис. тонн м'яса птиці, 200 вагонів свіжих яєць, 100 вагонів яєчної маси та 100 вагонів холоджених яєць. Планувалось також терміново збудувати 10 нових яечних складів і 3 яйцерозбивальних майстерні потужністю переробки 150 вагонів яєць на рік [193, с. 137].

Отже, усе вищезазначене давало можливість так налагодити інфраструктуру заготівлі, переробки, зберігання й експорту птахопродукції, щоб вона являла собою єдиний добре злагоджений технологічний ланцюг. Матеріально-технічна база була вже досить якісною, щоб ефективно виконувати всі функції, починаючи від різкого збільшення поголів'я птиці до переважно ритмічної заготівлі, якісної та надійної переробки, зберігання, швидкого транспортування й дуже вигідної реалізації продукції торгової марки «Кооптах».

Водночас більшість досліджень, у яких прямо чи опосередковано (здебільшого в розрізі загальної характеристики кооперації непівського періоду) висвітлюється діяльність Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах», майже не торкаються питання агрокультурної роботи спеціалізованих птахівничих товариств. Між тим, саме цей аспект мав важливе значення для успішного функціонування птахівничої мережі сільськогосподарської кооперації України.

Звичайно, організація налагодженої ефективно діючої системи заготівлі і збуту вже існуючих у селянських господарствах обсягів птахівничої продукції, забезпечення високого рівня матеріально-технічної бази її переробки та транспортування – дуже важливі аспекти діяльності «Кооптаха», проте без стрімкого розвитку агрокультурної роботи підняти птахівництво на високий рівень розвитку було б неможливо. Це чудово розуміли фундатори спеціалізованої птахівничої сільськогосподарської кооперації, тому вже з перших кроків її роботи приділяли цьому питанню підвищену увагу. Аналізуючи агрокультурну роботу спеціалізованої птахівничої кооперації часів непу, її можна умовно поділити на кілька напрямків, які охоплювали організаційні, господарські, зоотехнічні заходи, виробничо-освітню діяльність.

Стосовно організаційно-господарських заходів, то сюди насамперед необхідно віднести роботу над поліпшенням загальної якості продукції, організації найбільш оптимальних раціонів відгодівлі птиці, розробки надійних технологій вапнування, консервування, заморожування продукції птахівництва. Сюди ж варто зарахувати й достатнє кредитування, спрямоване на покращення якості продукції як усієї мережі підприємств і товариств спеціалізованої птахівничої кооперації, так і безпосередньо селянських господарств. В останньому випадку мова йде насамперед про товарну форму кредитування – надання селянам племінної птиці за пільговими цінами й відтермінуванням розрахунку за неї [15, с. 59].

Загалом варто підкреслити, що спеціалістами птахівничої кооперації зоотехніками, інструкторами було розгорнуто дуже широку роботу з розвитку та інтенсифікації птахівництва. Так, лише протягом 1926–1927 рр. для організації в Україні високопродуктивного стада птиці птахівничим товариством було надано спеціальний кредит в 353 тис. крб [58, с. 46]. Додатково протягом 1927/28 г. р. для розвитку агрокультурної роботи «Кооптах» у погодженні з Народним комісаріатом земельних

справ і Народним комісаріатом торгівлі розподілив між птахівничими товариствами 35 тис. крб позики в основний капітал та надав 25 тис. крб безоборотної допомоги [197, арк. 226].

До організаційно-господарських заходів варто віднести й ряд дій Народного комісаріату земельних справ, який у своїх обіжниках встановив чіткий пріоритет розподілу та використання кредитів у різних мережах спеціалізованої сільськогосподарської кооперації загалом і птахівничої зокрема. Кошти з держбюджету відпускалися в основному саме для організації племрозплідників птиці з вимогою обов'язковою якомога більше сприяти розповсюдженню кращих порід племінної птиці серед найширших верств сільського населення [218, с. 760].

Слід підкреслити, що рівень селянського птахівництва, тобто порідність птиці, був досить низьким. Тогочасні фахівці вважали, що лише через це прибуток селянського господарства від птахівництва зменшувався майже на третину від можливої вартості продукції. Саме тому вкрай важливим завданням птахівничої кооперативної системи стало поширення чистопородної птиці. З метою максимальної ефективності цієї роботи племінне яйце та племінний молодняк розповсюджувався на підставі сталого районування та «твердо визначених однорідних племінних масивів» [78, с. 61]. Серед інших зоотехнічних заходів чільне місце посідала також робота в напрямку поліпшення якості годування й умов утримання птиці в селянському господарстві, інструктаж щодо відбору кращих несушок, способів забезпечення більш ранніх виводків, поліпшення місцевої птиці «прилиттям крові» високо яйценосних порід [296, с. 83].

Значний масив заходів був націлений на всебічний розвиток племінної роботи. З цією метою вже на 1927 р. в системі «Кооптаха» було створено 4 потужні племрозплідники. Вони фондували базу для швидкого поширення ефективної агрокультурної роботи по значній території України [197, арк. 225]. У племрозплідниках виводили

закуплений закордоном племінний матеріал і вели подальшу селекційну роботу, спрямовану на підвищення кількості та якості продукції. Племрозплідники постачали племінним матеріалом насамперед мережу спеціалізованих птахівничих товариств. Водночас вони не обходили увагою постачання селянських господарств дешевим племінним матеріалом, із таким розрахунком, аби він по ціні не мав перевищувати «більш ніж у два рази ціну звичайної селянської птиці» [197, арк. 228].

Показовою була робота племрозплідників «Кооптаха» в Борках, Мелітополі, Проскурові та Балті. Вони з успіхом розводили маловідомі раніше в Україні породи курей «Легорн» і «Род-Айленд». Процес дав дуже позитивні результати. Це були породи, що легко акліматизувалися й витримували доволі примітивні для них умови утримання та незвичні зимові холоди, адже традиційно «Легорн» розводили лише в умовах м'якого південного клімату [78, с. 60]. Для належної організації агрокультурної роботи на спеціальних курсах було підготовано понад 2000 контроль-асистентів, які контролювали роботу в кожному птахівничому товаристві. З цією ж метою птахівничим товариствам було поставлено 120 сучасних інкубаторів місткістю 500 штук яєць кожний [296, с. 84]. До того ж на початок 1927 р. «Кооптах» мав власне спеціальне племінне стадо із 700 штук курей і 200 штук іншої птиці. Це був резервний генетичний фонд. Усе це забезпечило можливість з осені 1927 р. розпочати широку метисацію місцевого стада, для чого невдовзі «в селянські господарства було направлено понад 3000 племінних носіїв» [78, с. 61]. На 1928 р. більше 50 великих птахівничих товариств вели широку зоотехнічну роботу. Загалом у системі «Кооптаха» вже на весну 1928 р. функціонувало понад 100 сучасних племінних інкубаторів (із виробничою потужністю $\frac{1}{4}$ млн яєць), які надали для покращення репродукції племінної птиці 250 тис. штук племінного молодняка, повністю розподіленого між птахівничими товариствами [134, с. 78].

Стосовно виробничо-освітньої діяльності, то вона проводилася, як

правило, добре обізнаними фахівцями Всеукраїнського центру «Кооптах». Вони займалися організацією птахівничих гуртків, курсів, проведенням лекцій, виставок, розповсюдженням інформаційних листівок. Значний ефект давали поїздки груп селян-птахівників у показові товариства для знайомства з кращими прикладами роботи з інтенсифікації птахівництва.

В аспекті агрокультурної роботи варто відзначити роль «кошикарів». Адже вони не лише заготовляли яйця в селянських господарствах, а в той же час проводили й інструкторсько-організаційну та агрокультурну роботу: поставляли в селянські господарства молодняк птиці, корм для неї, давали настанови щодо правильної відгодівлі, розповсюджували серед селян спеціальну літературу тощо.

Велике значення мало проведення спеціальних курсів. Взагалі профільна підготовка працівників кооперативної системи «Кооптах» була важливим чинником ефективної агрокультурної роботи. Так, лише для підготовки персоналу окружних спілок «Кооптаха» в кінці 1927 р. було організовано 2-місячні курси в Харкові на 50 осіб і 1,5 місячні курси в Балті на 30 осіб [197, арк. 226]. З метою підготовки робітників, що мали вести промислове птахівництво в артілях, «Кооптах» спеціально організував птахівничі курси для 22 направлених ними курсантів [296, с. 84].

Варто відзначити, що осторонь від цієї роботи не стояла і Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Вона вже відразу висувала досить високі вимоги до підвищення кваліфікації кадрів кооперативних працівників, тому постійно проводила курси для агрономічних техніків, контроль-асистентів для птахівничих товариств, інкубаторників та ін. [27, с. 30].

Зрозуміло, що всі перелічені заходи потребували значних коштів. Вони фінансувалися з двох джерел надходження. Перше з них – кошти за рахунок кошторису. Друге становили кошти спеціальних культурних

фондів, що формувалися з відрахувань від прибутків товариств.

Отже, Всеукраїнський центр «Кооптах», надаючи важливе значення інтенсифікації птахівництва, намагався виділяти кошти на всі напрямки агрокультурної роботи. У його роботі, звичайно, були певні недоліки та недопрацювання, проте сукупно пропоновані зусилля давали добрі результати щодо ліквідації зоотехнічної неграмотності, насамперед власників господарств, які виробляли птахівничу продукцію. Водночас, вдосконалювалася кваліфікація технічного персоналу мережі «Кооптах», що разом давало відчутне підвищення культури ведення птахівництва, а отже, збільшення обсягів його продукції та показників прибутковості.

Висновки до розділу 2

Сільськогосподарська кооперація УСРР доби непу була організована як широка самодіяльна організація, що розвивалася на тлі помірно динамічних соціально-економічних процесів, на основі повної господарської самостійності селянських дворів. Успішна відбудова сільського господарства УСРР спричинила ряд якісних зрушень в організаційно-господарській розбудові кооперативної системи. Зокрема, піднесення продуктивності й поглиблення розподілу праці в сільському господарстві спричинило появу низки спеціалізованих сільськогосподарських кооперативних мереж, що поєднували фахову діяльність низових спеціалізованих товариств. Серед них показовою була діяльність мережі Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», яка давала можливість селянину ефективно вирішувати низку як виробничих, так і збуто-постачальних проблем. Діяльність «Кооптаха» змогла забезпечити, насамперед у районах, найбільш сприятливих для ведення птахівництва, вагоме підвищення продуктивності, а отже, дохідності селянського господарства. Саме вплив кооперативної роботи на покращення якості продукції, організацію належної системи закупівлі, збереження,

транспортування й збуту продуктів птахівництва призвів до швидкого збільшення його питомої ваги у формуванні бюджету селянських родин.

Створення Всеукраїнського центру «Кооптах» було обумовлене тим величезним товарним потенціалом, яким володіло птахівництво. На початку 1920-х рр. воно в основному було натуральним, але мало чудові перспективи для подальшого розвитку, не останньою мірою завдяки компактності й простоті зберігання продукції. При хорошій організації роботи виникли можливості для реалізації продукції птахівництва не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку.

Дієвим шляхом економічного зміцнення всіх ланок мережі птахівничої кооперації були заходи агрокультурного спрямування, направлені на підвищення рівня виробництва продукції як системою загалом, так і кожним кооперованим селянським господарством зокрема.

Незважаючи на всі труднощі суспільно-політичного та економічного характеру, завдяки самовідданій роботі кооперативної громадськості в дуже стислі терміни в УСРР було побудовано відрегульовану систему виробництва, збору, переробки й довготривалого зберігання продукції, що давало змогу максимально використовувати вигоди сезонної кон'юнктури, у результаті чого «Кооптах» досяг значних успіхів у постачанні високоякісної продукції птахівництва на зарубіжні ринки. При цьому частка «Кооптаха» в загальносоюзному експорті птахівничої продукції складала 24%. Продукція спілки стала широковідомою та популярною на ринках Великобританії, Німеччини, Франції, Швейцарії, Італії, Іспанії.

Чи не кожен крок «Кооптаха» у зміцненні матеріально-технічної бази сприяв збільшенню випуску продукції. Відповідно, відбувалося якісне розширення сфер діяльності, що, своєю чергою, вело до охоплення птахівничою кооперацією більшої кількості селянських господарств, зростання їхніх грошових надходжень.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ САДОВО-ГОРОДНІХ, ВИНОГРАДАРСЬКИХ І БДЖІЛЬНИЦЬКИХ КООПЕРАТИВІВ «ПОЛОДОСПІЛКА» У ЗРОСТАННІ ДОБРОБУТУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

1.1. Соціально-економічні чинники створення та організаційна розбудова «Плодоспілки»

Завершивши організаційно-господарську відбудову своєї мережі та розпочавши подальшу її розбудову, водночас дбаючи про подальший розвиток селянських господарств, сільськогосподарська кооперація УСРР активно долучилася до інтенсифікації всіх галузей аграрного сектору економіки. Ці зміни фактично символізували завершення відбудовного періоду, з якого весною 1921 р. починався неп. Сукупно це означало мобілізацію всіх можливостей на поживлення господарсько-підприємницької діяльності селянських дворів. У цьому контексті необхідно розглянути діяльність кооперативної мережі «Сільського господаря» щодо піднесення товарності сільськогосподарського виробництва і в інших галузях аграрного сектора економіки, окрім птахівництва.

Чи не ключовим напрямом, який потрапив у фокус зацікавленості керівників сільськогосподарської кооперації, стало плодоовочівництво. Це буда своєрідна новинка, адже в рамках традиційного селянського господарювання ні садівництво, ні, відповідно, городництво, виноградарство, бджільництво не були пріоритетними. Екстенсивний характер господарської діяльності, яким він здебільшого лишався в дореволюційну епоху, аж ніяк не сприяв поживленню інтересу селян до цих галузей. Як і, приміром, до птахівництва (про що йшла мова в розділі 2). Вони вважалися другорядним додатком до домінуючих

галузей селянського господарювання, тобто рільництва й тваринництва.

Тривалий час використанню всіх можливостей плодоовочівництва не надавалося належного значення. Утім, у роки непу ситуація мала швидко змінюватися. Річ у тім, що чимало проблем, пов'язаних із процесами індустріалізації, регіональної (у межах колишньої імперії, включно з віддаленими районами Далекого Сходу й Півночі) економічної спеціалізації, також урбанізації сільського населення тощо, уже були належно «підготовлені для вирішення», зокрема й для того, аби сільськогосподарська кооперація, що називається «запрацювала». Важливим її завданням було подолати «розрив» старих / нових споживачів із районами традиційного плодоовочевого виробництва. Мова йшла про ліквідацію нестачі не лише збіжжя, а й городини, плодів, усього спектру потрібної людям «вітамінної продукції». За таких обставин керівництво української сільськогосподарської кооперації добре усвідомлювало, що вирішення цих нагальних проблем потребує комплексного рішення. Мобілізуючи всі можливості сільськогосподарського виробництва (навіть ті, які попервах не обіцяли значних прибутків), воно розуміло: так чи так, але використання продукції садівництва, городництва, виноградарства, бджільництва, піднесення їхньої товарності, повинне стати серйозним рушієм підвищення селянського добробуту.

Окремою трудністю було те, що селяни «досить заощадливо» використовували ґрунти, що перебували в їхньому користуванні – лише близько 10% цих площ вони відводили під городи, сади, а ще рідше – виноградники. При цьому вартість їхніх товарних лишків становила зовсім мізерну суму – орієнтовно 45 млн крб [10, с. 137]. Варто також конкретизувати, що приблизно 6% усіх селянських господарств, що географічно знаходилися в передмістях, здебільшого й були виробниками товарної продукції. Поставлені на добру «товарну основу», садівництво, городництво, виноградарство помітно, а вряди-годи

визначально забезпечували прибутковість частини «селянських дворів» [154, с. 19]. Ще одне важливе уточнення: «у зв'язку з нестачею земель, город чи присадибна ділянка нерідко була єдиним джерелом» назагал бідового існування таких селянських родин [281, с. 159].

Аби точно визначити характер впливу та реальні можливості кооперативного руху в цій галузі, потрібно більш чітко уявити й прояснити самі поняття, передусім «садівництво» та «городництво». У першому разі, де мова йде про «садівництво» (синхронно вживалося слово «плодівництво»), малася на увазі допоміжна галузь рослинництва, що спеціалізувалася на вирощуванні ягідних, горіхоплідних, а найбільше кісточкових та зерняткових плодів [289, с. 191]. Згадане виноградарство також належало до садівництва. Стосовно городництва, то тут спектр культур був набагато ширшим. У 1920-х рр. ця сільськогосподарська галузь УСРР спеціалізувалася на вирощуванні насамперед овочів. До таких належали: морква, огірки, капуста, цибуля, часник, помідори, баклажани, редька, гарбузи, кавуни, дині, столові буряки, квасоля, боби, мак, хрін, петрушка. Широкий перелік овочів дослідники природно називають поняттям «овочівництво», хоча при складанні статистичних даних їх нерідко фіксували як «городні культури», «городництво» [289, с. 190].

Отож, найбільшими «підсобними» галузями господарювання українських селян лишалися садівництво (наявність садків) та городина (городини були майже в усіх, зокрема й найбідніших). Щодо садків, то там традиційно росли яблука, груші, сливи, вишні. Вишневий садок – не лише типова ознака життєдіяльності українських селян, а й відомий фольклорний образ, що потрапив у безліч етнографічних описів, також літературні та мистецькі сюжети. До речі, саме сільським мешканцям (селянам-одноосібникам) УСРР належала найбільша частка ґрунтів, що перебувала під садами. Досить переконливо це підтверджує статистика. Станом на середину 1920-х рр. у Наддніпрянщині, яка входила до складу СРСР, під садами перебувало близько 231 тис. га землі, з них у

одноосібників – майже 203 тис. га, тобто 88%. Відповідно, 12% припадало на кооперативи (13 тис. 383 га) та ще «малопотужні» на той час колгоспи й радгоспи (11.572 га) [190, с. 75]. Стосовно городів, то їхня «живучість» пояснюється віковичними традиціями господарювання на родючих чорноземах, за сприятливих кліматичних умов.

Своєрідною передумовою виникнення кооперативів у цих галузях була та оставина, що станом на 1920-і рр. чи не кожен двір мав «міні-майстерню» для переробки продуктів садівництва. Зазвичай це були печі, у яких гнітилися фрукти. Аналіз джерел показав: найчастіше – яблука, а також груші, сливи, абрикоси, вишні. Помітно менше господарів тримали й доглядали бджоли.

Ключовою була та проблема, що названі «підсобні» галузі довгий час служили споживчим інтересам селян та їхніх родин. Проте вони мали неабиякий потенціал для нарощування виробництва вже на товарно-грошових (ринкових) засадах, могли стати серйозним джерелом прибутку для самих селян [289, с. 190]. На цьому наголошував дослідник І. Рибак. Він звернув увагу, що ці галузі були малозатратними й при окреслених вище змінах могли давати «чималий дохід селянському господарству» [281, с. 166].

Для рішень зі створення спеціального фахового центру, який був покликаний враз наростити обсяги виробництва продукції садівництва, городництва, виноградарства, відповідно налагодити її кооперативний збут, були очевидні передумови. Вони підтверджувалися, по-перше, підвищеним інтересом до вирішення цієї проблеми працівників Народного комісаріату внутрішньої торгівлі УСРР, по-друге, у 1924/25 господарському році за продукти садівництва й виноградарства селяни (за підрахунками згаданого відомства) одержали 11,4 млн крб. Для порівняння, за «більш ходовий товар» (картоплю) втругували менше – 9 млн крб [150, с. 32].

Тож, перед кооперацією постала настійна необхідність організувати

й забезпечити збут продукції городництва та садівництва. Дослідники наголошують на складності такої роботи, адже попереднього досвіду в цих галузях не було, як і сучасних на той час технологій вирощування та технічної переробки фруктів. Існуючі ж були відсталими. Не варто забувати, що в 1920-х рр. різко зростав масштаб самої діяльності – потрібно було налагоджувати збут як на внутрішніх, так і зовнішніх ринках [9, с. 20].

Тут ми вимушені констатувати, що ситуація виглядала складнішою через ту обставину, що в ринкових відносинах вирішальну роль відігравали не «правильні принципи» й «добрі наміри», а приватні інтереси. На момент створення сільськогосподарської кооперації в сфері садівництва та городництва на цьому ринку вже «працювали» люди, який ми умовно можемо назвати «приватними заготівельниками». Як і в дореволюційні роки, вони володіли монополією, а відтак відверто й цинічно диктували селянам явно занижені закупівельні ціни. По суті це була своєрідна форма експлуатації сільських господарників, що не лише означала зрозумілу несправедливість, а й гальмувала загальний розвиток села [9, с. 19]. Схема функціонувала так: «приватник» закупляв у селян овочі практично за безцінь, а потім «накидав» 100–150% і отримував «гарний дохід» [292, с. 10].

Створення й організаційна розбудова «Плодоспілки», що покликана була координувати процеси в садово-городній кооперації УСРР, відбулася у 1925 р. Це питання поглиблено обговорювалося на засіданні ще однієї поважної організації – Української економічної наради [191, с. 112]. У її постанові від 19 вересня наголошувалося, що заснування Всеукраїнського кооперативного центру садівництва, городництва, виноградарства й бджільництва «Плодоспілка», є «доцільним і своєчасним».

Згідно з рішенням УЕН, початковий (статутний) капітал «Плодоспілки» становив 315 тис. крб. Його було сформовано в такий

спосіб: 200 тис. крб виділили з державного бюджету; 25 тис. крб – кошти «Сільського господаря»; 15 тис. крб – членські паї і внески; 75 тис. крб – позики Укрсільбанку (довготермінові, до 5 років) [262, с. 81].

Отже, рішення про створення «Плодоспілки» було важливим, хоча й складним, оскільки потребувало багатьох бюрократичних погоджень. До того ж, спілка розпочала свою роботу з деяким запізненням. У цьому контексті вона дещо відставала від аналогічних спеціалізованих центрів – «Добробут», «Насіннєспілка», «Укрсільцукор», проаналізований нами більш докладно «Кооптах» та ін. Вважається, що «стартом» діяльності Всеукраїнського центру садово-городньої кооперації «Плодоспілка» було створення мережі сільськогосподарських кооперативних систем.

Протягом 22–23 листопада 2025 р. тривали перші організаційні збори «Плодоспілки». У них взяли участь уповноважені садово-городніх кооперативних товариств. Більш конкретно були представлені: 5 універсальних спілок, 5 великих товариств, 2 насіннєві товариства, 2 фахові спілки («Дніпровинспілка» (Херсон) та «Плодовинспілка» (Одеса) [10, с. 138]. До зібрання приєдналися Куп'янська кредитна спілка й Харківське товариство пасічників [88, с. 47]. Були прийняті рішення з питань програми функціонування «Плодоспілки», стратегії її подальшого розвитку. Також затверджені резолюції стосовно садівництва, городництва, виноградарства, що визначили актуальні завдання практичної діяльності новоутвореної спілки.

Насамперед мова йшла про налагодження постачання низових товариств і селянських господарств якісним посадковим матеріалом. Для цього було вирішено, що в найкоротший термін «Плодоспілка», спільно з Народним комісаріатом земельних справ, розробить план організації широкої мережі плодкових розплідників. Було також вирішено розширити кількість грушевих садів. Водночас, мова йшла про покращення забезпечення товариств мережі «Плодоспілки» необхідними матеріалами й реманентом, якого в розпорядженні самої спілки було обмаль. Не

оминули й проблем логістики. У низці рішень ішлося про «механізми» ефективного перевезення виноградарської та садово-городньої продукції. Одне з таких рішень торкалося питання пониження тарифів залізничного відомства, бо розцінки, що діяли на той час, явно гальмували розвиток садово-городнього промислу.

Важливим для розвитку товарності селянських господарств у цій галузі стало обговорення питання налагодження ефективної, корисної (насамперед для виробника) системи збуту продукції, основні обсяги якої традиційно закуповували різні, суто комерційні установи, зокрема представники численних приватних торговельних фірм. Це спричиняло «негативні явища» на ринку, коли садово-городні продукти споживалися лише доволі локальними, найбільш забезпеченими групами населення. Водночас, широкі маси трудового люду, насамперед у містах, були позбавлені можливості вживати ці продукти через їхню дорожнечу.

У резолюції багато йшлося про «демократичний» принцип надання послуг. Так, «Плодоспілка» зобов'язувалася розширити мережу роздрібною торгівлі й зробити це в інтересах відразу кількох «суб'єктів», а саме: «виробників», «споживачів», «посередників». Позаяк основним виробником було селянське господарство, то основна увага приділялася передусім підвищенню якраз «його прибутковості» [241, арк. 22].

На зібранні активно обговорювалося питання пріоритетного розвитку в кліматично-сприятливих районах виноградарства. Було відзначено, що незважаючи на відчутний занепад цієї галузі, спричинений негативними соціально-економічними процесами попередніх років, у середовищі селян «помітний... стихійний рух до виноградарства». Аби задовольнити цей «попит», було прийнято рішення: за підтримки спілки «Сільський господар» наростити зусилля, спрямовані на інтенсифікацію робіт на виноградниках, передусім «агрокультурного й агровиробничого характеру» [240, арк. 22].

Така робота позначалася помітною регіональною специфікою.

Питання не було надуманим, якщо зважити, що «Плодоспілка» прагнула якомога більше охоплювати «товарні лишки» садово-городницьких культур. Власне тому ці «дрібниці» активно обговорювалися на засіданнях (нарадах) численних регіональних підрозділів кооперації. Особливо помітно тут виділявся регіон Південної України. Загалом же відсоток охоплення товарних лишків садово-городницьких культур на Півдні був зовсім незначним, мізерним – усього 4,8% (включно з картоплею). Вістря постанови «Про будівництво сільськогосподарської кредитової та спеціальної кооперації» було спрямоване на боротьбу проти «приватного капіталу», який, як підкреслювалося, «виймав із селянських господарств» «масу товарних лишків» [249, с. 30]. Щодо віддаленішої перспективи, то говорилося про нагальну потребу швидко й ефективно розбудувати мережу «Плодоспілки».

Цьому (організаційному) питанню першочергова увага приділялася з кількох мотивів. Одним із головних було прагнення залучити якомога більше селянських господарств до низових товариств, оскільки вже на цій («периферійній») основі планувалося створення так званих «великорайонних об'єднань». Тут доречно буде нагадати, що «Плодоспілка» належала до тих спеціалізованих кооперативних центрів «сільськогосподарського профілю», що мали на місцях найменш розвинену мережу. З метою мінімізувати втрати від розпорошеності поміж великої кількості господарств, створення, урешті-решт, «територіально суцільних товарних масивів», потрібно було діяти оперативно, причому, як мовиться, і в «ширину», і «глибину».

Загалом кількість рентабельних селянських господарств в УСРР, що спеціалізувалися на цих галузях, лишалася досить обмеженою. Тому й не дивно, що будь-які результативні зусилля в цій сфері спроможні були відкривати серйозну перспективу. Навіть організація одного фахового товариства могла слугувати могутнім стимулом активізації садово-городнього виробництва в селянському господарстві, ба більше,

спонукати його товаризацію [27, с. 7].

Стосовно зацікавленості селянських господарств в участі щодо реалізації своєї продукції через кооперативну мережу, то маємо зазначити, що вона була дуже відчутною вже на першому етапі діяльності «Плодоспілки». Про це переконливо свідчать нижченаведені статистичні дані, у яких ми відобразили динаміку збільшення кількості товариств і зростання членства в них у відсотковому співвідношенні.

Таблиця 3.1.

Динаміка зростання мережі низових товариств «Плодоспілки»

	Товариств			Членів		
	На 01.10. 1926 р.	На 01.10. 1927 р..	Відсоток приросту	На 01.10. 1926 р.	На 01.10. 1927 р.	Відсоток приросту
Спеціальні товариства	209	676	223,5	9657	28070	190,7

* Таблиця складена за: [27, с. 10; 66, с. 47; 106, арк. 4].

Загальну динаміку розбудови низової мережі спеціалізованої плодоовочевої кооперації ми відобразили в наступній таблиці. Її аналіз свідчить про дуже стрімкі темпи зростання чисельності спеціалізованих товариств, починаючи вже з 1924 р. Це дає підстави стверджувати, що на практиці ще до організації Всеукраїнської спілки спеціалізованої плодоовочевої кооперації селяни об'єднувались у спеціальні кооперативні товариства (садові, городні, виноградарські, картопляні, пасічницькі тощо) як для вдосконалення процесу вирощування продукції, так і з метою її кооперативного збуту. З появою Всеукраїнського координаційного центру тенденція до активізації селянства в бік кооперативного життя ще більше поживилася. Про це свідчать матеріали наступної таблиці.

Таблиця 3.2.

Рух товариств 3-го ступеня мережі «Плодоспілки»

	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Садові, городні, виноградарські	36	81	209	385
Пасічніцькі	21	97	139	200
Картопляні	–	–	1	15

* Таблиця складена за: [27, с.10]; [78, с.54]; [210. с. 434].

Як це добре видно з матеріалів вищенаведеної таблиці, стихійний потяг селян до створення спеціалізованих плодоовочевих кооперативних товариств із формуванням структур «Плодоспілки» отримав дуже потужний імпульс для подальшого розвитку.

Стосовно кількісного складу осередків «Плодоспілки», то він лишався різним. Відповідно до даних, що містяться у звітах плодоспілок та плодотовариств за 1926/27 господарський рік (загалом 273 осередки), на одне товариство в середньому припадало 115 членів. При цьому 21 товариство мало понад 300 членів, 51 – від 150 до 300, 36 – від 100 до 150, 56 – від 50 до 100, а 103 мали не більше 50 членів [105, арк. 17].

Щодо процесу формування округових спілок, то станом на 1 жовтня 1926 р. (через рік після початку діяльності «Плодоспілки»), їх було лише 2. Ба більше, надалі цей процес узагалі було призупинено. Ті, що виникли об'єднували 55 товариств [105, арк. 17].

Попри невдачі та недогляди, спостерігалися й помітні успіхи. 1928 р., коли сам неп уже перебував у критичному становищі, помітне пожвавлення спостерігалось в розбудові спілчанської мережі

«Плодоспілки». Станом на 20 квітня (згідно відчитів «Сільського господаря») функціонувало 7 великих спілок плодоовочевої кооперації, які своєю діяльністю охоплювали територіальну округу [27, с 7]. Прогрес був очевидним із огляду на ту обставину, що діяльність підрозділів «Плодоспілки» (як і «Кооптаха») відчутно сприяла поліпшенню економічного становища найбідніших, тобто незаможних господарів. Для більшовицького режиму це був значений політичний успіх, адже номенклатура могла тепер успішно для себе (хоча й нетривалий уже період) поширювати пропагандистські наративи про тріумф «класової політики» на селі. При цьому значним серед членів товариств був і відсоток середняцьких господарств. Доволі наочну картину соціального складу членів спеціалізованих плодоовочевих товариств представлено в наступній таблиці.

Таблиця 3.3.

**Соціальний склад членів плодоовочевих товариств
(на 01.10. 1927 р.) (у відсотках)**

Кволі	38,6%
Нижчесередні	30,3%
Середні	23,4%
Вищесередні	7,5%
Міцні	0,2%
Разом	100%

* Таблиця складена за: [27, с. 11].

Як свідчать матеріали вищенаведеної таблиці, саме незаможне селянство мало значну прихильність до участі в кооперативній роботі. Спонукальні мотиви цього були ясні й переконливі. Поєднуючи свої зусилля в рамках товариства, незаможні селяни швидко поліпшували

власне економічне становище. Про це переконливо свідчить те, що в 1928 р. відсоток кооперованих незаможних господарств став вже дещо меншим – 51,7% [26, с. 13].

Загалом члени «Плодоспілки» достатньо хутко поліпшували стан своїх господарств, піднімалися в «соціальной драбині» селянської верстви. Показовими тут є якраз дані на 1928 р. Матеріали історіографії та додатково проведений аналіз засвідчують таку ієрархію: заможні – 3,6%, середняки – 41,4%, незаможні – 47,7% [26, с. 15]. Тому, навіть незважаючи на ідеологічно-пропагандистський контекст звітних документів Всеукраїнських організаційно-інструкторських нарад, маємо підстави стверджувати, що садово-городницька галузь чи не найбільше сприяла інтенсифікації саме «незаможницьких господарств» [249, с. 31].

Одним із актуальних завдань «Плодоспілки» була боротьба з так званою «дикістю», тобто роботою сільськогосподарських товариств поза межами системи. Якщо порівняти кількість спеціальних плодоовочевих товариств загалом до тих, які входили до складу «Плодоспілки», то маємо наступне. На 1 жовтня 1926 р. садово-городніх товариств по Україні було 209, проте об'єднано в спілки лише 72, тобто 65,5%. Дещо більш високий відсоток об'єднаних у спілки товариств був у пасічництві. Тут він складав 76,6% [78, с. 54]. Згідно з даними Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» на 1928 р. відсоток «диких» товариств був відчутним, насамперед у плодово-овочевій кооперації, де це число сягало 30,2% [26, с. 13].

Проте наполегливі зусилля з розбудови системи «Плодоспілки» не минали задарма. Станом на 1 жовтня 1927 р. її структурна мережа нараховувала 864 товариств [256, с. 119]. Позитивною була й загальна динаміка, бо вже через три місяці (на початок 1928 р.) таких товариств зафіксовано 945 [249, с. 30]. Оскільки позитивний рух спостерігався й надалі, можна зробити попередній висновок про те, що «антинепівські» кроки більшовиків наприкінці 1920-х рр. були шкідливими, причому

передусім у соціально-економічному значенні. Зважмо, що на початок 1929 р. лише суто плодоовочевих товариств у мережі «Плодоспілки» буде налічуватися 1474 [105, с. 213]. У цілому ж на момент проголошення політики «суцільної колективізації» в УСРР функціонувало 26 окружних спілок. Вони включали різнопрофільні товариства, що займалися виноградарством, пасічництвом, але найбільше садівництвом та городництвом [193, с. 137]. Їхній фінансовий баланс становив понад 31 млн крб [105. арк. 1]. Усе це дає підстави вважати, що вага «Плодоспілки» у розвитку сільського господарства зростала, відповідно, політика «Великого перелому» невиправдано зруйнує ці перспективи [224, с. 25].

Отже, ключовим напрямом, який у роки непу потрапив у фокус зацікавленості керівників сільськогосподарської кооперації, стало плодоовочівництво. У 1925 р. виникла й ударними темпами розбудовувалася покликана координувати процеси в садово-городній кооперації УСРР «Плодоспілка». Так тривало до кінця 1920-х рр. Оскільки самостійність кооперативної системи не відповідала «ідеалам» більшовицького режиму, він спочатку поступово, але методично обмежував функціонування сільськогосподарської кооперації, а з переходом до командно-адміністративних методів управління ліквідував «Плодоспілку», як і решту Всеукраїнських спеціалізованих кооперативних центрів.

3.2. Господарська діяльність «Плодоспілки» та її вплив на підвищення економічної ефективності селянських господарств

Хоча господарсько-економічну діяльність «Плодоспілка» розпочала дещо пізніше, ніж інші спеціальні центри фахової кооперації, проте вона відразу набрала суттєвих темпів у роботі.

Свою роботу «Плодоспілка» вела за декількома напрямками. Це насамперед організація вигідного для населення збуту продукції і вихід з нею на зовнішні ринки. Така робота супроводжувалася нарощуванням власної матеріально-технічної бази, зокрема створенням розгалуженої мережі переробних підприємств. Водночас, приділялася увага розвитку агрокультурної діяльності. Усе це в своїй сукупності сприяло розбудові міцної організаційно-господарської системи та всебічній інтенсифікації селянських господарств, що спеціалізувалися на виробництві основної для того чи іншого району плодоовочевої продукції. Розглянемо ці напрямки детальніше.

Фахівці «Плодоспілки» мали на меті в найкоротші терміни налагодити розгалужену мережу із заготівлі, збереження, переробки, транспортування та збуту плодоовочевої продукції з тим, щоб сповна забезпечувати населення міст і промислових центрів якісними й доступними широким верствам населення продуктами городництва, садівництва, виноградарства, бджільництва. За умови ефективної комплексної розбудови системи це мало забезпечити помітні позитивні результати: по-перше, це здешевило б продукцію мережі «Плодоспілки» для споживача, і, по-друге, дало б можливість мобілізувати значні грошові кошти, які могли бути використані для потреб подальшого виробничо-економічного розвитку селянських господарств, що ввійшли до «мережі садово-городньої кооперації» [9, с. 20].

Численні матеріали, в яких відображено результати роботи Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», свідчать, що певні елементи у справі заготівлі й переробки фруктів та овочів кооперативна система розпочала впроваджувати ще восени 1922 р. Цим на той час займалися універсальні товариства. Так, опрацьовані нами архівні матеріали свідчать, що з урожаю 1922 р. кооперативні товариства заготовили 200 тис. пудів сушених фруктів, 45 тис. пудів сушених овочів та 250 пудів сушеної зелені. Було також

вироблено різного роду варки (повидло – 125 тис. пудів, томатне пюре – 30 тис. пудів). Картопля перероблялася на крохмаль тощо [304, арк. 26].

Тож цілком логічно, що вже за п'ять місяців діяльності системою «Плодоспілки» було заготовано 34,6 тис. кг сушених грибів, 6 тис. кг сухофруктів, 48,9 тис. кг зимових яблук, 73,8 тис. кг картоплі, 47,6 тис. кг цибулі, 108 тис. літрів виноградного вина [189, с. 82]. Тобто майже відразу «Плодоспілка» охопила 24,7% всієї продукції, якою оперувала спеціалізована плодоовочева кооперація [140, с. 51].

Обсяги господарських робіт плодоовочевої кооперації постійно зростали й надалі. У звіті про підсумки роботи Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926/27 г. р. було відзначено, що плодоовочева кооперація, очолювана «Плодоспілкою» «з минулого року відіграє помітну роль на плодоовочевому ринку» [27, с. 24]. Як уже зазначалося вище, це позитивно позначалося на загальній структурі продовольства, яке заготовляла держава. Насамперед щодо галузей городництва, бджільництва, садівництва. Їхній відсоток у загальному балансі сільськогосподарської продукції з року в рік зростав [27, с. 24]. Підтвердженням цього є дані таблиці.

Таблиця 3.4.

**Питома вага плодоовочевої продукції
«Плодоспілки» України на ринку**

Назва продукції	1926/27 г. р., відсоток охоплення товарних лишків	Питома вага серед планових заготівельників	1927/28 г. р., питома вага серед планових заготівельників, передбачених за планом НКТ

Овочі	4,8	97,4	77,0
Фрукти	19,5	–	56,6
Картопля	0,5	8,2	77,0

* Таблиця складена за: [27, с. 19; 312, с. 62].

Наведені в таблиці дані підтверджують тезу В. Дробота стосовно того, що ринок садово-городньої продукції донедавна був одним з найменш організованих ринків. Натомість зростання питомої ваги «Плодоспілки» свідчить про те, що спеціальна плодоовочева кооперація, завойовуючи собі перше місце серед планових заготівельників, одночасно була новатором у галузі організації найбільш неорганізованого ринку [78, с. 55].

Щодо товарності продукції «Плодоспілки» порівняно з товарністю іншої сільськогосподарської продукції землеробства, то вона, згідно з даними звітів, значно відставала, проте все ж демонструвала прискорення темпів розвитку. Про це свідчать наступні дані.

Таблиця 3.5.

Товарність плодоовочевої продукції у відсотках до валового виробництва

	1924/25 г. р.	1926/27 г. р.	1927/28 г. р.
Картопля, баштанні культури, овочі	7,7	12	12,1

* Таблиця складена за: [27. с. 24].

На кінець 1927 р., згідно інформації «Плодоспілки» до «Сільського господаря», тривала активна робота з укладання угод на поставку продукції з різними організаціями. Лише протягом серпня-вересня 1927 р.

нею було укладено угоди з 12 плодоовочевими товариствами на поставку значної кількості картоплі (955 вагонів), з 2 окружними спілками – на поставку цибулі (120 тис. пудів), і з 4 спілками – на поставку свіжої капусти в обсязі 160 тис. пудів [114, арк. 264].

Сукупність проаналізованих матеріалів свідчить, що протягом 1927 р. «Плодоспілка» уже повністю сформувалася як потужна, добре організована господарсько-економічна система, яка постійно нарощувала темпи розвитку, чим приваблювала зацікавленість селянства до розширення виробництва продукції садівництва, городництва, виноградарства, пасічництва. На 1927/28 г. р., згідно з даними Народного комісаріату торгівлі України, частка «Плодоспілки» складала вже 70% планових заготівель, на противагу попередньому 1926/27 г. р., коли ця частка дорівнювала 42% [27, с. 24]. Змістовна інформація щодо охоплення спеціалізованою кооперацією по різних групах плодоовочевої продукції надана нами в наступній таблиці.

Таблиця 3.6.

**Частка «Плодоспілки» у охопленні
плодоовочевої продукції України на осінь 1928 року**

	Планова заготівля (тис. пуд.)	У тому числі «Плодоспілка»	
		тис. пуд.	відсотків
Картопля	11.030	8.500	77
Городина	2.514	1.933	76
Виноград	345	305	89
Садovina	806	456	56

* Таблиця складена за: [27, с. 24].

У грошовому вимірі обсяги збуто-постачальницької роботи «Плодоспілки» зросли з 0,8 млн крб в 1925/26 г. р., до 14,5 млн крб в

1926/27 г. р. і до 40,5 млн крб в 1927/28 г. р. [78, с. 55; 210, с. 303]. Це був досить високий показник, зважаючи на те, що ринок плодоовочевої продукції в попередні роки був найбільш хаотичний. Фахова кооперація зуміла в короткі терміни налагодити роботу в напрямку охоплення ринку продукцією, підвищити її товарність, задовольнити інтереси як продуцентів, так і споживачів, і на цій здоровій основі почати процес виходу на зовнішні ринки.

Доволі вагомо виглядає наступне. У 1928 р. збут «Плодоспілкою» споживачам складав 2,5 млн тонн городини, що дало можливість забезпечити населення багатьох міст і промислових центрів якісною продукцією, а товаровиробникам, тобто селянським господарствам – отримати вагомі додаткові прибутки [189, с. 82]. Для подальшого нарощення обсягів товарної продукції та налагодження її раціонального збуту «Плодоспілка» організувала роботу так, щоб насамперед зосередитися на локальних масивах, де в силу різнобічних природно-кліматичних та економічних чинників селянство активно продукувало садово-городню продукцію. Значна увага була приділена дотриманню стандартів продукції відповідно до вимог споживачів [27, с. 24].

Варто спеціально зазначити, що продукцію всіх галузей сільського господарства, які координувала «Плодоспілка», українське селянство могло здавати не лише для торгівлі на ринках України, а й далеко за її межами, насамперед на Півночі та Сході СРСР. Це було значним плюсом для підвищення прибутків селянських господарств, адже вартість їхньої продукції у великих містах Союзу поза межами України була значно вищою, ніж на місцях. Це підсилювало економічну привабливість саме кооперативних шляхів збуту продукції.

Для наглядної демонстрації суттєвої відмінності ринкових цін у різних регіонах радянської країни ми звели статистичні дані, які містяться в архівних фондах Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виробничої та пасічницької кооперації «Плодоспілка» і

представили їх у таблиці. Для порівняння ми брали пересічне українське місто і ціну на плодоовочеву продукцію в ньому та велике місто союзного масштабу. Для коректності вихідних даних спеціалісти кооперації при збиранні інформації для звітів брали ціни на найбільш популярних ринках міст.

Таблиця 3.7.

**Ринкові ціни на продукцію садівництва й городництва
(остання декада серпня 1927 р.)**

Москва	Бердянськ (Запорізька область)
Капуста – 6–7 коп. за 1 кг	Капуста свіжа – 2–4 коп. за 1 кг
Огірки – 50–80 коп. кульок	Огірки – 80 коп. – 1 крб за 100 штук
Помідори – 10–20 коп. за 1 кг	Помідори – 5–7 коп. за 1 кг
Груша – 2–3,50 крб за 1 пуд	Груша – 1,20–1,50 крб за 1 пуд
Виноград – 35–40 коп. за 1 кг	Виноград – 30–33 коп. за 1 кг

* Таблиця складена за: [282, арк. 42–43].

Наведені вище дані переконливо свідчать про дуже значну вигоду для товаровиробників завдяки зусиллям «Плодоспілки» щодо переміщення виробленої ними продукції.

Варто наголосити, що й дещо пізніше, у вересні, коли врожай був добрим, то ціни на українських ринках на продукцію садівництва та городництва знижувалися порівняно із серпнем. Натомість у великих містах і промислових центрах вони залишалися такими ж високими. Це наочно демонструють дані таблиці.

Таблиця 3.8.

**Ринкові ціни на продукцію садівництва й городництва
(середина вересня 1927 р.)**

Москва	Бердянськ (Запорізька область)
Помідори – 15–25 коп. за 1 кг	Помідори – 3–7 коп. за 1 кг

Капуста свіжа – 5–8 коп. за 1 кг	Капуста свіжа – 2–3 коп. за 1 кг
Картопля – 5–6 коп. за 1 кг	Картопля – 4–5 коп. за 1 кг
Цибуля – 9–12 коп. за 1 кг	Цибуля – 5–6 коп. за 1 кг
Виноград – 70 коп. за 1 кг	Виноград – 35–40 коп. за 1 кг

* Таблиця складена за: [282, арк. 13–14; 10, с. 138].

Така ж сприятлива для збуту ситуація була і в інших містах Центру й Півночі. Для порівняння різниці цін на фрукти ми навели дані по пересічних цінах на ринках Ленінграду й Полтави (див. табл.)

Таблиця 3.9.

**Ринкові ціни на продукцію садівництва й городництва
(перша декада серпня 1927 р.)**

Ленінград	Полтава
Груша – 25–60 коп. за 1 кг залежно від сорту (українська чи кримська)	Груші – 15–30 коп. за 1 кг залежно від сорту (українська чи кримська)
Вишня – 30–40 коп. за 1 кг	Вишня – 18–20 коп. за 1 кг
Слива – 70–80 коп. за 1 кг	Сливи – 30–38 коп. за 1 кг
Яблука – 50–75 коп. за 1 кг	Яблука – 20–30 коп. за 1 кг

* Таблиця складена за: [282, арк. 89–90].

Як свідчать вищенаведені матеріали, не лише на городину, а й на відносно більш схильну до зберігання садовину ціни на ринках Півночі були вдвічі вищими, ніж у центрі України. Звідси зрозуміло, який суттєво більший дохід давали кооперативному селянському господарству збутові операції «Плодоспілки».

Також до уваги потрібно брати й факт коливання цін за добу, що

зазвичай було досить значним. Так, згідно з даними «Сільського господаря, на ринках Харкова добове коливання цін досягало таких розбіжностей: ягоди (полуниця, черешня) – 50%, баклажани – 50%, груші, яблука – 15–20%, сливи – 30–40%, кавуни – 15–20% [292, с. 10]. Зрозуміло, що окремо взятий господар не міг цьому належно протистояти. Натомість кооперація, маючи відповідні склади, льодовні могла доволі легко реалізувати продукцію за декілька діб.

Аналізуючи роботу фахової плодоовочевої кооперації, потрібно звернути увагу на той важливий факт, що її фахівці сприяли розвитку виробників саме традиційних для певних місцевостей видів продукції. Щоб надати тому чи іншому процесу, який традиційно існував на певній території і технології якого передавалися ще «дідівським способом», виразно товарного характеру, необхідно було сприяти розширенню джерел грошових надходжень до селянських господарств.

Таким показовим аспектом інтенсифікації роботи «Плодоспілки» стало збільшення обсягів вирощення та заготівлі огірків. «Плодоспілка» звернула особливу увагу на цей напрям, тому що українські огірки навіть на міжнародних ринках користувались заслуженою славою вже не перший рік. Особливу популярність мали «ніжинські» огірки. Назву ця продукція отримала від міста Ніжина в Чернігівській області, де огірки стали своєрідною візитівкою. Його мешканці тривалий час розробляли й використовували власні ексклюзивні технології вирощування та соління огірків. Масштабне відродження промислу із соління огірків розпочалось тут ще в 1924 р. Хоч «ніжинські» огірки й користувались попитом, проте на перших порах ще не було побудовано вдалу систему їх виробництва і збуту. Виникла ситуація, коли попит суттєво перевищував пропозицію. Значна кількість установ, які хотіли б придбати саме «ніжинські» солоні огірки, змушені були робити закупки в інших виробників, зокрема в районах довкола Чернігова, Сум, Києва. Проте хоч їх продукція і з'явилась на ринку, однак якість соління була на

порядок нижча [263, арк. 5–6].

Зважаючи на це, «Плодоспілка» відразу ж розпочала процес налагодження технологічної й господарської лінії вироблення саме ніжинського продукту. Так, якщо в Ніжині та його околицях в 1924 р. огірки займали 160 га (засолено було 120 вагонів), то в 1925 р. площа культури «ніжинського» огірка досягла тут уже 500 га, а об'єми соління зросли до 300 вагонів. Ця тенденція прогресувала і в 1926 р., коли площа складала 850 га, а об'єми соління – 590 вагонів. Слід при цьому зазначити, що вказана продукція реалізовувалася за досить високою ціною – 40 крб за пуд [263, арк. 6]. Загалом у цій справі простежувався стабільний процес зростання загальних об'ємів виробництва продукції огіркового промислу – соління «ніжинських» огірків та маринування «ніжинських» корнішонів. Про прогрес у галузі свідчать наступні дані.

Таблиця 3.10.

Засолювання «ніжинського» огірка

	Засолено взагалі в районі (вагонів)	У тому числі засолила кооперація (вагонів)	Який відсоток засолила кооперація
1913 р.	500 вагонів	–	–
1923/24 р.	127	27	21
1924/25 р.	291	60	24
1925/26 р.	589	200	36
1926/27 р.	780	650	85

* Таблицю складено за: [78, с. 59; 263, арк. 6].

Як бачимо, завдяки ефективним методам роботи саме кооперативної системи об'єми виробництва коштовної продукції швидко прогресували, а

«Плодоспілка» змогла створити економічні умови, вигідні насамперед для виробника сільськогосподарської продукції – власника селянського господарства.

Ще одним позитивним моментом зусиль кооперації з розширення огіркового промислу стало те, що розвиток вирощування та соління огірків на товарній основі сприяв паралельно й розвитку інших селянських промислів, насамперед бондарного. Це давало можливість знайти роботу малозасівним та беззасівним господарствам. Робота спеціалізованої кооперації в галузі огіркового промислу наочно продемонструвала, яких вагомих результатів можна досягнути, якщо об'єднати в одне ціле технологію вирощування культури з процесами збуту, переробки й реалізації, від якої селянин-плантатор отримував значно вищий прибуток [78, с. 59].

Належить спеціально підкреслити, що діяльність «Плодоспілки» була корисною саме тим, що вона намагалась реалізувати всі резерви, навіть малопомітні, які сприяли б розширенню виробництва й інтенсифікації всіх галузей сільськогосподарського виробництва. Показовим прикладом у цьому відношенні може бути масштабне розширення переробки фруктів на Одещині в рамках роботи Одеської окружної «Плодовинспілки», де раніше технічна переробка фруктів не відігравала значної ролі в садівництві, але мала дуже значний потенціал. Провівши інтенсивну кампанію щодо поширення серед селянства поліпшених засобів і технологій переробки фруктів і ягід, «Плодоспілка» налагодила в цьому регіоні процес заготівлі сушених абрикос, виробництва абрикосового повидла, заготівлі сушених вишень. Тираспольські сушені вишні враз привернули увагу до себе з боку іноземних імпортерів. На 1927 р. ця справа мала експериментальний характер, тому вказана продукція вироблялась за видами в об'ємах від 100 до 500 пудів, проте в наступні роки ці об'єми швидко зросли [195, арк. 24]. До речі, профільні спеціалісти «Плодоспілки» використовували в роботі такі технології, що давали можливість варити високоякісне повидло,

яке користувалось значним попитом. Крім абрикосового повидла, товариства почали заготовляти й сливове та яблучне [115, арк. 11].

Значна увага почала приділятися також культурі винограду, який був відомою візитівкою насамперед Півдня України, але мав певний потенціал для розвитку і в інших регіонах. Звичайно, бурхливі суспільно-політичні події перших десятиріч ХХ ст. дещо змінили масштабність виноградарства, яке завжди потребувало дуже ретельного догляду. Проте з настанням непу ця справа почала поступово відроджуватись, чому в значній мірі сприяла зацікавленість у розвитку виноградарства й виноробства сільськогосподарської кооперації.

Партійні ідеологи, хоч і з небажанням, але все ж дали дозвіл на розвиток виноробства. Мотивувався цей дозвіл наступними критеріями: винороби будуть постачати свою продукцію установам медичного профілю для лікувальних цілей, а також буде налагоджено переробку винограду на продукти, які замінюватимуть дефіцитний цукор. Мова йшла насамперед про ізюм, згущені виноградні соки тощо [243, арк. 36]. Ці трактування хоча й мали значною мірою надуманий характер, усе ж дали можливість отримати офіційний дозвіл на розвиток виноградарства, а отже і виноробства.

Відновлення цього напрямку роботи було дуже вигідним для значної кількості селянських господарств Півдня України, які з давніх пір спеціалізувались на виготовленні виноградних вин як основного джерела грошових надходжень. Завдяки цьому вже на початок 1925 р. виноградарство та виноробство посіли провідне місце в діяльності південних спілок плодоовочевої кооперації: Одеської, Миколаївської, Херсонської та Бердянської. Масштабною також була робота в цій галузі Дніпровської винрайспілки, що об'єднувала виробничу діяльність 12 виноградарських та виноробних товариств, котрі кооперували через своїх членів до 1500 дес. селянських виноградників. Справа збуту вина концентрувалася в руках Всеукраїнської спілки сільськогосподарської

кооперації «Сільський господар». Її центральний винний склад був розташований у Харкові [8, с. 85].

Варто зазначити, що виноградарство і, як наслідок, виноробство поширювалося в інших регіонах УСРР, зокрема на Вінниччині, де площі виноградників зростали. Так, якщо в 1922/23 г. р. під виноградом було 9.946 га землі, то вже в 1924/25 г. р. – 29.120 га [238, арк. 45].

Про те, що справу виноградарства й виноробства «Плодоспілка» вважала необхідною та корисною для економічного зміцнення селянських господарств, особливо в тих районах, де ця галузь розвивалася наймасштабніше, свідчить широкий пласт матеріалів архівних фондів. Їхній зміст вказує на те, що на засіданнях правління Всеукраїнської спілки садівницьких, городницьких, виноградарських та пасічницьких кооперативів «Плодоспілка» постійно обговорювалося коло питань, пов'язаних із ціновою політикою, стратегією розбудови підприємств із переробки винограду на вино, розширення напрямків збільшення прибутковості від заняття виноградарством, а головне – покращення економічного становища зайнятих у цій сфері селянських господарств.

Діяльність «Плодоспілки» поширювалася також і на пасічництво. Бджільництво було традиційним, доволі прибутковим промислом українського селянства, яким займалися тисячі господарств у найрізноманітніших місцях України. Господарська самостійність кооперативної системи дала можливість для багатьох господарств зробити продукцію пасічництва товарною і, як результат, отримати значні прибутки від її реалізації. Досліджуючи особливості функціонування селянських господарств на Поділлі, І. Рибак висловив думку щодо того, що найбільша кількість рамкових вуликів (більш сучасний тип вуликів, який сприяв інтенсифікації бджільництва) спостерігалася в малопосівних господарствах, де був значний надлишок робочого часу, бракувало реманенту, тяглової сили. Саме такі господарства намагалися поліпшити матеріальний стан своїх родин виробництвом товарного меду [281, с. 165]. Ми цілком

погоджуємося з цією думкою. У річному відчиті «Сільського господаря» за 1927 р. бачимо, що найбільший відсоток членів пасічницьких товариств дійсно складала кволі селянські господарства – 52,1% [27, с. 11].

Коли розпочалося створення низової мережі спеціалізованої сільськогосподарської кооперації «Плодоспілка», швидко стали формуватися й пасічницькі товариства, кількість яких постійно зростала. Так, якщо на 1 жовтня 1924 р. таких товариств було лише 35, то на 1926 р. – уже 189, а на 1927 р. – енергійно працювало 228 товариств [8, с. 36; 27, с.10]. Відсоток об'єднаних у спілки пасічницьких товариств також був значний: він складав на 1928 р. 76,6% [78, с. 54]. Вивчаючи кон'юнктурні звіти «Плодоспілки», ми бачимо, що кооперація вже протягом 1926/27 г. р. заготувала 20 тис. пудів меду і 3 тис. пудів воску [135, арк. 7]. Згідно зі звітами «Сільського господаря», питома вага «Плодоспілки» у планах заготівель меду й воску складала до 35% [27, с. 24]. Протягом 1928/29 г. р., як відзначав В. Марочко в дослідженні «Кооперативні і колективні об'єднання селян», пасічниками було зібрано вже 11,5 тис. тонн меду [190, с. 75].

Документи «Вукоопспілки» містять інформацію відносно того, що в 1928/29 г. р. її робота щодо такої продукції, як мед, набула поширення переважно за рахунок реалізації на експорт [77, арк. 29].

Загалом за результатами зведених звітів окружних плодоспілок і сільських плодотовариств охопленої кооперацією збут продукції галузі на початок 1928 р. мав такий вигляд: садовина свіжа – 26,9%, садовина сушена – 5,73%, картопля – 14,3%, городинка – 28,9%, виноград – 1,8%, вино-спирт – 9,4%, мед, віск – 1,44%, інша продукція – 11,6% [105, арк. 2].

Ще одним важливим напрямком роботи «Плодоспілки» була контракція як форма економічних взаємовідносин між кооперацією та селянським господарством. Вона давала можливість селянину розвивати своє господарство на основі ринкових відносин, чому сприяла діяльність як сільськогосподарської кооперації загалом, так і її спеціальних центрів зокрема. Як зазначив А. Морозов, контракція виступала на той час як

широкий комплекс фінансових, збуто-постачальницьких, але водночас і виробничих договірних відносин. Вона «гуртувала» в єдиний господарський комплекс державні організації, переробні підприємства, сільськогосподарські кооперативні об'єднання та, головне, селянські господарства, [202, с. 35].

У перші роки непу контрактація розвивалася більше стосовно до технічних культур, але, як ми вже зауважували, кооперація шукала різні шляхи інтенсифікації галузей сільського господарства, тому форма контрактційних угод була введена й у практику діяльності «Плодоспілки». Між селянськими господарствами й товариством укладалися угоди, згідно з якою селяни отримували грошові аванси на виробничі потреби й брали на себе зобов'язання здавати кооперації у встановлені терміни й за обумовленою ціною частину врожаю із законтракованих площ. Така система взаємовідносин була вигідна товариству, що гарантовано отримувало сировину. Водночас, завдяки авансуванню контрактація позитивно позначалася на розвитку продуктивності. Відповідно, у селян підвищувалася зацікавленість у зростанні обсягів виробництва.

По лінії «Плодоспілки» проводилась контрактація картоплі для гуралень, картоплі для експорту, огірків, городини й фруктів для постачання у великі міста та для робітничої кооперації (див. табл.).

Таблиця 3.11.

Показники контрактації по лінії «Плодоспілки» (1925–1928 рр.)

	1925/26 р.	1926/27 р.	1927/28 р.
Картопля	4.287 га	11.164 га	24.000 га
Огірки	300 га	600 га	3.200 га
Різні овочі	—	—	1.050 га
Фрукти	—	—	130 тис. пудів

* Таблиця складена за: [27, с. 24].

Як бачимо, найбільш активно відбувалась контракція картоплі. Так, на 1926 р. було законтраковано 70% польової площі, зайнятої цією культурою. Сільськогосподарська кооперація мала довгострокову домовленість з «Укрспирттрестом», що контракція картоплі буде проходити за лінією «Плодоспілки» за його кошти [218, с. 758].

Стосовно питань експорту продукції, то в розділі 2, розглядаючи експортну роботу Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», ми вже зазначали причини того, чому держава була зацікавлена в експорті не лише зерна, а й іншої сільськогосподарської продукції. Незважаючи на ряд гальмівних чинників в основному суспільно-політичного характеру, сільськогосподарська кооперація поступово завойовувала зовнішні ринки. Щоправда, в тогочасних джерелах досить часто можна побачити, що продукцію спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації називали «другорядним експортом», «другорядними культурами». Проте сільськогосподарська кооперація України стабільно й впевнено доводила, що її продукція може бути представлена на рівних серед інших експортерів. Звичайно, був ряд проблем, що потребували нагального вирішення: значний розрив внутрішніх і зовнішніх цін; недостатня пристосованість залізничного транспорту та його тарифів до потреб експорту; невивченість закордонних ринків щодо стандарту продуктів, їхньої доброти, зовнішнього вигляду, пакування та умов транспортування; недостатньо чітка політика Народного комісаріату торгівлі щодо розмежування експортних організацій; обмеженість експорту продуктів нетривалого зберігання внаслідок слабкої технічної бази тощо [27, с. 29].

На урядовому рівні було прийнято рішення стосовно того, щоб експорт продукції спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, включно із «Плодоспілкою», налагодити так само, як і хлібний експорт.

«Сільський господар» наполягав на тому, щоб держава покривала експорті збитки, які не залежали безпосередньо від кооперації, шляхом преміювання збиткового експорту. Ще в 1924 р. Зовнішторг СРСР уже мав інформацію щодо того, що на зовнішніх ринках існує значний попит на українську садовину та городину. Тому для заохочення українських експортерів до провадження цієї справи, як відзначалося в офіційному часописі української сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», «закордон дає навіть таку пільгу, що вони мають право одержувати із-за кордону бакалійного краму на 80 відсотків вартості експортного товару» [326, с.17].

Певний обсяг експортних операцій щодо садово-городніх культур завдяки «Сільському господарю» проводився й раніше, у перший рік організаційного оформлення Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виноробної та пасічницької кооперації «Плодоспілка». Завдяки цьому вже протягом 1925/26 г. р. картоплі, інших овочів, фруктів та горіхів було експортовано на суму в 174,7 тис. крб [85, с.10]. У наступному 1926/27 г. р. Держторг дав заявку на експорт широкого переліку продукції, насамперед цибулі, картоплі та «ніжинських» огірків, а також часнику, свіжої капусти, маку, гарбузового та кабачкового насіння, сливи свіжої й сушеної, меду, томату, зимових коренеплодів (сельдерею, пастернаку, моркви), горіхів [93, арк.131].

Експортний контингент визначався економічно-географічними умовами певних регіонів України, які спеціалізувались на виробництві основної для даного району плодоовочевої продукції. Так, на цибулю найбільше замовлень було в товариств Черкас, Ніжина, Борисівки, Павлограду, солоних огірків та корнішонів – Ніжина, сушеної сливи – Тирасполя й Полтави, вишні – Уманщини, груш – Вінничини, білого меду – Одещини й Донбасу, гречаного меду – Чернігівщини та Проскурівщини [86, арк. 143–144].

Ситуація дещо змінилась у бік нарощення інтенсивності експортних

операцій у наступні роки, а саме в 1927/28 г. р., коли «Плодоспілка» вперше виступила самостійно на зовнішніх ринках, розпочавши експорт власної продукції. Уже в перші місяці роботи фахова кооперація наочно продемонструвала, що вона має сили та здатність зробити відчутний внесок у зовнішньоторговельні обіги української сільськогосподарської кооперації. Про це свідчать наступні показники. Так, лише протягом перших чотирьох місяців 1927/28 г. р. експорт «Плодоспілки» за реалізаційними цінами склав 358,7 тис. крб [27, с. 28]. Загалом же протягом означеного року садово-городньої продукції було експортовано за собівартістю на суму 848.6 тис. крб. Експортували картоплю (основна частка експорту), цибулю, мак, мед, сушену садовину, часник, солоні огірки, зелений горошок, кабачкове насіння, волоський горіх. Отже, вже протягом першого самостійного експортного року план з експорту продукції мережі «Плодоспілки» було виконано на 144% [73, арк. 21].

Проте існував і ряд недоліків. Так, планові завдання з експорту часнику, зеленого горошку і солоних огірків не було виконано повністю через невивченість зовнішніх ринків, які цікавилися б цим товаром. Як видно з листа об'єднаного представництва кооперативних спілок України в Німеччині до «Плодоспілки» від 24 лютого 1927 р., свою незацікавленість у реалізації часнику вони пояснювали тим, що в Німеччині часник використовується лише на консервних фабриках в якості приправи в доволі незначній кількості. Між тим, це зовсім не відповідало дійсності [177, арк. 11–12]. Про це свідчить те, що «Плодоспілка» досить стрімко виправила ситуацію, постійно працюючи над поліпшенням якості вирощування, зберігання й транспортування продукції, щоб вона відповідала стандартам зовнішніх ринків.

Одним із найбільш затребуваних зі сторони іноземних імпортерів товарів була картопля, котру українські кооператори постачали на німецькі й англійські ринки. Картопля, яку раніше відсиляли на

експертизу, успішно пройшла всі стандартні процедури, а це забезпечило добрий попит на неї на зовнішніх ринках. Найбільшою популярністю користувались сорти «Імператор» (біла картопля) і «Вальтман» (рожева картопля). З листа експортної контори Держторгу УСРР до «Плодоспілки» про відвантаження картоплі до Німеччини від 19 вересня 1927 р. ми бачимо, що німецькі фірми відразу замовили саме по 20 вагонів кожного з вищезазначених сортів [174, арк. 9]. Плодоовочева кооперація постійно турбувалась, щоб її продукція й надалі відповідала зразкам. А це розширювало попит. Так, серед опрацьованих нами архівних матеріалів є лист «Плодоспілки» до Сумкредитспілки від 24 вересня 1927 р., в якому було висловлено прохання про термінове відвантаження картоплі на експорт в Лондон. Серед вимог, які висувались до спілки, вказувалось на те, що продукція мала бути чиста, без домішок землі, не дрібна, щоб в іноземних імпортерів виникло бажання й далі мати справу в питанні імпорту виключно через «Плодоспілку» [171, арк. 14].

Популярним експортним продуктом була також цибуля. У листі об'єднаного представництва кооперативних спілок у Німеччині до «Плодоспілки» від 24 лютого 1927 р. представники німецького ринку визнавали високу якість української цибулі, що на демонстрації товару представникам німецьких фірм-імпортерів «викликала до себе великий інтерес». Німці прохали надіслати в найкоротший термін пробну партію в 2–3 вагони цибулі «богуславської» і запропонували за умови вчасної доставки якісної продукції продовжувати й надалі співробітництво на вигідних для «Плодоспілки» умовах [177, арк. 11–12].

Варто зазначити, що серед сукупності чинників, котрі вплинули на швидке завоювання українською цибулею німецького ринку, були й суто природно-кліматичні. У 1927 р. врожай місцевої цибулі в Німеччині та Бельгії був невдалим, тому німецькі імпортери шукали нові шляхи надходження цієї городини, а ті зразки продукції, що направила їм

«Плодоспілка», були якісними, смачними, придатними для зберігання.

Представники німецького ринку були також зацікавлені в імпорті сушеної вишні. У листуванні між представниками об'єднаного представництва кооперативних спілок Німеччини і «Плодоспілкою» від 20 вересня 1927 р. ми віднайшли запити закордонних імпортерів щодо надання їм зразків тираспольської сушеної вишні, яка на демонстрації товару була схвально зустрінута представниками німецьких фірм. Зокрема відзначалось, що цей товар було визнано продуктом високої якості, що не поступається ряду визнаних німецьким ринком цінних сортів завізної вишні. Водночас, німці, замовляючи 2 вагони сушеної вишні, висунули умову, аби продукція й надалі «повністю відповідала надісланому раніше зразку» [178, арк. 23–24].

Німецькі ринки також були зацікавлені в імпорті з України меду в бочках (40 марок за 100 кг), меду в герметично закритих банках (25 марок за 100 кг), сухих грибів (25 марок за 100 кг), цибулі (10 марок за 100 кг), огірків із прянощами (150 марок за 100 кг) [172, арк. 35].

Продукція «Плодоспілки» знайшла дорогу й на англійський ринок. Так, в архівних фондах зберігаються численні матеріали, що містять інформацію щодо того, що представники лондонського ринку були дуже зацікавлені в імпорті в Англію українських солоних огірків, насамперед «ніжинських», і цибулі. Так, із листа «Плодоспілки» до Ніжинської спілки від 27 вересня 1927 р. і заявки на експорт Ніжинському сільгосптовариству господарству від 29 вересня 1927 р. ми бачимо, що було заплановано експортувати 25 тис. пудів відбірної цибулі і 10 тис. пудів солоних огірків [94, арк. 11; 170, арк. 16]. В архівних фондах міститься також інформація щодо того, що продукція «Плодоспілки» експортувалась і в Чехію. У звіті до УЕН про те, яка продукція йшла на експорт в 1927 р., ми бачимо, що на ринки Чехії було вивезено 50 вагонів солоних огірків «ніжинських», 50 тонн меду степового, 100 тонн фруктів сухих, 50 тонн винограду зимового [87, арк. 137].

Експорт меду пожвавився з 1926 р. Селянські господарства, які мали власні пасіки, здавали мед кооперативним заготівельникам і мали ще одне джерело отримання додаткових коштів на утримування власного двору. Як ми бачимо з доповідної записки НКЗ до «Плодоспілки» (1926 р.), то на нараді в Народному комісаріаті землеробства за участі представників Наркомторгу Української СРР було визнано можливим забезпечити щорічний експорт меду обсягом 100 тис. пудів [75, арк. 68].

Маємо також зазначити, що архівні матеріали дають нам інформацію щодо того, що в наступні роки «Плодоспілка» змогла налагодити експорт меду в Німеччину, Францію, Бельгію, Данію і навіть у незначній кількості в США [104, арк. 60].

На перших порах «Плодоспілка» багато видів продукції направляла за кордон в якості демонстрації товарних зразків. Про те, що ця продукція успішно пройшла демонстрацію і мала всі умови для подальшого завоювання зовнішніх ринків, свідчить наступне: якщо в 1927/28 г. р. «Плодоспілка» експортувала на зовнішні ринки картоплю, цибулю, мак, мед, сушені фрукти, горіхи тощо загалом на суму трохи більше 1 млн крб за собівартістю, то вже на 1928/29 г. р. асортимент та обсяг експортної продукції розширився за рахунок солених огірків, томат-пюре, свіжих та сушених фруктів і досягнув суми до 3 млн крб за собівартістю [151, арк. 537]. Усе вищевикладене дає підстави констатувати, що в цілому експортні операції «Плодоспілки» були вдалимими і сприяли зміцненню економіки селянських господарств членів спеціалізованих кооперативних товариств.

Стосовно обсягів імпорту, то він цілком логічно, як і в діяльності інших фахових кооперативних центрів, відставав за об'ємами від експорту й мав суто виробничий характер. Це були сільськогосподарські машини та устаткування, необхідні для різних видів переробних робіт, агрохімічні засоби для боротьби зі шкідниками. Імпорт обладнання для високо механізованих переробних підприємств мав першочергове

значення, оскільки сприяв зростанню виробничих потужностей плодоовочевої кооперації. Кооперація виділяла на це значні кошти. Так, «Сільський господар» замовив для «Плодоспілки» високопотужні сушарки від провідних німецьких виробників «Даненберг» та «Квандт», а також складне технологічне обладнання для переробки овочів від фірми «Р. Рейке» [77, арк. 63].

Потрібно спеціально відзначити, що оскільки продукція «Плодоспілки» мала значний успіх на німецьких ринках, то це стало чудовою нагодою для того, щоб домовитися з німецькими постачальниками про умови довготермінового кредиту, які були дуже вигідними для української сільськогосподарської кооперації.

Імпорт сільськогосподарської техніки теж мав велике значення для виробничого розвитку «Плодоспілки». Впровадження мотоагрокультури сприяло економічному й фінансовому зміцненню всієї мережі сільськогосподарських товариств. Тому «Плодоспілка» постійно дбала про ефективну експлуатацію імпортованих тракторів «Фордзон» [329, с. 24]. Адже, як ішлося в матеріалах періодичної преси 1920-х рр., «один трактор у степових господарствах замінює 10 коней, однією машиною можна обробити 150 десятин» [347, с. 16]. Результати гніздових статистичних обстежень також переконливо свідчили, що використання імпортованої сільськогосподарської техніки давало значний економічно-господарський ефект. Частку імпорту складали також філоксеровитривалі закордонні саджанці для виноградників [26, с. 35].

Щодо характеристики такого напрямку роботи «Плодоспілки» як створення розгалуженої матеріально-технічної бази, слід зазначити наступне. Важливим фактором зміцнення господарсько-економічного фундаменту «Плодоспілки» й активним стимулом для все нових селянських господарств співпрацювати з нею стало налагодження стрункої системи взаємопов'язаних технологічних процесів транспортування, переробки та зберігання сільськогосподарської

продукції. У цьому контексті нагальним завданням стало розширення всієї інфраструктури матеріально-технічного забезпечення. Особлива роль відводилась створенню різноманітних переробних потужностей – від сільських напівкустарних пунктів і до великих переробних підприємств із належною механізацією. Важливість саме цього напрямку полягала в тому, що сільськогосподарська продукція, з якою працювала «Плодоспілка», була досить делікатною щодо зберігання і транспортування, тому доволі часто її лєвова частка готувалась до збуту на внутрішні, а тим більше на зовнішні ринки в переробленому вигляді. Це, по-перше, зберігало якість товару при транспортуванні і, по-друге, приносило значні прибутки, іноді на порядок вищі, ніж збут свіжих овочів та фруктів.

Уже в 1925 р. «Сільський господар» розпочав закуповувати досконалі на той час парові сушарки для переробних пунктів (вартість однієї такої сушарки – 700 крб), потужність якої дозволяла пересушити за добу 100 пудів сировини (вишні, сливи, яблука) й отримати 20–25 пудів готової продукції [284, с. 45].

Вивчивши нормативні документи Наркомзему України, ми бачимо, що діяв ряд розпоряджень, згідно яких державні кредити розподілялись на організацію технічної переробки та збуту продуктів садівництва, виноградарства й городництва. Комплекс цих заходів розподілявся на дві групи: 1) організація пунктів для переробки, зберігання та транспорту продуктів; 2) організація самого процесу переробки [218, с. 762].

Централізовані кредити для «Плодоспілки» розподілялися на організацію наступних пунктів і підприємств у 7 регіонах республіки: на Київщині – організація фруктової сушарні з варильним пунктом, облаштування холодильного складу для фруктів, облаштування фабрики пастеризованих соків; на Харківщині – організація сушарні з консервно-варильним пунктом, облаштування холодильного складу; на Запоріжжі – організація сушарні з консервно-варильним пунктом; на Одещині –

організація підсобного пункту з викурювання спирту; на Херсонщині – будівництво консервного заводу, заводу та підсобного пункту з викурювання спирту, облаштування фабрики пастеризації соків, облаштування камери попереднього охолодження фруктів; на Маріупольщині – облаштування заводу та підсобного пункту з викурювання спирту [218, с. 762].

Як бачимо, вже протягом 1926 р. плодоовочева кооперація почала суттєво нарощувати власні виробничі потужності. Матеріали обстежень садово-городньої та виноградарської справи містять дані стосовно того, що в 1926 р. «Плодоспілка» вклала кредитні кошти в будівництво великого коньячного заводу в Тирасполі, а також в Одесі й у системі Молдавплодспілки. Було також започатковано устаткування мережі великих механічних сушарок у Тирасполі, Меджибожі, Кам'янці, Знам'янську та плодосховища в Харкові [292, с. 12]. Тираспольський коньячний завод невдовзі розпочав активну роботу: на кінець 1927 р. на ньому було виготовлено спирту на суму 25.153 крб, а 1928 р. – на суму 648.5 тис. крб [151, арк. 536]. Продуктивність його виноградних потужностей також була значною і складала 240 тис. відер [78, с. 59].

У червні 1927 р. було скликано засідання Української економічної наради, на якому розглядалось широке коло питань, що торкалися фінансового розвитку мережі «Плодоспілки». Було визнано, що її діяльність впродовж першого року пройшла в об'єктивно досить важких умовах, оскільки була відсутня достатня кількість переробних підприємств, засобів зберігання і транспортування продуктів садівництва й виноградарства та інших товарів, що швидко псуються. Було прийнято рішення кредитувати ряд секторів роботи «Плодоспілки» для забезпечення організації будівництва переробних підприємств, сушарень, консервних фабрик, сховищ, холодильних камер, холодильників [261, арк. 17]. Автори – сучасники кооперативного руху 1920-х рр., аналізуючи характер ринкових труднощів та способи їх

вирішення, також зауважували, що «причиною млявої роботи кооперації» була недостатність відповідної технічної бази у вигляді овочесховищ [124, с. 35].

Як ми бачимо з аналізу документів «Плодоспілки», далі програма промислового будівництва значно активізувалася й плодово-овочевою кооперацією було заплановано наступні заходи: будівництво нових потужностей та реконструкція 11 діючих підприємств на загальну вартість 1,64 млн крб: будівництво консервних заводів і сушарок у Херсоні й Мелітополі (з продукцією в 7,5 млн коробок різних плодовоовочевих консервів на суму понад 3,5 млн крб, 3 тис. пудів абрикосового повидла, 8,5 тис. пудів сушених фруктів), парових сушарки й варильних пунктів у Меджибожі, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Тульчині, Умані тощо (з продукцією в 116 тис. пудів сушених фруктів та варінням 20 тис. пудів повидла вартістю понад 1,5 млн крб), льодовень і засолювальних пунктів у Ніжині (із засолюванням 100 млн штук огірків та 2 тис. пудів корнішонів вартістю в 2,3 млн крб) [151, арк. 563–564].

І надалі досить успішно вирішувалися питання, аби зменшити транспортні витрати й будувати нові підприємства для переробки сировини (абрикос, вишня, виноград, полуниця) безпосередньо в місцях найінтенсивнішого розвитку садівництва для мінімізації витрат. Так, було прийнято рішення про «виробництво фруктових соків при Тираспольському коньячному заводі» [136, арк. 20]. До того ж за планом устаткування пунктів для технічної переробки фруктів та овочів за домовленістю з Наркомземом було вирішено устаткувати в Тирасполі при коньячному заводі варильний пункт та механічні сушарні наступної продуктивності: 2 сушарні на 5 тон готового продукту на добу, для чого в день потрібно було 1,5 тис. пудів сировини та ін. [308, арк. 14]. Вказане промовисто свідчить про те, що дедалі більше селянських господарств залучалося до забезпечення продукцією садівництва й городництва переробних підприємств та отримання від цього суттєвих прибутків.

Також доволі активно тривала робота з будівництва сучасних плодосховищ із камерами попереднього охолодження, що мало значно раціоналізувати справу збуту та переробки продуктів садівництва й городництва. У першу чергу було вирішено збудувати потужні холодильні установки в Тирасполі та Харкові. Місткість кожного сховища становила 20 тис. пудів [136, арк. 22]. Було також проведено низку заходів, щоб забезпечити плодоовочеву кооперацію належними засобами транспортування продуктів садівництва й городництва у вагонах-холодильниках. Із цією метою в 1927 р. Наркомзем асигнував 250 тис. крб для будівництва 150 сучасних вагонів-холодильників [266, с. 2]. Додатково в ряді ключових пунктів виробництва продукції також споруджували потужні сховища традиційного типу. Так, до кінця літа 1928 р. в Ніжині було облаштовано дві льодовні місткістю 400 вагонів солоних огірків кожна [330, арк. 2].

Постійне нарощування виробничих потужностей, стабільний процес охоплення дедалі більшої кількості селянських господарств, що забезпечували підприємства сировиною, сприяв кількісному зростанню матеріально-технічної бази «Плодоспілки». На кінець 1927 р. у її мережі функціонувало вже 33 потужні підприємства різного напрямку [300, с. 24]. На 1928 р. було заплановано будівництво ще 2 консервних фабрик, 9 сушарень та 1 льодовні на суму 1,64 млн крб [27, с. 30]. На кінець 1928 р. кількість потужних переробних підприємств плодоовочевої кооперації складала 55 об'єктів загальною вартістю в 1,62 млн крб [26, с. 38].

Кроком вперед у пришвидшенні темпів нарощення потужностей переробленої продукції стало спорудження консервної фабрики в Херсоні, яке було розпочате в 1927 р. Вона мала за рік переробляти 683 тис. пудів овочів і фруктів. Фабрика була устаткована найновішим обладнанням (бланшувальні котли з мішалками, вакуум-апарати для варіння пюре тощо), які давали можливість повністю індустріалізувати

виробничий процес. 1927 р. дослідники вважають роком бурхливого піднесення господарсько-організаційних та виробничих потужностей «Плодоспілки». За сприятливих умов було прийнято рішення додатково устаткувати при Херсонській фабриці ще й засоловальний пункт заготівлі солоних огірків (2 млн штук), квашеної капусти (10 тис. пудів), синіх баклажанів (5 тис. пудів), кавунів (10 тис. пудів) [18, арк. 11–12].

Стосовно переробки овочів і фруктів, то потужності фабрики були запроєктовані дуже значними. Пропускна здатність фабрики визначили в 3,217 млн коробок, із яких томату-пюре – 1,417 млн, фруктових – 300 тис., овочевих – 1 млн, рибних – 0,5 млн. Щодо останнього продукту, то «Плодоспілка», враховуючи близькість Херсона до моря, розширювала свої можливості переробки продукції й у бік виготовлення рибних консервів. Отже, на фабриці виготовляли фруктове пюре, томатне пюре, консерви овочеві, консерви рибні, повидло фруктове тощо.

Планувалося збільшити площі, зайняті фруктовими культурами, задіяти у виробництві продукції для переробки все більше селянських господарств і в підсумку підвищити потужність фабрики до 5 мільйонів коробок [8, арк. 10]. При цьому асортимент продукції консервування постійно розширювався. Після того, як зразки нового товару були продемонстровані і схвалені центром, було запущено в масове виробництво фарширований рисом перець, фаршировані рисом баклажани, баклажанну ікру, фаршировані кабачки тощо [264, арк. 40].

За цих умов цілком зрозуміло, що спеціалізовані сільськогосподарські товариства мережі «Плодоспілка» більше уваги приділяли підготовці до переробки власної продукції безпосередньо на місцях. Наведемо декілька прикладів. Так, на Харківщині лише одна Вовчанська райспілка зуміла налагодити справу засоловання огірків та переробку помідорів на томат-пюре, організувавши для цього 3 варильні пункти прямо на базі низових товариств [230, арк. 8]. Переробна робота також була непогано організована й на Одещині. Тут плодоспілка зуміла за короткий термін організувати

роботу 2-х варильних пунктів із переробки томат-пюре з пропускною здатністю кожного такого пункту в 10 тис. пудів на сезон [136, арк. 8]. Шаткування капусти було досить непогано налагоджене на Сумщині, товариства якої за дорученням «Плодоспілки» лише протягом вересня 1927 р. нашаткували 10 тис. пудів білокачанної капусти [239, арк. 15]. Заготівля сушених та інтенсивно маринованих грибів велася кооперативними товариствами мережі «Плодоспілки» Житомирщини [49, арк. 8].

Загалом усі заходи в напрямку створення розгалуженої матеріально-технічної бази сприяли як нарощуванню обсягів виробництва, так і збільшенню заготівельних операцій, що давало в сукупності вагоме зміцнення фінансового фундаменту Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виробничої та пасічницької кооперації.

Достатню увагу фахівці «Плодоспілки» приділяли й агрокультурній роботі, яку ми умовно можемо поділити на агровиробничий (селекційна робота, впровадження прогресивних технологій обробітку землі, боротьба зі шкідниками, науково-дослідна робота) та культурно-освітній, направлений на підвищення агрономічної освіти кооперованого й некооперованого селянства, напрямки.

Щодо агровиробничого спрямування, то маємо зазначити, що значну увагу цьому аспекту приділяв і Народний комісаріат земельних справ. Саме від видавав законодавчі розпорядження щодо організації садових розсадників і визначав суму виділених на це коштів. При влаштуванні групових садів до уваги брався загальний стан садівництва в кожній окрузі та його значення для її економіки, темпи росту групового садівництва, наявність посадкового матеріалу в розсадниках округи та інші чинники. Виділення коштів на організацію виноградних розсадників, на закладення виноградників, на заготівлю виноградних саджанців та чубуків проводилася виключно через мережу «Плодоспілки» [218, с. 760–762].

Широку організаційну роботу спеціалізована сільськогосподарська

кооперація проводила щодо забезпечення селянських господарств посадковим матеріалом для садівництва шляхом організації місцевих кущових шкілок. Ця робота велася ще до організаційного оформлення «Плодоспілки», але набула розвитку саме за її сприяння. Як відзначав І. Батюк, за період із 1922 р. по 1924 р. сільськогосподарською кооперацією було вже закладено плодкових шкілок на площі 114,5 дес., а в 1925 р. їхня площа виросла ще на 67 дес. Отже, сільськогосподарська кооперація мала в 1925 р. плодкових шкілок на площі 181,5 дес., що сприяло постачанню селян якісним посадковим матеріалом як для відновлення старих садків, так і на закладку нових [8, с. 84].

Важливими були й заходи, спрямовані на боротьбу зі шкідниками. «Плодоспілка» активно закуповувала обладнання для опилювання садків. Лише протягом 1926/27 г. р. було закуплено 165 оббризувачів, якими оброблено 1,561 тис. дес. саду [105, арк. 18]. Закуповувалися й хімічні препарати. Так, у 1927 р. було імпортовано інсектофуніцидів на суму в 100 тис. крб [78, с. 56].

Робота садово-городньої кооперації в справі поліпшення виноградарства полягала в поліпшенні посадкового матеріалу, виноградних чубуків та у відновленні виноградного промислу. Для розвитку виноградарства закуповувались філоксеро-тривалі закордонні саджанці: лінією «Сільського господаря» лише в 1925 р. було організовано закупівлю до 1 млн штук таких саджанців [8, с. 84]. У 1927 р. із Франції було замовлено й розподілено майже 3,3 шт. виноградних живців кращих європейських сортів вартістю на суму 148 тис. крб. Ці заходи дали нову здорову виноградну площу в 1,2 тис. га [78, с. 59]. Активно проводилася робота із забезпечення членів низових товариств садовим реманентом, сіялками, плугами тощо. Для пасічницьких товариств закуповувалися технічно досконалі медогонки для швидкого викачування меду.

Щодо культурно-освітньої роботи, то проводилися лекції, бесіди, доповіді, організація зимових сільськогосподарських шкіл та шкіл

кооперативної грамотності, поширення преси та літератури, підвищення кваліфікації робітників сільськогосподарської кооперації, підготовка нових кваліфікованих кадрів тощо [252, с. 81]. У низових товариствах плодоовочевої кооперації було організовано гуртки, куточки, хати-читальні, де пересічні селяни опановували сучасні методи господарювання [27, с. 17]. Уже на 1927 р. функціонувало 2 книгозбірні з 2918 книгами, було проведено 392 лекції [105, арк. 18]. Маємо констатувати, що через різні обставини (нестача коштів, незацікавленість селянства, недосконалість кваліфікації керівників низових товариств), але не всі товариства здійснювали агрокультурну роботу. Так, згідно зі статистичними даними, на кінець 1927 р. її проводили лише 75 товариств з 273, що подавали річні звіти про результати діяльності [105, арк. 18]. Маємо також зазначити, що по лінії «Плодоспілки» проводилася робота щодо організацій і проведення курсів підвищення кваліфікації агрофахівців. Протягом 1926/27 г. р. для слухачів було організовано 3 курси [105, арк. 18]. Протягом 1927/28 г. р. було проведено 12 сільськогосподарських курсів [26, с. 41]. За даними Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» у 1929 р. курси агрономів за профілем «Плодоспілки» прослухало 36 осіб [6, с. 61]. Показником важливості підготовки агрономів та інших фахівців плодоовочевої кооперації було й збільшення їх кількості. Так, на 1927 р. їх було 39 [105, арк.27], а на 1929 р. в установах плодоовочевої кооперативної мережі працювало 184 агроспеціалісти [6, с. 62]. Також була запроваджена практика преміювання виробників сільськогосподарської продукції за використання ними кращих засобів виробництва та за дотримання високих стандартів продукції [27, с. 24].

Отже, господарська діяльність «Плодоспілки» мала позитивний вплив на зростання економічної ефективності селянських господарств. Найголовніше, що динаміка цієї результативної взаємодії була ще вищою. Попри виявлені недоліки, є всі підстави вважати, що

«Плодоспілка» належала до провідних кооперативних спілок сільськогосподарського спрямування.

Висновки до розділу 3

Функціонування Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виробничої та пасічницької кооперації мало, без перебільшення, важливе, десь визначальне значення для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в роки непу. Такою ж мірою її здобутки простежуємо в зростанні товарності селянських господарств. Своєрідною основою позитивних зрушень тут були самі селяни, які шукали шляхи для реалізації своїх ініціатив. Так чи так це наштовхувало їх до знайомства й залучення нових форм господарювання, отримання прибутків. Сферою таких зусиль стала реалізація продукції садівництва й городництва. Кооперація як така, конкретний досвід, що дістався з дореволюційної епохи, створювали назагал чудові передумови для мобілізації всіх наявних ресурсів – організаційних, економічних, фінансових, кадрових тощо. Їхня концентрація на основі мережі «Плодоспілки» створювала умови для підвищення добробуту селянських родин. Серед інших спеціальних центрів «Плодоспілка» була наймолодшою кооперативною системою, що швидко міцніла. Станом на 1928 р., тобто рік максимального розвитку економічних потужностей плодоовочевої кооперації, вона досягала рекордних показників.

Відзначаючи чинник «готовності» українських селян до співпраці з кооперативними структурами, з кращого боку засвідчуємо внесок фахівців «Плодоспілки». Завдяки їм трансформація садівництва, городництва, суміжних їм галузей (недодавно ще «другорядного характеру») оперативно задовольняла споживчі потреби селян, більшо того, набувала ринкового характеру. Унаслідок відчутно зросла прибутковість одноосібних господарств.

«Плодоспілка» здійснила своєрідний «революційний переворот» у

виробництві та його оцінці. Якщо на початку 1920-х рр. експорт продукції садівництва, городництва, не кажучи вже про виноградарство, пасічництво, узагалі не розглядався як перспективний, то на кінець «непівського» десятиліття відповідна кооперативна система УСРР успішно виходила на зовнішні ринки. Досягнути багато не встигла, але довела свою продуктивну спроможність, засвідчила відповідність визнаним на той час стандартам.

Протягом другої половини 1920-х рр. багато робилося для забезпеченням населення продуктами галузі. І хоча внутрішній ринок лишався десь розбалансованим, кооперації вдалося виконати низку заходів на здешевлення продукції для споживачів. Спільними зусиллями вдалося витіснити з ринку «приватника», поліпшити становище селян-господарників, а це свідчило, що не лише сам режим успішно боровся проти «класових ворогів». З набуттям досвіду та фінансових можливостей плодоовочева кооперація зосереджувала зусилля на добре освоєних напрямках діяльності, але також і на нових. До других належали розширення асортименту продукції консервних фабрик, заготівля грибів тощо.

«Плодоспілка» нарощувала виробничі потужності. Вона проводила індустріалізацію власної переробної промисловості, вела системну агрокультурну роботу. Завдяки цьому селянські господарства переходили від екстенсивного способу господарювання до більш продуктивного – інтенсивного. «Плодоспілка» засвідчила живучість сільськогосподарської кооперації в тогочасних історичних реаліях. Наприкінці 1920-х рр. більшовики свідомо перервали цей процес, віддавши перевагу «мобілізаційній економіці».

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК БУРЯКІВНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

4.1. Роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння

Активній роботі мережі сільськогосподарської кооперації, що була націлена на мобілізацію відбудови й подальшого розвитку всіх напрямів сільського господарства, що сприяло його інтенсифікації, передували важкі роки, спричинені світовою війною, суспільно-політичними потрясіннями 1917–1921 рр. тощо. Зокрема, це досить відчутно вплинуло на буряківництво, оскільки знищення високопродуктивних поміщицьких економій – головних продуцентів цукру й значних агрокультурних осередків, де до війни було сконцентровано основні площі цукрових буряків, поставили економіку України в скрутне, а то й навіть у критичне становище. Щоб продемонструвати, якою важливою була роль сільськогосподарської кооперації у справі відродження селянського бурякосіяння і, відповідно, надання можливості селянським господарствам стати прибутковими, потрібно насамперед звернути увагу на становище в буряківничій галузі в довоєнні роки. Адже така характеристика наглядно продемонструє, як реальна економічна практика фахівців кооперативної системи дала можливість повернутись до провідного значення України у виробництві цукру, що було зруйноване військовими лихоліттями та політичними й економічними потрясіннями.

Маємо зазначити, що Україна в передвоєнний період займала вагоме місце в європейській продукції цукрового буряка, підтвердженням чого є дані наступної таблиці.

Таблиця 4.1.

**Місце України в європейському продукції цукрового буряка
(за даними 1910–1911 рр.)**

Держави	Бурякові посіви		
	десятин	відсоток до всієї рільної землі	кількість цукроварень
Бельгія	60412	4,5	77
Україна	460000	3,09	190
Німеччина	430206	1,77	354
Польща	65125	1,11	55
Франція	209611	0,89	241
Австро-Угорщина	338672	–	233
європейська частина імперія (з Наддніпряньською Україною)	550191	0,52	220

* Таблиця складена за: [8, с. 66].

Зведені статистичні дані за 1910–1911 рр. демонструють нам, що Наддніпряньська Україна займала серед потужних європейських країн у цій галузі передові позиції за розмірами загальних площ цукрових плантацій і частки цієї площі у співвідношенні до всієї рільної землі. Щодо загальноросійської продукції цукрового буряка й цукру, то українські виробники давали 84% її обсягу [8, с. 66].

Дослідники аграрної історії відзначають, що до війни відбувалися помітні зрушення в структурі культур селянських господарств українських губерній. Обсяги технічних культур зростали, зокрема й вирощування буряка. З'являлися високорентабельні селянські господарства (деякі дослідники ідентифікують їх як «фермерські»), що за своєю продуктивністю наближалися до великих поміщицьких аграрних

маєтків [118, с. 59]. Тобто вирощування цукрового буряка було сферою зайнятості заможної частини сільського населення. Результати аналізу рівня охопленості селянських господарств 1929 р. контрактацією цукрового буряка свідчать про те, що селянські посіви на 1914 р. склали лише 25,1% площі культури буряка, а більшістю незаможних селянських господарств вирощування цукрового буряка навіть не розглядалось в силу їх крайньої економічної слабкості [223, с. 60].

Якщо ми простежимо співвідношення між заводськими (буряк вироблявся на власних чи орендованих землях власними засобами заводських маєтків), власницькими (поміщик чи значний орендатор засівав буряк для заводу) і селянськими буряковими плантаціями, то на 1914 р. воно виглядатиме як у нижченаведеній таблиці.

Таблиця 4.2.

Співвідношення площі під цукровий буряк (1914 р.)

землі	у тис. га	у відсотках
На поміщицьких землях	243,3	40,9
Цукрозаводчиків	189,7	33,2
Селянських	148,2	25,9
Усього	572,2	100

* Таблиця складена за: [8, с. 76; 32, с. 5; 152, с. 34].

Дані таблиці відсоткового співвідношення питомої ваги посівів буряка за категоріями виробників в останні передреволюційні роки демонструють, що в дореволюційний час основою сировинної бази цукрової промисловості був буряк, який «вирощували на великих при заводських економіях» [152, с. 34].

14 червня 1918 р. було видано закон, що передбачав забезпечення

цукрових заводів сировиною нового врожаю. Згідно з цим документом, увесь врожай буряків, що весною були посіяні на землях заводів (навіть якщо йшлося про орендовані ґрунти), належав їм. Хто власне сів, значення не мало. Це сприяло забезпеченню інтересів лише заводів, потреби ж селян до уваги не бралися; до того ж вони часто були «невдоволені виплатою платежів за врожай» [118, с. 75].

Суспільно-політичні катаклізми наступних років продовжували загострювати ситуацію, і на початок 1920-х рр. побудова сировинної бази цукрової промисловості радикально змінилась – основним виробником цукрового буряка залишилось саме дрібне селянське господарство. На 1923 р. сировина економік складала 8%, а селянська – 92% [152, с. 34]. У перші роки відбудови цукрової промисловості стимулом до зростання селянського бурякосіяння стало те, що збіднілі села районів цукрової промисловості в умовах натурального господарства вбачали в бурякосіянні мало не єдиний прибуток [152, с. 35].

І тут селянство зіштовхнулося зі значним пластом проблем. Специфіка вирощування цукросировини робила заняття нею малодоступним для незаможних селянських господарств. Малодоступність пояснювалася так: заняття буряківництвом диктувало необхідність глибокої оранки на зяб, а це означало, що в плуг має бути запряжено 2 коня. Натомість більшість селянських господарств втратили значну кількість робочої худоби за роки військово-політичних та соціально-економічних потрясінь. Також обов'язковим було внесення значної кількості добрив, що знову-таки вимагало ресурсів і тягової сили. Понад те, посів цукрових буряків передбачав, що для обробки площ був потрібен цілий ряд сільськогосподарських знарядь: важких борон, культиваторів, котків, а також, що було особливо важливо, спеціальних сівалок. Це теж тягло за собою ряд проблем: якщо зернові культури можна було пересічно висівати досвідченими господарями вручну, то цукрові буряки висівають лише за допомогою сівалки.

Саме недостатнє забезпечення сільськогосподарських господарств, а в значній кількості випадків і повна його відсутність, ставало серйозною перешкодою до того, щоб селяни займались вирощуванням цукрового буряка. У таблиці 4.3 ми навели показники щодо кількості безінвентарних селянських господарств за даними Народного комісаріату земельних справ Української СРР на 1 січня 1924 р.

Таблиця 4.3.

Кількість безінвентарних господарств в українських регіонах

Губернії	Кількість безінвентарних господарств (у%)
Волинська	29,5
Донецька	28,8
Катеринославська	32,8
Київська	41,9
Подільська	47,8
Полтавська	26,6
Одеська	36,3
Харківська	26,0
Чернігівська	15,8
По Україні	33,8

* Таблиця складена за: [305, арк. 569].

Як бачимо, саме в районах, найбільш сприятливих для буряківництва, через різні обставини політичного й соціально-економічного характеру виник значний відсоток господарств, які самостійно не мали змоги вирощувати цукровий буряк. А для селян, котрі проживали в районах із великою густотою населення, культивування саме цієї технічної культури було б досить прибутковим

заняттям. Привабливість засіву буряка приводила до того, що селяни об'єднувались у невеличкі гуртки для проведення оранки й засіву, а іншу роботу кожен плантатор проводив окремо. Такі гуртки діяли в основному неорганізовано, мали сезонний характер і не могли повністю «задовольнити всі потреби особливостей культури буряка» [31, арк. 160].

Значною перешкодою до покращення стану буряківництва, що, як ми вже зазначали, перебувало до недавнього часу у сфері виробничих інтересів великих поміщицьких економік, ліквідованих через політичні катаклізми, і великих заможних господарств, на які радянська влада постійно робила жорсткий наступ, стало те, що зрівняльний поділ землі призвів до швидкого зростання кількості селянських господарств: із 3,8 млн в 1916 р. до 4,8 млн у 1923 р. [202, с. 33].

Згідно з даними системи буряківничої кооперації, на одне індивідуальне господарство кількість землі поступово зменшувалась, про що свідчать дані наступної таблиці.

Таблиця 4.4.

**Пересічний розмір бурякової площі
на одне індивідуальне господарство (в га)**

До війни	1921 р.	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
1,25	0,69	0,66	0,62	0,63	0,64	0,64	0,57	0,59

* Таблиця складена за: [32, с. 14]

Як доцільно зауважував Є. Дешко, селянські господарства були здебільшого дрібними, малоземельними й «коли на невеличкому клаптику землі сіяти лише збіжжя (зерновий хліб), то від цього не дуже проживеш» [66, с. 46]. Аналізуючи кооперацію в Україні, автор переконливо доводить, що не радянська держава, котра наголошувала на тому, що лише завдяки

колективному господарюванню (таким, як його бачила вона) селянин буде жити «в достатку», а саме спеціальна кооперація могла забезпечити зростання прибутковості дрібних селянських господарств через різні форми інтенсифікації сільського виробництва, серед яких важливе місце відводилося вирощуванню технічних культур, насамперед буряка [66, с. 46].

Одним із головних завдань стало кооперування продукції цукрового буряка в районах Лісостепу України як найбільш сприятливого регіону для його вирощування. Проте саме Лісостеп був зоною найбільш вираженого малоземелля та аграрного перенаселення. І саме завдяки чіткій організації роботи з боку сільськогосподарської кооперації із залучення до бурякосіяння масиву селянських господарств останнім вдалось за досить короткий термін поліпшити свій матеріальний добробут (до 1927 р. вирощуванням цукрового буряка займалось 630 тис. селянських господарств Лісостепу) [202, с. 33].

Ще одна проблема торкалася наявності насіння цукрових буряків, вирощуванням якого займались у дореволюційний час спеціальні господарства чи відділки великих економій, що були потужними агрокультурними осередками. На ринку ж воно коштувало дуже дорого. Важливою перепорою було й осіннє вивезення буряків, адже господарі чекали з цим до останнього, щоб цукру було більше. Але бездоріжжя досить часто не давало можливості транспортування буряка, оскільки майже 50% селянських господарств не мали власного тягла, щоб перевозити «досить важкий сільськогосподарський продукт» [67, с. 44]. Тож, як ми бачимо, культура цукрового буряка потребувала значних технічних засобів. Відповідно, на початку розвитку цукрового буряківництва після революції до цієї справи в першу чергу залучились господарства, що вже «знались з цією культурою та мали потрібні засоби виробництва» [32, с. 14].

Більшовицьке керівництво, намагаючись виправити критичність ситуації, робило деякі спроби регулювати цукровиробництво виданням

певних нормативних актів щодо націоналізації заводів [254, с. 25] і земель для цукрової промисловості України [253, с. 5]. Проте заводські господарства часто були не в змозі внаслідок зубожіння їх матеріально-технічної бази використовувати ці землі на повну потужність. Наведемо деякі дані. Щодо тягової сили, то результати обстежень цукрових підприємств 1921 р. дали наступні цифри: голів коней було всього 2447, а потрібно було щонайменше 21550, голів волів – 3372, а було б потрібно 42120 [279, с. 23]. Тому заводи робили спроби віддати землі в оренду селянам і отримати на цьому зиск, звичайно, використовуючи це в першу чергу у своїх інтересах, а не інтересах селян. Але тут виникала ще одна проблема, яка полягала в тому, що селянські господарства досить часто не бажали обробляти орендовану землю. Причина крилась у наступному: селянин споконвічно прагнув обробляти власну землю, і в ситуації, коли йому було розширено власні земельні наділи, не бажав віддавати силу й час на орендовані землі. Загалом цукрові заводи різко зменшили кількість землі під цукровим буряком і на 1922 р. ця площа складала лише 19 тис. дес. порівняно з 271 тис. дес., засіяних на 1914 р. [8, с. 67].

Загалом земельна політика, яку проводили більшовики, викликала стійкий опір селян. Влада намагалася бути «миролюбною», бо від активності людей, стабільності залежало те, чи будуть забезпечені цукрозаводи сировиною. Але випадки протестів були частими [220, с. 107]. Ситуація лишалася неоднозначною.

До того ж значна кількість підприємств була зруйнована, а ті, що вціліли після воєнних дій, були законсервовані, що зумовлювалося як кризою сільського господарства загалом, так і бурякосіяння зокрема. Статистичні дані демонструють, що на 1920 р. посівні площі цукрових буряків порівняно з 1914 р. скоротилися більш як у 4 рази, а врожайність буряка зменшилася вдвічі [118, с. 119]. Непростою була ситуація на Правобережжі, традиційному регіоні вирощування цукрового буряка, посіви якого критично зменшилися порівняно з довоєнним часом.

Опрацьовані матеріали дають інформацію щодо того, що на 1921 р., у результаті скорочення площ бурякосіяння й падіння продуктивності цукрових підприємств виробництво готової продукції складало 5% від довоєнного [291, с. 46].

Тому прийняття в жовтні 1921 р. спільного декрету ВУЦВК і РНК Української СРР «Про сільськогосподарську кооперацію» і створення в 1922 р. Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації «Сільський господар» було покликане в найкоротший термін розпочати заходи щодо відбудови сільського господарства, що, своєю чергою, сприяло зростанню господарської зацікавленості й безпосередньої участі селянства в цих процесах.

Як ми зазначали в попередніх розділах, система сільськогосподарської кооперації вирішувала низку багатoproфільних і складних завдань щодо відбудови сільського господарства. Чільне місце в цих планах відбудови належало й бурякосіянню.

Досліджуючи всі аспекти діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу, дослідник А. Морозов переконливо констатував, що ця діяльність «не просто націлювалася на негайну господарську віддачу» [202, с. 31]. Досить суттєвим моментом був акцент саме на тому, що інтенсифікація різних галузей саме селянського господарства, яке у своїй переважній масі перебувало у стані матеріального й технічного зубожіння, сприятиме зростанню його прибутковості і, отже, покращенню матеріально-економічного становища власника індивідуального господарства та його родини. Як зауважували сучасники кооперації, остання змінила «духовне обличчя власника селянського господарства» [146, с. 5].

Держава визнавала, що відбудова сільського господарства була на той час, як наголошувалось у засадах сільськогосподарської політики Наркомзему, можлива лише при активній самодіяльності населення, тобто всебічному розвитку сільськогосподарської кооперації як

найкращої форми організації самодіяльності маси індивідуальних селянських господарств [36, с. 8].

У справі бурякосіяння й виробництва цукру потрібно було налагодити розгалужену організаційну систему та стабільну матеріальну базу, оскільки вирощування цієї складної у виробництві й переробці технічної культури потребувало саме цих двох складових. Щоб заробити «бонуси» серед селянства, держава відрізала землі в бурякорадгоспів (які, як ми вже зазначали, і не могли якісно цю землю обробляти) й розподіляла наділи між селянами. Як одностайно стверджують сучасні дослідники, на першу половину 1920-х рр. саме від дрібних селянських господарств, від їх активності чи пасивності у справі буряківництва, залежало відродження цукрової промисловості [12, с. 310].

Тому одним із ключових нагальних завдань була організаційна розбудова кооперативної системи (зокрема, залучення до її низової мережі значної кількості дрібних селянських господарств) і створення координуючого центру як ефективного важеля в керівництві всіма справами буряківничої кооперації. Тому з початком функціонування сільськогосподарської кооперації розпочалась і робота з активного залучення до кооперування селян, зайнятих вирощуванням цукрового буряка. Ще на 1923 р. організаційні питання не були повністю вирішеними: більшість бурякоспілок було ліквідовано, або вони майже цілком припинили свою роботу. Наприклад, на Київщині було ліквідовано в попередні роки 12 бурякоспілок, а залишилось лише 3; на Поділлі було ліквідовано 17 бурякоспілок і не існувало більше жодної, на Полтавщині діяла лише одна спілка. Отже, на 1923 р. всього існувало 4 бурякоспілки [175, арк. 340].

Як показала практика функціонування інших спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, інтенсивність появи низових спеціальних сільськогосподарських товариств конкретного профілю напряму залежала від того, були організовані фахові центри чи ні. Тому питання створення

фахового буряківничого центру стало нагальним.

Насамперед для того, аби налагодити справу щодо експлуатації цукроварень, а також щоб організувати стабільний процес масового залучення до цієї роботи сільськогосподарських товариств, Всеукраїнською спілкою сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» у серпні 1924 р. було організовано пайове Всеукраїнське цукрове товариство цукрової кооперації – «Укрсільцукор», якому «Сільський господар» делегував повноваження щодо оренди цукроварень. «Сільський господар» став основним пайовиком «Укрсільцукру», передавши товариству всі активи й пасиви цукрового відділу. Перетворення колишнього цукрового відділу «Сільського господаря» в окрему організацію було спричинено об'єктивною необхідністю – неможливістю вирішення в межах «Сільського господаря» питань стосовно достатнього забезпечення фінансування орендованих цукроварень [92, арк. 26]. Загалом пайовиками «Укрсільцукру» мали право бути лише сільськогосподарські кооперативні товариства та спілки. Було сформовано основні положення статуту товариства, згідно яких на «Укрсільцукор» покладались наступні повноваження: насамперед товариство повинно було чітко проводити роботу щодо організованої експлуатації мережею сільськогосподарської кооперації цукроварень; організовувати збут продукції цукрового виробництва (цукор, жом, меляса) й забезпечувати агрокультурне й виробниче піднесення цукрово-бурякової культури в районах кооперативних цукроварень [8, с. 75]. Активну організаційно-господарську та виробничо-економічну роботу «Укрсільцукор» розпочав із 1 жовтня 1924 р. [191, с. 112].

Інтенсивність розвитку кооперативного буряківництва викликала необхідність виокремити роботу бурякового відділу «Сільського господаря» в окрему Всеукраїнську спілку бурякової кооперації «Бурякоспілка». 16 квітня 1926 р. відбулись установчі збори фундаторів

«Бурякоспілки» [324, с. 40]. Було прийнято статут нового фахового центру, який заклав підвалини реалізації можливостей для виробничого об'єднання в сільськогосподарські товариства.

Завдання, котрі ставилися перед «Бурякоспілкою», були спрямовані насамперед на налагодження ефективної схеми збуту цукрового буряка, що, звичайно, мало позитивно відобразитись на розвитку селянського буряківництва, а також на агровиробничі й агрокультурні заходи в справі цукрового буряківництва: забезпечення селянських господарств останніх засобами виробництва, насінням, спеціальним сільськогосподарським реманентом тощо [66, с. 58].

У вирішенні цих питань «Бурякоспілка» давала зобов'язання й сільськогосподарським спілкам і низовим товариствам. Відповідно, кожне сільськогосподарське товариство брало на себе наступні зобов'язання: повне агрономічне обслуговування зі складанням організаційних і виробничих планів та контроль за їх виконанням; постачання членів чистосортним насінням; постачання інвентарем, в якому є потреба; організація й керівництво боротьбою зі шкідниками шляхом отруєння насіння, очищення полів від бур'янів тощо; постачання повністю мінеральними добривами тощо [349, с. 34].

Уся сукупність заходів, які організовував фаховий центр, була націлена на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва у справі буряківництва й на зростання прибутковості селянських господарств, котрі були активними учасниками цього процесу.

Сільськогосподарська кооперація стає надійним каналом виробництва і збуту продукції буряківництва. Ефективність її роботи стала помітною з перших кроків. Якщо на 1918 р. площа селянського бурякосіяння складала 16% від загальної площі, засіяної буряком, то на 1924 р. цей показник становив 94%. До цієї роботи було залучено понад ½ млн трудових селянських господарств [8, с. 68].

У 1922/23 г. р. мережа сільськогосподарської кооперації охопила

23% селянських плантацій буряка, в 1924 р. було кооперовано 43% плантацій, а на 1925 р. було заплановано охопити вже 75% площі, зайнятої буряком [8, с. 71]. Ці показники демонструють динаміку нарощування темпів роботи сільськогосподарської кооперації у справі буряківництва. Для порівняння її активності маємо зазначити, що на 1911 р. частка кооперованої площі під буряком складала лише 11% [28, с. 94]. Загалом за даними «Сільського господаря», на 1924 р. в кооперування буряка було залучено понад 500 тис. селянських господарств, що складало 16% всіх селянських господарств України. Гуртову роботу здійснювало 40 райспілок із 62 та понад 1.500 низових сільськогосподарських товариств [28, с. 94].

На початку діяльності «Бурякоспілки» бурякосіянням займались не лише спеціальні, але й у досить значній кількості універсальні товариства. Проте, маємо визнати, за фінансово-господарської підтримки держави кількість саме спеціальних буряківничих товариств зростала швидкими темпами. Якщо проаналізувати організаційну розбудову буряківничої кооперації в наступні роки, то маємо таку картину. Насамперед декілька фактів щодо показників розвитку низової сітки товариств стосовно економічно-географічного розподілу на 1926 р. Найбільше низових буряківничих товариств було організовано на Правобережжі (313) й Лівобережжі (151), на Поліссі було лише 68 товариств, а в Степу – 32. Всього на 1926 р. функціонувало 564 низові сільськогосподарські товариства [78, с. 53]. Тобто, можемо говорити про те, що районами, де інтенсифікація селянського бурякосіяння проводилась найбільшими темпами, були Правобережжя й Лівобережжя.

Протягом 1927–1928 рр. кількість буряківничих товариств постійно зростала: 1927 р. – 1051 товариство, 1928 р. – 1424 товариств, роботою яких було охоплено 80,3% площі під буряком [32, с. 9]. Таке зростання переконливо свідчило про те, що сільськогосподарська кооперація загалом і буряківнича зокрема ставали все більш важливим фактором

розвитку виробничих сил у сільському господарстві. Загальна чисельність членів сільськогосподарських буряківничих товариств складала за даними на 1926 р. близько 38 тис. осіб, а 1927 р. – уже майже 160 тис., тобто 323,3% приросту [27, с. 10]. Якщо брати до уваги питому вагу бурякосіючих товариств серед усіх господарств районів, де вирощувався поміж інших культур цукровий буряк, то бачимо, що кількість таких товариств невпинно зростала, що вказує на зацікавленість селянства саме в бурякосіянні як прибутковій сільськогосподарській галузі. На 1926 р. таких товариств було 25,2%, на 1927 р. – 32,2%, а на 1928 р. – уже 37% [32, с. 18]. Динаміка розвитку мережі сільськогосподарських спілок була досить інтенсивною, що відбивають матеріали таблиці 4.5.

Таблиця 4.5.

Темп росту бурякоспілок (дані на 1 липня кожного року)

	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Кількість бурякоспілок	4	8	17	23	22
Відсоток охопленої ними бурякоплощі	3,3	21,4	36,4	78,2	96,4

* Таблиця складена за: [7, с. 5-6]; [27, с. 7]; [32, с. 9].

Найбільша кількість сільськогосподарських спілок під егідою «Бурякоспілки» функціонувала на Правобережжі (11) та Лівобережжі (8) [141, с. 5–6]. Треба також відзначити той позитивний момент, що рівень організованості кооперування товариств під егідою «Бурякоспілки» був порівняно з іншими спеціальними центрами досить високим. За даними обстежень на 1 жовтня 1926 р., кількість спеціальних об'єднань, що їх було охоплено спеціальним центром, була ще незначною, оскільки відсоток «дикості» складав 60,2% [78, с. 54]. Проте на 1928 р. у буряківничій

кооперації був уже один із найменших відсотків «дикості» сільськогосподарських товариств – 4,9%, тоді як у переважній більшості товариств інших профілів цей показник продовжував складати 20 і більше відсотків [26, с. 13].

Також маємо вказати, що буряківничі товариства за числом їхніх членів були досить різними. Це залежало від демографічних процесів, наявності достатньої кількості робочих рук тощо. На кінець 1926 р. з 564 товариств найбільше було тих, що налічували 25–50 осіб (25%), 50–100 осіб (23,7%), 101–200 осіб (21,9%). Близько 20,3% товариств мало до 25 членів. Кількість товариств, в яких було 200 і більше членів, складала 8,2% [140, с. XIII]. Дані Центрального статистичного управління за 1927 р. демонструють тенденцію до зростання кількості членів у сільськогосподарських товариствах. Так, частка товариств, в яких налічувалось від 51 до 300 членів, у загальній кількості кооперативів складала вже 74,3%. Пересічно членів на один колектив було 193 [141, с. XIII]. Також хотілося б зазначити, що про надзвичайну фізичну важкість роботи у сфері бурякосіяння свідчить той факт, що в буряківничій кооперації був зайнятий лише незначний відсоток жінок – усього 5,5% на 1928 р., тоді як, наприклад, у птахівничій кооперації відсоток зайнятих жінок був незрівнянно більшим – 48,7% [26, с. 14].

В ефективній роботі буряківничої кооперації також відіграла роль правильна організація мережі. Найдоцільнішу площу на одне товариство було визначено в 400 га, а радіус охоплення товариством – близько 5 км. Прикметно, що товариств, діяльність яких охоплювала радіус до 5 км, було в 1927 р. 68,6%, а в 1928 р. – 57,9%. Відповідно, частка товариств, радіус діяльності яких перевищував 5 км, складала в 1927 р. 31,4%, а в 1928 р. – 42,1% [32, с. 34]. Такі зміни в показниках свідчили про те, що товариства нарощували свої виробничі потужності. Середнім районом діяльності спілки вважався локальний район із буряковим масивом до 20 тис. га, в окремих випадках, залежно від умов району – 10 тис. га [249, с. 27–28]. До

важливих чинників, що впливали на ефективність селянського бурякосіяння, належали: відстань до заводу, щільність населення (забезпечення району робочими руками), забезпеченість землею та робочою худобою, ринкова кон'юнктура на предмети сільського господарства та промислового виробництва (співвідношення цін, з одного боку, між цінами на сільськогосподарські продукти і на промислові вироби – з іншого) тощо [110, с. 75].

Важливим моментом, якому варто приділити увагу, було те, що сільськогосподарська кооперація активно залучала до спільної роботи незаможників, котрі самотійно ніяк не могли зробити свої господарства хоч певною мірою прибутковими. У цьому аспекті прагнення кооперації перегукувалися з лінією держави, ідеологи якої постійно наголошували на тому, що «нормальний розвиток кооперації можливий лише за умови активного втягнення в неї селянських низів, політика до яких в кооперації, відповідно, співпадає з політикою держави, направленою на захист їх інтересів» [36, с. 8]. Проте ми вважаємо, що інтереси держави й кооперації в цьому питанні були різними: держава хотіла залучати якнайбільше селян до колективної праці в світлі ідеї колективізму, котру дещо пізніше й нав'язала насильницьким шляхом, а кооперація прагнула до того, щоб допомогти незаможникам стати на ноги.

Сучасники кооперативного руху у своїх працях також відзначали тенденції щодо того, що більшовицький уряд був змушений звертати значну увагу на розвиток фахової кооперації й, відповідно, допомагати їй фінансово. Так, Є. Дешко в 1927 р. у праці «Кооперація на Україні» вказував, що держава вбачала у фаховій кооперації чинник, «що може допомогти бідняцьким і середняцьким верствам селянства вибитися із злиднів та інтенсифікувати свої господарства». До того ж, на думку автора, радянське керівництво, яке робило постійні невдалі спроби інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво своїми недосконалими, а часто й алогічними методами, змушене було все ж визнати той факт, що фахова

кооперація мала вагоме значення як постачальник сировини для промисловості (у нашому випадку мова йде про постачання буряків для цукроварень) [66, с. 46].

Тенденція щодо звернення особливої уваги на розвиток буряківництва насамперед у незаможних господарствах простежується й у нормативних документах. Так, на засіданнях Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації неодноразово підіймалося питання й вирішувалися завдання щодо зміцнення основних капіталів незаможних господарств, організації прокату сільськогосподарських машин для обслуговування переважно бідняцьких та малосилих середняцьких верств, поширення практики видачі збільшеного розміру авансів бідноті на контрактацію, підсилення агрономічної роботи для організації й обслуговування в бідняцьких господарствах бурякосіяння [249, с. 28]. Сукупність цих заходів уже в 1926 р. продемонструвала, що незаможні селянські господарства за сприяння та підтримки кооперації змогли відчутно покращити своє економічне становище. Пересічно одна селянська родина могла обробити не менше $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ десятин площі під буряком. А «фінансова» статистика свідчить, що з 0,5 дес., засіяних цукровим буряком, селянин отримував (при належній організації праці й дотриманні технології) до 100 крб чистого прибутку. Відповідно, одна десятина буряків доводила прибуток до 200 крб [333, с. 295].

З метою збільшення кількості незаможних селянських господарств у різних сферах спеціальної кооперації державою було ініційовано диференціювання пайових внесків. Стосовно такого підходу в буряківничій кооперації, то для незаможників було вдвічі зменшено пайові внески. Так, за 0,25 га площі, яка відводилась на культивування цукрового буряка, власник незаможного господарства платив пай у сумі 2 крб, тоді як господарства вищої соціальної категорії сплачували вже 4 крб [32, с. 29]. Диференціація підходу до сплати пайових внесків сприяла тому, що незаможні селянські господарства мали змогу зберігати досить значну суму грошей, щоб

використати їх для зміцнення власних господарств. Згідно з даними Народного комісаріату земельних справ Української СРР, наприклад, лише протягом 1926/27 г. р. ця сума складала 155 тис. крб [196, арк. 33]. Також постановою Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради «Про підсумки допомоги незаможному селянству та заходи надалі в системі сільськогосподарської кооперації» (грудень 1927 р.) було прийнято рішення про утворення фондів допомоги незаможному селянству на тяглову силу. Насамперед за рахунок щонайменше 5% відрахування від прибутків сільськогосподарських товариств за 1926/27 г. р. Також наголошувалося на потребі допомоги бідності під час оранки землі, засіву буряка, вивозу його до цукроварень тощо [257, с. 77]. Згідно з даними обстежень «Сільського господаря», фонди кооперування бідності в буряківничій кооперації на кінець 1928 р. склали близько 137 тис. крб, із яких було використано 86 тис. крб, тобто 63% [26, с. 17].

Нами виокремлено соціально-економічні характеристики селянських господарств УСРР, що займалися буряківництвом. До речі, проблему розшарування селянських бурякосіючих господарств дослідники розглядали за такими критеріями як кількість загальної посівної площі та наявність робочої худоби [164, с. 140]. Економічний зміст розшарування селянських господарств за ступенем їхньої заможності було, свого часу, розроблено Центральним статистичним управлінням республіки. Усі селянські господарства було розподілено на малосилі (кволі), нижчесередні, середні господарства, вищесередні та міцні господарства [68, с. 62].

Інформація про соціальний склад членів буряківничих товариств найбільш повно відображена в щорічних відчитих «Сільського господаря». Відповідно до даних обстежень, кількісне представлення незаможних, середніх і заможних селянських господарств у буряківничій кооперації постійно змінювалося, про що свідчать наступні дані.

Таблиця 4.6.

**Соціальний склад членів буряківничих товариств,
у відсотках (1926–1927 рр.)**

	1926 р.	1927 р.
Кволі	6,2	4,8
Нижче середні	19,3	19,5
Середні	52,1	57,1
Вище середні	21,0	18,2
Міцні	1,4	0,4

* Таблиця складена за: [27, с. 11; 32, с. 29].

Протягом 1928 р. також спостерігалася тенденція активного кооперування незаможників. Згідно з даними «Сільського господаря», за рік було кооперовано 190492 бідняцьких господарств, що складало 298,9% приросту таких господарств у буряківничій кооперації. Загалом же відсоток кооперування бідняцьких господарств до всіх кооперованих господарств складав 48,0% [26, с. 13]. Зведені статистичні дані сільськогосподарських спілок на 1 жовтня 1928 р. демонструють наступну картину соціального складу учасників буряківничої кооперації: незаможні селянські господарства склали 44,3%, середняки – 50,7%, заможні господарства – 4,7%, інші, не хліборобські господарства – 0,3% [26, с. 15]. Такі цифри дають нам підстави стверджувати, що соціальний склад товариств буряківничої кооперації був переважно незаможницько-середняцький.

Отже, проведений аналіз переконливо засвідчив: роль сільськогосподарської кооперації у відродженні українського селянського бурякосіяння була значною. Фундатори кооперації турбувалися насамперед про те, аби підвищувати загальний рівень продуктивності й товарності селянських господарств, принаймні більшості з них. Маємо зазначити, що організаційна розбудова

кооперативної системи, створення спеціальних центрів, які організовували й ефективно координували економічну діяльність на місцях, сприяла тому, що кількість власників селянських господарств, котрі займалися культивуванням цукрового буряка, постійно зростала, а кооперація здійснювала стабільні цілеспрямовані заходи щодо їхньої підтримки в цій трудомісткій, але досить прибутковій сфері сільськогосподарського виробництва.

4.2. Сприяння спеціальної буряківничої кооперації підвищенню товарності селянських господарств

Аналізуючи в підрозділі 4.1. роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння, ми зазначили, що вона була дієвою й значною, адже з 1925 р. селянські господарства поступово міцніли, ставали товарними і ринковими. Системою буряківничої кооперації організаційно майже цілком було охоплено контрактацію та збут сировини для промисловості, що приносило значні прибутки для тих господарств, які поставили бурякосіяння в пріоритеті. На думку В. Марочка, одного з провідних дослідників ролі кооперації доби непу у винекненні та структуруванні ринку сільськогосподарської продукції в УСРР, наприкінці 20-х рр. ХХ ст. вона перетворилася на справжнього монополіста цієї ділянки сільськогосподарського виробництва [190, с. 74].

Усе більше українських селян, поступово переконуючись в ефективності пропонованої кооперативною системою моделі господарювання, ставали плантаторами. Наприклад, згідно з даними бюлетеня «Цукротресту», лише по Уманському відділенню загальна маса плантаторів з 1925 р. по 1927 р. зросла на 56,6% [183, с. 76]. Та й підсумки аналізу показників урожайності в кооперованих і некооперованих господарствах наглядно демонстрували, що на

кооперованих площах врожай складав 98,6 берківців, а на індивідуальних – 50–60 берківців (інформація з результатів обстеження господарств Харківської губернії за 1923 р.) [39, с. 3].

Аналіз дописів у газети й журнали членів бурякових товариств також демонструє, що кооперативна форма господарювання все більше приваблювала до участі в бурякосіянні власників селянських господарств. Селяни відзначали задоволення умовами кредитування, умовами контрактації засіяних буряком площ, відкриттям при товариствах буряково-зсипних пунктів, що давало можливість займатися трудомісткою справою вирощування цукрового буряка навіть безкінному селянству [281, с. 34].

Тому простежимо основні моменти, на які кооперація звертала увагу у своїй господарсько-економічній, виробничій та агрокультурній роботі, і як це відображалось на підвищенні товарності селянських господарств. Насамперед потрібно відзначити той момент, що постійне нарощування кооперацією господарсько-економічного потенціалу, наявність фінансово-економічних можливостей, інтенсифікація галузі сприяли якісному й кількісному розвитку сільськогосподарських товариств, постійному та невпинному збільшенню частки питомої ваги селянських засіяних буряком площ, охоплених кооперацією. Уже на 1927 р. «Бурякоспілка» довела відсоток охоплення площі бурякосіяння до 97,7%, а в 1928 р. охопила всі 100% [249, с. 27]. Щоб продемонструвати, які значні досягнення мала кооперація у справі охоплення нею бурякових плантацій, наведемо наступні дані, відображені в таблиці 4.7.

Таблиця 4.7.

Питома вага кооперації в засіві цукрового буряка

	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Засіяно	14,2	36,1	138,9	318,8	323,7	403,8	504,7

через кооперативні товариства (тис. га)							
У % до всіх селянських засівів буряка	11,0	23,0	47,8	82,6	92,6	98,6	100,0

* Таблиця складена за: [19, с. 33]; [32, с. 8]; [66, с. 58].

Як ми бачимо з наведених статистичних даних, у перші роки діяльності кооперації площа селянського буряка, що засівалася кооперативними товариствами, була незначною. Щоправда, ефективність механізму діяльності «Бурякоспілка» щодо реконструкції господарсько-економічних процесів довела цей показник до 100%. Якщо порівняти засіви площі буряка в колгоспах і селянських господарствах на 1929 р., то маємо наступне: у колгоспах площа буряка загалом складала 193 тис. га, а в селянських господарствах – 646 тис. га. Врожай у центнерах на гектар: колгоспи – 180, селяни – 139; валовий збір в млн центнерів: колгоспи – 37,7; селяни – 75,6 [147, с. 10].

Наступним моментом, який вартий уваги й аналізу, є торгівельна робота буряківничої кооперації. Як і інші спеціальні центри, фаховий центр «Бурякоспілка», як зауважував сучасник кооперації В. Дробот, зустріла ринок у стані стихійності [78, с. 55]. Але впродовж незначного відрізка часу кооперація стала вже визначним чинником, що впливав на кон'юнктуру ринку буряка. Якщо торгівельна робота всієї системи буряківничої кооперації в 1924/25 г. р. оцінювалася в 16,7 млн крб, то в 1925/26 г. р. – уже в 48 млн крб, а на 1926/27 г. р. цифра сягнула 50 млн крб [78, с. 55; 312, с. 62]. Хоча вказані числа охоплювали в

основному централізовану роботу фахового буряківничого центру, проте вони показово свідчать про зростання темпів роботи кооперативної мережі. У 1926/27 г. р. відсоток охоплення товарних лишків складав 98,6%, а питома вага серед планових заготівельників за даними Народного комісаріату торгівлі була 100%. У наступні роки ця цифра залишалася сталою [27, с. 19].

Варто відзначити й той факт, що саме зусилля сільськогосподарської кооперації, яка забезпечувала селянські господарства, що були задіяні в справі вирощування цукрового буряка, всіма необхідними елементами для якісного виробничого процесу (реманент, інвентар, добрива, профільні спеціалісти тощо), сприяли нарощуванню продуктивності. Результатом цього стало те, що колишні потужності в цукровому виробництві, яке в довоєнний час складало 23,7 відсотків загальної продукції фабрично-заводської промисловості України, поступово повертались [121, с. 164].

Виробництво цукрового буряка по відношенню до довоєнних показників (за 100% ми беремо дані 1913 р.) добре видно з матеріалів, зібраних і продемонстрованих у наступній таблиці.

Таблиця 4.8.

**Виробництво цукрового буряка по відношенню
до довоєнних показників, у відсотках**

1921/22 р.	1922/23 р.	1923/24 р.	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
показники 1913 р. – 100%					
3	12	21	26	61	112

* Таблиця складена за: [120, с. 108; 207, с. 27].

Динаміка зростання простежувалася в наступні роки – уже на 1929 р. показники зросли в два рази.

Як також зауважували дослідники, «Бурякоспілка», на відміну від інших спеціальних центрів, на початку свого активного функціонування (мова йде про 1926 р.) не мала такого слабкого фінансового становища, оскільки проводила лише організаційну та агрокультурну роботу й «жила за рахунок відсоткового відчислення промисловості» [78, с. 56]. Варто відзначити, що силами фахівців «Бурякоспілки» було вжито чимало заходів щодо врегулювання ринкових цін у ситуаціях, коли загальна кон'юнктура була несприятливою для розвитку культури цукрового буряка. Ефективність кооперативних заходів давала можливість виконувати програму засівів буряка в повному обсязі й навіть із перевищенням. Наприклад, на 1927 р. програму засіву буряка на Уманщині було виконано на 119% [78, с. 56].

Форми збутової роботи сільськогосподарської кооперації були самодостатніми, вони давали можливість активізувати підприємницьку діяльність селянського двору. Зокрема, як доцільно зауважує В. Олянич, форма збуту буряка через систему договорів (контрактацію) була розповсюдженим елементом сільськогосподарського бізнесу селян [221, с. 133]. Такі договори укладалися між організаціями й безпосередніми виробниками сільськогосподарської продукції (у цьому випадку мова йде про засіви культури цукрового буряка). І саме координуюча роль у цьому процесі сільськогосподарської кооперації, яка виступала посередником між ринком і селянським господарством як основним товаровиробником, сприяла зростанню прибутковості останнього.

Як суголосно відзначають дослідники, контрактація була важливою складовою реконструкції сільського господарства. Цьому сприяли методи, які давали можливість запровадити систему авансів, що було, по-перше, відчутною допомогою переважній більшості селянських господарств і, по-друге – заохочувальним стимулом для подальшої участі в бурякосіянні. До того ж на місцях залишався насіннєвий матеріал, а агрокультурні заходи сприяли кількісному та якісному

зростанню продукції. Ішов активний процес забезпечення сировиною промисловості [78, с. 57].

Уже в 1925 р. селянство за здані буряки отримало 43,5 млн крб, майже на 14 млн крб більше порівняно з 1924 р. [150, с. 32]. Протягом першого півріччя 1927 р. було проведено обстеження шести районів Правобережжя, Поділля та Київщини, за результатами якого було встановлено, що тут селянські господарства, що сіяли цукрові буряки, значну частину грошового прибутку (від 31% до 48%) отримували від збуту продуктів саме буряківництва, головним чином – продажу цукру [311, с. 60].

Маємо зазначити, що контракція як форма договірних відносин між власником селянського господарства й певним підприємством, установою чи організацією, існувала ще до 1920-х рр., проте мала в основному комерційний торговельний характер. Тож зусиллями сільськогосподарської кооперації її форми поступово змінювалися [202, с. 35]. Ще до 1923 р. цукрові заводи вели контракцію буряка безпосередньо через свої плантаторські відділи. Але зростання активної участі селянства в процесах бурякосіяння вимагало об'єднання розрізнених плантаторів для проведення заходів економічного, агрономічного, агротехнічного й агрокультурного порядку [152, с. 40].

Спочатку питаннями контракції площ цукрового буряка опікувався цукровий відділ «Сільського господаря», який уже в 1923 р. домовився з «Цукротрестом» щодо організаційної участі системи сільськогосподарської кооперації в роботі з буряком. Ними спільно було розроблено типову угоду на контракцію буряка сільськогосподарськими спілками й товариствами для цукроварень на 1923/24 г. р., а також було визначено та стабілізовано оплату заводами плантаторського буряка [8, с. 71]. Це мало свої позитивні наслідки: ставлення адміністрації заводів до кооперативної форми збуту продукції покращилось. Цього ж року розпочалася організована контракція

буряка системою сільськогосподарської кооперації, яка за досить короткий термін розширила контрактовані площі даної культури і продемонструвала вміння ефективно покращити якість роботи виробників.

Уже протягом 1924 р. фахівцями сільськогосподарської кооперації було розроблено чіткий алгоритм організації контрактаційної роботи, що, відповідно, відобразилось і на підвищенні ефективності виробництва цукрового буряка. Система була наступною. «Сільський господар» був головним координатором даного процесу. В конкретних районах організаційними осередками буряківничої кооперації були райсільгоспспілки, які мали насамперед налагодити, а потім і контролювати роботу в низових сільськогосподарських товариствах. Також за дорученнями товариств райспілки укладали угоди з цукроварнями, забезпечували агрокультурні вимоги: постачали необхідний реманент, агрокультурні засоби тощо [176, арк. 54]. Сільськогосподарські товариства, у свою чергу, вели роботу з організації контрактації на місцях уже безпосередньо з власниками селянських господарств, за довіреностями яких укладали угоди з місцевими цукроварнями, розподіляли між плантаторами грошові аванси, поставлений райспілками реманент, добрива та ін. До того ж низові товариства здійснювали функцію контролю щодо дотримання селянами агрономічних вимог до вирощування буряка, заміряли засіяні ним площі й організовували збут буряка на переробні підприємства [8, с. 72]. Розрахунок за збут сировини був наступним: «Сільський господар», а пізніше «Бурякоспілка» отримували 0,25% від вартості зданої сировини, у райсільгоспспілки находило 2,75%, а в сільськогосподарські товариства – 3% [181, арк. 105].

Ще одним позитивним аспектом було те, що за угодою кооперації з плантатором останній зобов'язувався раціоналізувати своє господарство, виконавши ряд вимог [78, с. 60]. А. Морозов, досліджуючи основні

чинники й розвиток контрактації в роки непу, вказував на те, що ці вимоги були націлені на підвищення врожайності та якості продукції селянських господарств, оскільки селянин мав якісно обробляти землю, застосовувати добрива й сортове насіння тощо [212, с. 33]. Виконання цих вимог, пов'язаних із дотриманням технологій вирощування буряка, сприяло зростанню врожайності, і, як наслідок – прибутковості селянських господарств. Загалом на 1927 р. буряківнича кооперація всебічно обслуговувала плантаторів не лише в галузі організації агрокультурних заходів, а й у галузі організації збуту буряка та постачання засобів виробництва в повному обсязі [78, с. 60]. Стосовно збуту, то на 1927 р. сільськогосподарська кооперація постачала до 74% всієї сировини для цукрової промисловості [142, с. 64].

Ми можемо з впевненістю констатувати, що такого роду угоди характеризувались взаємовигідністю й певними перевагами для всіх сторін – учасників контрактації. Підприємства отримували сировину, а селянство – гарантовані угодою прибутки, що, як наслідок, сприяло подальшій економічній зацікавленості селян у бурякосіянні. Наприклад, пересічно з площі в 0,6 га засіяної буряком, селянин отримував 400 кг цукру, 200 кг малясу та жом [138, с. 4]. Кількість жому визначалася 4 пудами за 200 кг цукрового буряка (1 берковець) у 1924 р. і 5 пудами вже в 1926 р. з правом отримання додаткових 2 пудів за договірну плату [236, с. 79]. Отримання жому селянськими господарствами давало наступний позитивний результат – стимулювання подальшого розвитку тваринництва.

Зростання засіяної буряками площі, відповідно, гарантувало й зростання отриманого прибутку. Окрім того, поширеною була практика доплат у разі доставки сировини на підприємства селянином самостійно. Так, «Цукротрестом» було встановлено суму авансу в 25 крб за одну десятину в 1925 р. [323, с. 18]. На 1926 р. суму було завбачливо збільшено до 30 крб [236, с. 79].

Центральне статистичне управління разом з буряківничою кооперацією провели групування бурякосіючих селянських господарств за прибутком, і на 1927 р. ситуація була наступною: селянські господарства, прибуток яких складав до 150 крб – 25,1%, 150–300 крб – 45,0%, 300–500 крб – 23,3%, 500–800 крб – 5,6%, більше 800 крб – 1,0% [50, с. 20].

Серед чинників, які визначали активність контрактації в певній географічній місцевості, була територіально близька наявність цукроварень. Фахівці буряківничої кооперації й у своїх відчитах зауважували наступне: близькість цукроварні вела до збільшення рентабельності буряка для селянських господарств, оскільки територіальна віддаленість значно знижувала прибутковість продукції, особливо для безкінних господарств. Контрактація площі в найближчих місцях до цукроварень мала значення і для здешевлення сировини для промисловості, оскільки остання доплачувала за кожен центнер з території доставки понад 12 км пересічно 7,5 коп. [32, с. 12–13].

Загалом дослідники відзначали, що сільськогосподарська кооперація досить ефективно реалізовувала свої завдання й доволі стрімкими темпами збільшувала об'єм контрактованих площ: із 11% у 1922 р. [100, с. 209] до 43% уже в 1924 р. [8, с. 71]. У 1927 р. охоплені контрактацією площі склали 75% [27, с. 23].

Завдяки фінансово-виробничій та агрономічній підтримці господарств вдалось наростити врожаї буряка й підвищити показники його збуту. В. Марочко, констатуєчи ефективність роботи сільськогосподарської кооперації у справі збуту цукрового буряка, наводить для цього переконливі аргументи: якщо в 1922 р. вдалось виробити лише 258 тис. пудів цукру, то в 1925 р. – уже понад 2 млн пудів [190, с. 74].

Сільськогосподарська кооперація заповнювала своєю участю всі господарські ніші, ефективне використання яких сприяло б інтенсифікації селянського бурякосіяння. «Цукротрест» дав дозвіл на

оренду цукрових заводів, адже на відбудову підприємств не було достатньо коштів. Тож одним із перших кроків, здійснених «Сільським господарем» у справі вирощування і збуту цукрового буряка, стала оренда цукрових підприємств, яких на 1923 р. в системі сільськогосподарської кооперації було 8 і які виробляли понад мільйон пудів білого цукру [219, арк. 74]. На територіях у радіусі функціонування цих 8 цукроварень було засіяно буряком 8617 дес. [303, с. 4]. Загалом у 1924/25 г. р. силами сільськогосподарської кооперації забезпечувалося надходження $\frac{4}{5}$ сировини до 118 діючих цукрових заводів [217, арк. 11]. Ці підприємства на час, коли кооперація розпочала їхню оренду, були недіючими, однак невдовзі їхню роботу вдалося відновити. Згідно актів ревізійного обстеження експлуатації цукроварень у 1923 р., спеціалісти сільськогосподарської кооперації активно долучились до ремонтів для відновлення потужності останніх. З акту обстеження також можна зробити висновок щодо того, що робота зі зростання врожайності цукрового буряка велася вдало, оскільки було констатовано понадпланове надходження сировини. Цей же акт засвідчив, що в переробці цукрового буряка були напрямки, не повністю охоплені кооперацією, наприклад невикористання в належній мірі грубих відходів виробництва (патоки, жому тощо) [4, арк. 3].

Зазначені ще невикористані можливості були дещо пізніше також реалізовані. У цьому напрямку спеціалісти сільськогосподарської кооперації розгорнули роботу в площині взаємовигідного співробітництва різних фахових центрів. Прикладом такого співробітництва стало те, що буряківнича кооперація розпочала реалізацію відходів від переробки цукрового буряка, зокрема жому, на підприємства Всеукраїнської спілки скотарсько-молочарської кооперації «Добробут» для відгодівлі худоби. Поширеною стала практика будівництва відгодівельних пунктів «Добробуту» поблизу цукроварень, що сприяло взаємовигідному економічному інтересу [72, арк. 95].

Маємо також відзначити й те, що спеціалісти сільськогосподарської кооперації, окрім впровадження ефективного механізму виробничо-організаційного характеру, демонстрували практичні вміння в реалізації управлінських функцій. Так, щоб закріпити авторитет кооперативної системи й запобігати появі конфліктних ситуацій і небажаної конкуренції між переробними підприємствами, було проведено чітке районування територій, що забезпечували цукроварні сировиною.

Протягом наступних років постійно тривала модернізація існуючих цукрових заводів і будівництво нових. Активну роботу проводив у цьому напрямку «Укрсільцукор», силами якого було відбудовано 12 цукрових заводів [332, с. 82]. Товариство займалось повним обслуговуванням заводів, постачанням палива, технічних матеріалів тощо. Фахівці сільськогосподарської кооперації постійно вишукували найдоцільніші й найменш затратні шляхи транспортування сировини. Справа в тому, що відбудова залізничного сполучення йшла не так швидко, тому значна кількість сировини транспортувалась гужовим способом. На 1926 р. відсоток гужового транспорту складав 80%, а залізничного – лише 20% [152, с. 38]. Тобто селянський буряк потребував значних витрат на транспортування. Проте поступово це питання вирішувалось.

Фахова кооперація впливала на реконструкцію селянських господарств і тим, що розуміла важливість вирішення питання будівництва переробних підприємств, без чого не може збільшуватися товарність селянського господарства, а отже – його інтенсифікація [78, с. 57]. Демонстрацією нарощування потужностей сільськогосподарської кооперації стала не лише модернізація згідно нових технологій існуючих переробних підприємств, а й будівництво високорентабельних заводів. Одним із таких став Веселоподільський завод із досить ефективним географічним розташуванням – біля залізничної станції Веселий Поділ Кременчуцької округи. Його розташування визначалося не лише сприятливими для

транспортування сировини чинниками, а й тим, що землі поблизу заводу були досить сприятливі саме для бурякосіяння [12, с. 312]. Будівництво заводу розпочалося в червні 1928 р., пропускна його спроможність становила 12 тис. центнерів на добу [137, с. 22].

Також споруджувалися заводи, які були в підпорядкуванні інших відомств. Одним із підприємств нового типу став Лохвицький цукровий завод «Цукротресту», оснащений за американськими технологіями. Як зауважували фахівці, цукроварня стала за своєю конструкцією та пропускною здатністю «останнім словом американської техніки». Для порівняння наводили такі дані: коли пересічно завод у Союзі переробляв 5–6 тис. центнерів буряків на добу, то Лохвицька цукроварня – 30 тис. [237, с. 88]. Загалом в УСРР, згідно з даними обстежень, функціонувало в 1928 р. – 141, а в 1929 р. – 198 цукрових заводів [17, с. 20]. Вони були розташовані в місцях найбільшої щільності бурякових посівів – переважно на території правобережного Лісостепу На території Полісся та Степу функціонувало лише близько 10% цукроварень [223, с. 59]. Легко переконатися, що в найближчому майбутньому відродження селянського бурякосіяння й цукрової промисловості могло дати досить непогані економічні показники, які сприяли б прибутковості та товарності селянських господарств, якби не політика згортання кооперативного способу сільськогосподарського виробництва.

Серед статутних завдань «Бурякоспілки» було чітко виокремлено також агрокультурний напрямок як необхідну складову в підвищенні ефективності процесу культивування цукрового буряка. Вагомий акцент на агрокультурній роботі мав своє підґрунтя. У дореволюційні часи, як ми вже зазначали, основну масу цукрового буряка виробляли в основному поміщицькі економії й заможні селянські господарства. Дрібні ж селянські господарства, які через різні причини стали головним виробником цукрового буряка в 1920-х рр., мали бажання працювати в цьому напрямку, але, на жаль, не були обізнані з тонкощами справи в

силу недоступності для них раніше можливостей для бурякосіяння. До того ж відсутніми були потрібні для нього інвентар, худоба, насіння, мінеральні добрива. Тому саме кооперація сприяла організаційно-господарській підтримці селян у вирішенні цих питань.

Фахівці буряківничої кооперації основним чинником розвитку продуктивних сил у сільському господарстві визначали підвищення врожайності, застосовуючи для цього всі досягнення агрономічної науки й техніки та піднесення агрокультурного рівня населення з метою збільшення прибутковості селянських господарств і підвищення їх товарності [32, с. 10]. Тож агрокультурну роботу в системі буряківничої кооперації було поставлено досить широко. З метою її фінансової підтримки на перших зборах уповноважених «Бурякоспілки» було прийнято рішення щодо заснування фонду на агрономічні заходи центрального значення (видання, наукові відрядження тощо) шляхом відрахувань від чистих прибутків бурякових товариств 2%, спілок – 5%, центральних організацій – 10% [70, арк. 96].

Потрібно було потурбуватися про збільшення чисельності агрономічного персоналу. На 1925 р. у системі сільськогосподарської кооперації працювало близько 200 агрономів-буряководів [3, с. 113]. На 1927 р. діяла так звана «дільнична бурякова агрономія» – один агроном на два товариства [153, с. 25]. На 1 квітня 1927 р. фаховий апарат «Бурякоспілки» налічував уже 450 агрономів [78, с. 60]. На 1929 р. у системі буряківничої кооперації працювало загалом 566 агроспеціалістів [6, с. 62]. Збільшення кількості спеціалістів, які впроваджували агроприйоми у справу селянського бурякосіяння, справляло помітний позитивний вплив на динаміку зростання ефективності вирощування цукрового буряка. Такому зростанню чисельності агроспеціалістів в усіх сферах діяльності сільськогосподарської кооперації сприяло те, що спільно з НКЗ було зроблено ряд дієвих кроків щодо розбудови мережі агротехнічних закладів.

Загалом заходи агрономічного характеру поступово збільшували інтенсивність та ефективність селянського бурякосіяння. Було збільшено площі посівів буряка, що удобрювалися туками (мінеральними добривами), з 34,9% в 1927 р. до 48% у 1928 р. Позитивно на зростання врожайності впливало й застосування інших мінеральних добрив (зокрема суперфосфату). Всю площу засівів буряка було забезпечено комбінованими сівалками. На 75% площі в 1927 р. і на 88,8% уже наступного року здійснювалася глибока оранка, яка майже не застосовувалася селянами раніше. Агроспеціалісти фахової кооперації проводили боротьбу зі шкідниками, постійно закуповувались оббризкувачі та отрута, які організовано розподілялись між сільськогосподарськими товариствами. Наслідком боротьби з буряковими шкідниками стало зменшення площ пересіву буряка з 6,6% у 1926 р. до 2,8% у 1927 р. [26, с.35]. Обстеження, проведені спеціалістами «Сільського господаря», наглядно продемонстрували, що внаслідок здійснених заходів урожайність буряка на селянських землях пересічно за 1922–1928 рр. зросла до 122,6 центнерів на га проти 117,4 центнерів на га пересічно за 1905–1912 рр. [26, с. 35].

Також потрібно було налагодити організаційно-інструкторський сектор, щоб надати агрокультурній роботі більш широкого розмаху й більш доцільних форм. На 1927 р. у системі «Бурякоспілки» працювало 42 інструктори, а до кінця 1928 р. їхня кількість зросла до 58 [32, с. 36]. Це свідчить про те, що буряківнича кооперація надавала такій складовій агрокультурної роботи, як культурно-освітня, важливе значення. Інструктори піклувалися, аби найефективніше доводити до населення всю інформацію, пов'язану з агрокультурним напрямком. Для вирішення питань фахово-професійного характеру проводилася масова робота серед як кооперованого, так і некооперованого селянства. Це були лекції, екскурсії, виставки, розповсюдження кооперативної літератури, підготовка та перепідготовка кооперативного апарату тощо [84, с. 29].

Стосовно підготовки й перепідготовки кадрів для буряківничої кооперації, то в цій площині були дієві результати. Уже протягом першого півріччя 1925 р. було проведено 276 курсів (на кожних пересічно 117 слухачів) [283, с. 95]. Протягом 1926/27 г. р. було організовано 1503 агрономічних курси від «Бурякоспілки» для 64.5 тис. слухачів [27, с. 17]. На 1928 р., коли потреба в агроспеціалістах постійно зростала, що свідчило про ефективність роботи системи «Бурякоспілки», кількість курсів зростала (1928 р. – 1196), урізноманітнювалася їхня направленість. Курси проводилися для плантаторів – 311, керівників буряківничих товариств – 123, уповноважених по боротьбі з шкідниками – 203, рахівників – 27, рульових – 525 [26, с. 41]. Поступове якісне наповнення системи буряківничої кооперації сільськогосподарськими машинами вимагало збільшення кількості профільних кадрів. Лише протягом 1927–1928 рр. кількість підготовлених рульових для забезпечення роботи сівалок зросла в 1,5 рази [26, с. 35].

Досить непогано було налагоджено лекційну, екскурсійну та виставкову роботу. Згідно з даними обстежень, роботи буряківничої агрономії, лише за перше півріччя 1925 р. (дані по 179 товариств із 260), було прочитано 2152 лекції, організовано 47 екскурсій, створено 450 зразкових полів [283, с. 95]. Відповідно до даних статистичного зібрання «Кооперація на Україні в 1925/26 році», агрокультурну роботу активно проводило 354 буряківничих товариства (число яких було набагато вищим, ніж в інших спеціальних центрах кооперації), було організовано 9 показових господарств [140, с. 95]. Аналіз показників роботи буряківничої кооперації за 1926/27 г. р. демонструє наступні цифри: було організовано проведення 10336 лекцій, тобто пересічно в одній сільськогосподарській спілці було проведено до 500 лекцій [84, с. 30]. Досить насиченим на події масового агрокультурного характеру став 1927/28 г. р., що демонструють наступні цифри річного звіту «Сільського господаря».

Таблиця 4.9.

Культурно-освітня робота «Бурякоспілки» (1927/28 р.)

Лекції	7580
На лекціях було слухачів	287410
Пересічно	379
Участь у сільськогосподарських виставках	119
Виставки товариств охопили плантаторів	5366
Пересічно	45
На виставках премійовано плантаторів	1290
– бурякових товариств	123
– бурякових спілок	5
Видано премій на суму крб	12948
В тому числі спілки з кооперативних коштів, крб	4273
Екскурсії	458
Екскурсії охопили осіб	8410
Пересічно	18
Екскурсіями керували агрономи	258
Екскурсії, що влаштовувались на дослідні станції	110
– На колективні та дослідні ділянки	302
– Виставки	27

* Таблицю складено за: [26, с. 40].

Як бачимо, кількість заходів була якісно різноманітною. Особливо варто відзначити важливість сільськогосподарських виставок. Як доцільно зауважує О. Дулгерова, значна кількість селян залишалася у 20-х рр. ХХ ст. доволі консервативною щодо способів ведення господарства, а виставки давали можливість продемонструвати переваги

нових агрокультурних методів у бурякосіянні, поступово переконуючи селян у тому, що саме підвищення рівня культури господарювання сприятиме зростанню прибутковості селянського господарства [84, с. 31]. Також, як ми бачимо з матеріалів таблиці, за участь у різноманітних виставках, конкурсах плантатори отримували премії, грошові винагороди, що також було певним спонукальним до активності чинником. Селяни часто робили дописи про свою участь у таких виставках до центральної преси: «Влітку 1927 р. гурток взяв участь у сільськогосподарській виставці, що Валківський район (нині Харківська область) влаштував у с. Минківці. За господарювання та за виставлені експонати одержали першу грошову нагороду. За цю нагороду гурток купив собі один пароочисник та однокінну бурякову сівалку» [345, с. 34].

Також активна робота проводилася щодо організації й подальшого активного функціонування агрокабінетів та книгозбірень (на 1927 р. у системі буряківничої кооперації було 149 досить непогано обладнаних агрокабінетів і 231 книгозбірня на 7329 книг) [26, с. 40]. Крім часописів «Сільський господар», (пізніше «Коопероване село», «Кооперована громада») як центрального друкованого видання сільськогосподарської кооперації, видавались і фахові часописи, наприклад, «Кооперативне буряківництво». Доцільним є вказати, що масову культурно-освітню роботу достатньо ефективно розгорнула лише буряківнича фахова кооперація. Загалом результати агрокультурної роботи в тандемі з організаційно-господарськими чинниками сприяли зростанню доходів власників селянських господарств, загальному фінансово-господарському зміцненню як низових товариств, так і мережі сільськогосподарської кооперації в цілому. Як доцільно зауважував сучасник кооперативного руху 1920-х рр. М. Кручинський, «врожай селянського буряка був, по сутності, синтезом агротехнічного стану культури буряка [152, с. 38].

Проте агресивний наступ на сільськогосподарську кооперацію не

дав можливості подальшого її розвитку. З вересня 1929 р. було ліквідовано Всеукраїнську спілку сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Стосовно долі спеціальних центрів, то «Бурякоспілку» рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 6 серпня 1930 р. було вирішено не розформувувати [191, с. 114]. Проте після того це вже був центр із «радянським обличчям», який перетворився на звичайну державну заготівельну контору, що виконувала владні вказівки, і перестав бути самостійним господарським механізмом. Аналізуючи тенденції в сільському господарстві наприкінці 1920-х рр., Б. Мартос вказував, що в планах на 1930 р. подавалися відомості про «Укрбурякоспілку», але про бурякові товариства вже мова не йшла, а говорилося лише про виробничі гуртки, котрими планувалося охопити тільки 376 тис. селянських господарств, тобто всього третину. У таких гуртках об'єднувалося звичайно близько 20 плантаторів – незаможників і середняків – для гуртової праці на основі «тимчасового» об'єднання живого й мертвого інвентарю. Решту господарств було злито або передбачалося злити з колгоспами [193, с. 136].

Отже, спеціальна буряківнича кооперація відіграла незвичайно плідну роль у підвищенні товарності селянських господарств. Наголошуючи на зростанні їхньої продуктивності та прибутковості, окремо варто вказати на підвищення загальної й професійної освіченості людей, передусім самих сільських мешканців, які буквально за кілька років адаптувалися до роботи в низових товариствах, тим самим зміцнили й саму сільськогосподарську кооперацію.

Висновки до розділу 4

Проаналізувавши роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння та механізми сприяння спеціальної буряківничої кооперації підвищенню товарності селянських господарств, можемо констатувати: залучення селян до кооперативної

роботи в справі вирощування цукрового буряка розпочалося із перших днів функціонування сільськогосподарської кооперативної системи доби непу. Катаклізми, що тривали протягом 1914–1920 рр., призвели до ліквідації високопродуктивних поміщицьких економій, тривав посилений наступ на заможні селянські господарства, проте дії кооперації наглядно продемонстрували, що залучення до неї власників дрібних (селянських) господарств могло зробити їх товарними та ринковими навіть у такій трудомісткій сфері як буряководство. Забезпечуючи ці господарства сортовим насінням, мінеральними добривами, необхідним реманентом, кооперація допомагала селянам збільшувати прибутки й у такий спосіб підвищувати їхній матеріальний добробут.

Саме дії кооперації наглядно продемонстрували, як у районах найбільшого малоземелля, завдяки вирощуванню досить трудомісткої культури – буряка, селянські господарства могли покращити власне економічне становище. Ще одним позитивним моментом, дослідженого нами, є те, що фахівці кооперації не були націлені на негайну господарську віддачу, а насамперед піклувалися про впровадження раціональних прийомів господарювання в бурякосіяння з метою підвищення господарського потенціалу, і тільки потім – на загальний економічний ефект та господарський успіх. Тобто селянам було запропоновано таку модель господарювання, головним постулатом якої було взаємовигідне економічне співробітництво, направлене як на задоволення інтересів власників господарств, так і інтенсифікацію галузі загалом. Подібна модель виявилася вдалою, про що свідчать статистичні дані щодо постійного зростання кількості низових сільськогосподарських товариств (лише за декілька років існування сільськогосподарської кооперації чисельність буряківничих товариств збільшилася в 17 разів) та спілок, їхнього якісного розвитку, розширення контрактованих площ та ін.

Не применшуючи того значення, яке мала кооперативна система бурякосіяння для промисловості, постачаючи їй сировину, усе ж більшу підтримку вона надала селянам, бо бурякосіяння забезпечувало стабільне джерело прибутків для тисяч сільських господарів. За умов доцільного обробітку, угноєння й догляду посівів, дотримання агрономічних вказівок урожай буряка підвищувався у 2–3 рази. Комплексні фінансово-економічні, господарсько-виробничі заходи, які постійно втілювала у виробничу практику кооперативна система, сприяли зростанню економічної мотивації селян у подальшій кооперативній участі.

Загалом буряківнича кооперація, вдало поєднавши наявність постійно зростаючих фінансово-господарських можливостей, господарський досвід та організаційно-управлінські функції, зуміла за короткий час продемонструвати, що селянські господарства, знову ж таки, за належної підтримки їх засобами виробництва, розробки ефективного механізму збуту сировини тощо, спроможні були ставати самодостатніми, досягати відчутного господарського успіху.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження автор пропонує до захисту такі висновки й конкретні положення:

1. Аналіз історіографії діяльності сільськогосподарської кооперації в УСРР з метою інтенсифікації селянських господарств та зміцнення їхнього добробуту в умовах непу засвідчив, що наукова література з цієї проблематики є численною, проте потребує критично-виваженого опрацювання. Водночас, незважаючи на справді посилену увагу дослідників різних наукових шкіл до сільськогосподарської кооперації 1920-х рр., окремі її аспекти лишаються недостатньо вивченими – у більшості праць фіксуємо опосередковане, фрагментарне висвітлення, інколи не позбавлене шкідливих міфологем та ідеологем. Зрештою, панорамне тлумачення форм, методів і напрямів діяльності української сільськогосподарської кооперації з підвищення прибутковості та товарності селянських господарств в період непу ще не було предметом спеціального історичного дослідження.

Різновидові джерела представлені артефактами й матеріалами, що відбивають діяльність усіх структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації: документами партійних органів та державних установ; статистичними даними; матеріалами періодики, що в комплексі інформаційно насичують зміст і доповнюють повноту картини кооперативного життя в українському доколгоспному селі. Джерельна база характеризується репрезентативністю, достовірністю. Її опрацювання забезпечило об'єктивне висвітлення діяльності сільськогосподарської кооперації з метою інтенсифікації селянських господарств в роки непу.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали

загальнонаукові принципи історизму, науковості, об'єктивності, всебічності, комплексності й системності. Було використано потенціал як загальнонаукових (структурно-функціональний, конкретно-пошуковий, статистичний, критичного аналізу), так і власне історичних методів (проблемно-хронологічний, історико-системний, історичного аналізу). Їхнє комплексне поєднання забезпечило аналітично-синтетичний характер дослідження, дало можливість реалізувати поставлену мету, вирішити дослідницькі завдання.

2. Від запровадження непу й до 1924 р. система сільськогосподарської кооперації активізувала багатoproфільну роботу в різних галузях сільського господарства. Інтенсифікації сприяла та обставина, що українські селяни здебільшого прагнули до участі в діяльності кооперативної системи сільськогосподарського виробництва. У цьому простежувався приватний інтерес – зацікавленість у розвитку власного господарства. Відбудова сільського господарства УСРР (орієнтовно до середини 1920-х рр.) спричинила ряд якісних зрушень в організаційно-господарській розбудові кооперативної системи.

Попервах універсальний характер сільськогосподарської кооперації почав гальмувати подальший розвиток сільськогосподарського виробництва, бо діяльність товариств здебільшого обмежувалася функціями збуту-постачання, тоді як реалії вимагали концентрації уваги на збільшенні товарної частини сільськогосподарської продукції. До того ж багато важливих ділянок роботи залишалося поза увагою універсальних товариств (реалізація м'ясо-молочної продукції, продукції птахівництва, садівництва, спеціальних культур).

Надалі система сільськогосподарської кооперації розширювалася й удосконалювалася, втягувала в орбіту ринкових відносин більшу кількість селянських господарств, вишукувала нові шляхи їхньої інтенсифікації. Тобто тривав стабільний процес соціально-виробничого розвитку дрібних дворів, що сприяло появі спеціалізованих фахових

товариств, які до 1924 р. мали незначну «селянську присутність». Подальша ж практика продемонструвала, що саме спеціальна кооперація сприяла відчутному поживленню сільськогосподарського виробництва. Відповідно, зростала й кількість таких товариств: лише з 1925 р. до 1927 р. вона збільшилася в чотири рази.

Позитивним моментом у формуванні структури й напрямів роботи спеціальної кооперативної системи стало те, що до уваги бралися не лише області сільського господарства, які традиційно приносили основний дохід (зернове виробництво, м'ясо-молочна галузь), а акцент робився на тих галузях, що досі вважалися другорядними (птахівництво, городництво, садівництво, виноградарство та виноробство, буряківництво). Ефективна діяльність сільськогосподарської кооперації яскраво продемонструвала потенціал цих галузей виробництва, активна робота яких значно розширила можливості якраз селянських господарств, дала відчутний стимул для їхнього підприємницького спрямування.

3. Форми роботи сільськогосподарської кооперації були самодостатніми. Вони давали можливість активізувати підприємницьку діяльність селянського двору. Створення Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах» було викликане тим потенціалом товаризації, яким володіло птахівництво. Зважмо, до початку 1920-х рр. воно в основному було натуральним, але мало чудові перспективи розвитку завдяки компактності й простоті зберігання продукції. При хорошій організації виникали можливості реалізації продукції птахівництва не тільки на внутрішньому, а й зовнішньому ринку.

Діяльність мережі Всеукраїнського товариства «Кооптах» давала можливість селянам якісно вирішувати як виробничі, так і збуто-постачальні потреби, забезпечувати в районах, сприятливих для птахівництва, підвищення продуктивності, а отже, дохідності їхніх господарств. Вплив кооперативної роботи на покращення продукції

птахівництва призвів до збільшення частки від її реалізації в бюджеті самих селян.

Уже протягом 1926/27 г. р. Всеукраїнське кооперативне товариство «Кооптах» сформувалося як найбільша спеціальна птахівнича організація не лише УСРР, а й усього СРСР. Вона постійно збільшувала обсяги своєї роботи й питому вагу серед планових заготівельників. Незважаючи на всі труднощі суспільно-політичного та господарсько-економічного характеру, було побудовано відрегульовану систему збору, переробки й довготривалого зберігання продукції, що давало змогу максимально використовувати вигоди сезонної кон'юнктури, у результаті чого «Кооптах» досягнув значних успіхів у постачанні високоякісної продукції птахівництва на зарубіжні ринки. При цьому частка продукції «Кооптаха» у, так би мовити, «загальносоюзному експорті» складала 24%. Лише за кілька років цей експорт охопив ринки Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Швейцарії, Іспанії.

Інвестуючи як власні, так і кредитні кошти, «Кооптах» утвердився як спеціалізована кооперація, що сприяла інтенсивному розвитку птахівництва, підвищенню виробничих показників. Уміння правильно розставити організаційні акценти, своєю чергою, вело до охоплення птахівничою кооперацією дедалі більшої кількості селянських господарств, розширенню джерел їхніх грошових надходжень.

Дієвим шляхом економічного зміцнення всіх ланок мережі птахівничої кооперації були заходи агрокультурного спрямування, направлені на ліквідацію агрономічної неграмотності (насамперед власників господарств, які виробляли продукцію), а також на вдосконалення кваліфікації персоналу мережі «Кооптах», що сукупно відчутно підвищувало культуру ведення птахівництва.

4. Сільськогосподарська кооперація, завершивши найважливіші кроки організаційної розбудови, розпочала дієву роботу з інтенсифікації всіх галузей сільського господарства, мобілізувала значні зусилля, аби

пожвавити господарську та комерційну діяльність селян. Одним із таких напрямів, на котрих відтепер було сфокусовано пильну увагу, стали галузі, яким раніше не надавалося підприємницького значення, позаяк їх, як і птахівництво, вважали «другорядним додатком» традиційного господарювання. Насамперед це садівництво й городництво, а також вирощення винограду, догляд за бджолами.

Активна урбанізація населення, і, як наслідок, «відривання» міст від районів плодоовочевого виробництва, несли за собою відчутну проблему нестачі в забезпеченні не лише зерновою продукцією, а й городинною, плодами. У вирішенні цього питання очільники кооперативної системи, фокус уваги яких у 1920-х рр. було зміщено на мобілізацію всього комплексу сільськогосподарського виробництва, добре усвідомлювали, що втягування на цій основі селян у «партнерські» товарно-грошові відносини сприятиме поліпшенню їхнього добробуту.

З початком діяльності Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виробничої та бджільницької кооперації «Плодоспілка» нахил господарювання селян, які шукали нові шляхи реалізації власних підприємницьких ініціатив, до активізації в бік кооперативного життя посилювався. Селянські господарства, особливо в місцевостях, що географічно були розташовані поблизу міст, ставили вирощування продукції садівництва, виноградарства, городництва на торговельну основу і, відповідно, були зацікавлені в її реалізації через кооперативну систему. Сільськогосподарська кооперація мобілізувала всі ресурси, які були в підпорядкуванні «Плодоспілки», з метою підвищення рівня добробуту селянських родин. Практика показала, що «Плодоспілка», хоча й була наймолодшою кооперативною системою з-поміж інших спеціальних центрів, змогла так організувати роботу своєї мережі, що її питома вага в заготівлі безперервно зростала. У рік максимального розвитку потужностей плодоовочевої кооперації (1928) вона досягала 90% усіх груп товарів галузі.

5. Всеукраїнська спілка «Плодоспілка», що спеціалізувалася на кооперації садової, городньої, виноградної, бджільницької галузей, вела роботу в декількох напрямках. Це, насамперед, вихід і збут продукції на зовнішніх ринках; нарощення власної матеріально-технічної бази, зокрема створення розгалуженої мережі переробних підприємств; агрокультурна робота. Сукупно це сприяло розбудові міцної організаційно-господарської системи та всебічній інтенсифікації селянських господарств, що спеціалізувалися на виробництві основної для конкретного географічного району плодоовочевої продукції.

Завдячуючи управлінському досвіду працівників «Плодоспілки» відбулася швидка трансформація садівництва й городництва в товарно-грошові відносини. Галузі, що донедавна позначалися натуральним характером виробництва, вважалися своєрідним додатком до землеробства й тваринництва, набували ринкового характеру. Діяльність кооперативної системи привнесла в селянське господарство низку виробничих та агрокультурних заходів, котрі сприяли зростанню прибутковості дворів.

Продукція «Плодоспілки» динамічно вийшла на зовнішні ринки. Ці кроки забезпечили набуття першого (бо ще мали «розвідувальний» характер) досвіду. Продукція українських селян-садівників, також городників, виноградарів, пасічників здивувала європейських покупців високою якістю, відповідністю визнаним стандартам. А ще на початку 1920-х рр. така стаття експорту взагалі не розглядалася як перспективна.

Активно велася робота щодо забезпечення населення продуктами цієї галузі, внутрішній ринок якої був досить неорганізованим. Проте зусиллями кооперації вдалося здійснити низку акцій, що посприяли здешевленню плодоовочевої продукції для споживачів, а також витісненню приватних заготівельників із ринку, адже вони негативно впливали на виробників – селян, постійно «вимивали з них» частину грошових надходжень. Зростання організаційно-управлінського досвіду та

фінансових можливостей плодоовочевої кооперації сприяло тому, що увага надавалася як інтенсифікації роботи в уже добре освоєних напрямках (промисел «ніжинських» огірків та ін.), так і опануванню нових – заготівля грибів, розширення асортименту консервних фабрик (фаршировані овочі, овочева ікра) тощо.

«Плодоспілка» постійно нарощувала виробничі потужності, здійснювала кроки з індустріалізації власної переробної промисловості. Варто відмітити, що вагоме значення мала й агрокультурна робота, впровадження якої сприяло переходу селянських дворів від екстенсивного способу господарювання до інтенсивного. Плодоовочева кооперативна система виступала ефективним посередником між дрібними товаровиробниками (селянами) і ринком, який вона формувала й живила. З запровадженням політики суцільної колективізації подальше вдосконалення цієї системи, як і саме її існування, притинилося.

6. Завзятій роботі мережі сільськогосподарської кооперації передувало розорення, викликане Першою світовою війною, суспільно-політичними потрясіннями 1917–1921 рр. Зокрема, це досить відчутно вплинуло на буряківництво, оскільки знищення продуктивних поміщицьких економій, у яких раніше було сконцентровано великі площі цукрових буряків, і які були основними продуцентами цукру та значними агрокультурними осередками. Становище було скрутним, навіть критичним. Так, до 1914 р. серед потужних європейських країн-виробників у цукровій галузі Наддніпрянська Україна займала передові позиції за розмірами загальних площ цукрових плантацій і їхньою часткою в співвідношенні до всієї рільної землі. Натомість на початку 1920-х рр. саме в районах, найбільш сприятливих для буряківництва, виник значний відсоток господарств, які самостійно не мали змоги вирощувати цю культуру. А, між тим, для селян, які проживали в районах з великою густотою населення, культивування цієї технічної культури виглядало прибутковим заняттям.

Роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння була значною. Саме кооперація могла забезпечити зростання прибутковості дрібних господарств у бурякосіянні через різні форми інтенсифікації виробництва. Залучення селян до кооперативної роботи в справі вирощування цукрового буряка розпочалося з перших днів функціонування сільськогосподарської кооперативної системи. Фундатори кооперації турбувалися про те, щоб підвищити загальний рівень товарності та продуктивності переважної кількості українських селянських господарств. Маємо зазначити, що організаційна розбудова кооперативної системи, створення спеціальних центрів, які організовували й координували ефективну економічну діяльність на місцях, сприяла тому, що кількість власників селянських господарств, котрі займалися культивуванням цукрового буряка, постійно зростала. Кооперація здійснювала стабільні цілеспрямовані заходи щодо підтримки селян у цій трудомісткій, але досить прибутковій сфері сільськогосподарського виробництва. Варто підкреслити, що реальна економічна практика фахівців кооперативної системи дала можливість повернути провідне місце УСРР у виробництві цукру, яке було зруйноване військовим лихоліттям, політичними потрясіннями.

7. Діяльність сільськогосподарської кооперації загалом і її профільної ланки – Всеукраїнської спілки буряківничої кооперації «Бурякоспілка» зокрема, наглядно продемонструвала, як у районах найбільшого малоземелля саме через вирощування досить трудомісткої культури буряка селянські господарства могли покращити власне економічне становище. Варто особливо підкреслити, що фахівці кооперації не були націлені на негайну господарську віддачу, а в першу чергу піклувалися про впровадження раціональних прийомів господарювання в селянське бурякосіяння. Тобто спочатку підвищення господарського потенціалу, а потім – економічний ефект, господарчий успіх. Селянам було запропоновано таку модель господарювання,

головним постулатом якої було взаємовигідне економічне співробітництво, спрямоване як на задоволення інтересів власників господарств, так і інтенсифікацію галузі загалом. Така модель виявилася вдалою, про що свідчать статистичні дані щодо постійного збільшення кількості низових сільськогосподарських товариств (лише за декілька перших років існування кооперації число буряківничих товариств зросла в 17 разів) та спілок, їхнього продуктивного розвитку.

Сільськогосподарська кооперація заповнювала своєю участю господарські ніші, ефективне використання яких сприяло інтенсифікації селянського бурякосіяння. Це розширення законтракованих площ, і забезпечення селянських господарств сортовим насінням, мінеральними добривами, необхідним реманентом. Не зменшуючи тієї ролі, яку мала кооперативна система бурякосіяння для промисловості, постачаючи їй сировину, усе ж більш вагоме значення її існування мало для селянства, бо саме бурякосіяння забезпечувало стабільне джерело прибутків для тисяч господарств українських селян. За умов доцільного обробітку, угноєння й догляду буряків та дотримання агрономічних вказівок у цих господарствах врожай буряка підвищувався в 2–3 рази. Комплексність фінансово-економічних, виробничих заходів, які постійно втілювала в практику селянського життя кооперативна система, сприяли зростанню економічної зацікавленості селян. Загалом буряківнича кооперація, вдало поєднавши наявність постійно зростаючих фінансово-господарських можливостей, господарський досвід та організаційно-управлінські функції, зуміла за досить короткий час продемонструвати, що селянські господарства, за належної підтримки їх засобами виробництва, розробки ефективного механізму збуту сировини тощо, змогли зміцніти, стати самодостатніми, досягти господарського успіху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аграрна історія України: підруч. для студ. с.-г. закл. освіти / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. 2-ге вид., випр. й допов. Київ : Знання, 2000. 342 с.
2. Агрокультурные и производственные проблемы в сахарной промышленности. По материалам ЦКК-НК РКИ УССР. Харків, 1926. 78 с.
3. Агрономи бурякових кооперативів. *Сільський господар*. 1925. № 7–8. С. 113.
4. Акт ревізійного обслідування діяльності «Сільського господаря» за 1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 3.
5. Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства. *Питання економіки сільського господарства Української РСР* : респ. міжвід. наук. зб. Київ, 1959. Вип. 2. С. 28–41.
6. Батієнко В. Система й методи підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства. *Український агроном*. 1929. № 10. С. 60–66.
7. Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. *Земельник: місячник*. 1925. № 2 (лютий). С. 4–12.
8. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків : Книгоспілка, 1925. 136 с.
9. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2010. 26 с.
10. Биченко С. М. Діяльність «Плодоспілки» з інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в добу НЕПу. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 136–142.

11. Биченко С. М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» по підвищенню товарності селянських господарств у добу непу. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 200–202.
12. Биченко С. М. Переробка технічних культур сільського господарства у добу непу. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 310–313.
13. Биченко С. М. Продукція української сільськогосподарської кооперації на зовнішніх ринках (1921–1929 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2007. С. 418–423.
14. Биченко С. М. Соціально-економічні передумови розвитку переробної галузі сільського господарства України у період непу. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2006. С. 166–175.
15. Биченко С. М. Спеціалізована система птахівництва кооперації України в добу непу. *Наука та технології: крок в майбутнє*: матеріали Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. Прага, 2008. С. 56–61.
16. Биченко С. М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу НЕПу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 235–237.
17. Бичков К. Реконструкція технічної бази буряко-цукрових заводів в 5-річному плані. *Бюлетень «Цукротресту»*. 1928. № 10. С. 20–34.
18. Будування консервної фабрики в Херсоні. (20.11.1927–05.06.1928). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 392. Арк.71.
19. Бурякосіяння. *Більшовик України*. 1928. № 9–10. С. 33.
20. Бутенко В. І., Філіппов К. В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 216 с.
21. Бутенко В. І., Філіппов К. В. Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2010. Вип. 42, № 908, С. 66–74.

22. Бухановський Л. Диференціація селянських господарств та селянське буряківництво на Україні. *Український агроном*. 1926. № 1. С. 34–39.
23. Виступ Голови правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» П. Любченка на Першому Всеукраїнському з'їзді представників колгоспів, сільськогосподарських товариств та працівників з колективізації сільського господарства, який відбувся 20–25 лютого 1925 р. в м. Харків. *Сільський господар*. 1925. № 5–6. С. 58.
24. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: із праць історично-філософичної секції НТШ. Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. 624 с.
25. Витяг з протоколу засідання Української економічної наради 4 серпня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 308. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 90.
26. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1927–28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). Харків : Сільський господар, 1929. 116 с.
27. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926–27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1928. 68 с.
28. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за третій операційний рік (1 січня – 1 жовтня 1924 р.). Харків : Сільський господар, 1925. VIII+132 с.
29. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1925–26 операційний рік. Харків : Сільський господар, 1925. VIII+132 с.
30. Відчит за 1927 рік Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту і експорту продуктів птахівництва «Кооптах». Харків : Сільський господар, 1928. 108 с.
31. Відчит по організації і діяльності Бюро цукрової промисловості при «Сільському господарі» в Києві. 13.09.1922 р. *ЦДАВО України*.

- Ф. 290. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 160.
32. Відчит системи бурякової кооперації за 1928 рік. Харків : Укрбурякосоюз, 1929. 89 с.
 33. Вільніт І. Наші досягнення на яєчному ринкові. *Українське скотарство*. 1928. № 3. С. 3–7.
 34. Вільніт І. Поліпшуйте добротність експортного яйця. *Коопероване село*. 1927. № 19. С. 46–48.
 35. Волошин І. В. Українська сільськогосподарська кооперація «Добробут»: створення та виробничо-торговельна діяльність (1924–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2019. 21 с.
 36. Вольф М. М. Основні лінії сільськогосподарської політики Наркомзему. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. Ч. 16 (30 листопада). С. 6–8.
 37. Вольф М. М. Сільське господарство України. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1927. 143 с.
 38. Восьмий Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 17–20 січня 1924 р. : стенографічний звіт. Харків : ВУКВК, 1924. 203 с.
 39. Врожай буряка в кооперованих і некооперованих господарствах. *Український економіст*. 1923. 11 липня. С. 3.
 40. Ганжа О. Держава і селянство в умовах становлення тоталітарного режиму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. праць. Київ, 1998. Вип. 4. С. 36–68.
 41. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. праць. 2001. Вип. 5. С. 200–215.
 42. Ганжа О. І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу. *Український історичний журнал*. 1990. Вип. 10, № 356. С. 103–110.

43. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.
44. Гетьман-Кравченко М. О. Боротьба Комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921–1924 рр. *Наукові знання Луцького педінституту*. 1956. Т. V. Вип. 3. С. 3–20.
45. Гетьман-Кравченко М. О. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921–1929 гг. *Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства*. Киев, 1961. С. 22–44.
46. Голець В. В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2004. 20 с.
47. Головні заходи в галузі рільництва за планом Наркозему на 1928 р. *Радянський селянин*. 1928. № 1. С. 9–12.
48. Гохман Л. Більше уваги справам експорту. *Коопероване село*. 1927. № 18. С. 21–25.
49. Гриби сушені. Сезон 1926/27 р. (5.07.1926–01.10.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 267. Арк.93.
50. Групування бурякосіючих господарств за прибутком, за даними ЦСУ. *Відчит системи бурякової кооперації за 1928 рік*. Харків, 1929. С. 20.
51. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР. 1927. 182 с.
52. Гуревич М. Б. Стан селянського скотарства на Україні в 1929 р. *Вісник статистики України*. 1929. № 3. С. 19–26.
53. Гуревич М. Б. Диференціація селянських господарств на Україні. Харків : Радянський селянин, 1927. 58 с.
54. Даниленко О. Кооперативна складова в зовнішньоторговельному балансі УСРР: 1920-ті рр. *Україна – Європа – Світ*. Вип. 6–7 : 20-й

- річниці Незалежності України присвячується. Тернопіль, 2011. С. 126–132.
55. Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства доколлективизации сельского хозяйства. Москва : Ин-т истории АН СССР, 1961. 60 с.
 56. Данилов В. П. Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации. *Исторические записки* / отв. ред. А. Л. Сидоров. 1956. Т. 55. С. 89–138.
 57. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва : Наука, 1977. 319 с.
 58. Дані про кредитування птахівництва. *Українське скотарство*. 1926. № 10. С. 46.
 59. Дані про участь Радянського Союзу у світовому ринку продуктів птахівництва. *ЦДАВО України*. Ф. 308. Оп. 2. Спр. 428. Арк. 2.
 60. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27–1927/28. Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові рад. Харків : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. 228 с.
 61. Девятый съезд Коммунистической партии (б) Украины (6–12 декабря 1925 г.) : стенографический отчет. Харьков : Пролетарий, 1926. 400 с.
 62. Декрет ВУЦВК і РНК Української СРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 18 жовтня 1921 р. *Вісті ВУЦВК*. 1921. 18 листопада. С. 1.
 63. Декрет РНК УСРР «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 10 серпня 1920 р. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР*. 1920. № 22. С. 654.
 64. Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1921–1929 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 57–67.
 65. Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (20–

- 29 листопада 1927 р.): стенографічний звіт. Харків : Держвидав України, 1928. 620 с.
66. Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків : ЦСУ, 1927. 100 с.
 67. Дідусенко А. До питання про соціальний склад с-г кредитових товариств. *Український агроном*. 1926. № 10 (жовтень). С. 42–45.
 68. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923–1928 рр.). Харків : Радянський селянин, 1929. 122 с.
 69. Дмитренко В. П., Морозов Л. В., Погудин В. И. Партия и кооперация. Москва : Политиздат, 1978. 296 с.
 70. До перших зборів уповноважених «Укрбурякоспілки» (12.04.1926 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 96.
 71. Докладные записки, выписки из протоколов заседаний бюро окружкомов партии, письма на имя секретарей ЦК КП(б) о ходе хлебозаготовительной кампании, продовольственном снабжении и экономическом положении округов (05.01.1928–19.09.1928 гг.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2750. Арк.123.
 72. Документи про організацію бухгалтерського та іншого обліку в окремих товариствах «Добробуту» та в центральному правлінні (доповіді, відомості, листування) (10.07.1925–17.08.1926 гг.). *ЦДАВО України*. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 214.
 73. Доповіді, відомості, листування в окремих товариствах «Плодоспілки» та в центральному правлінні (1 жовтня 1927 р. – 31 березня 1928 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 4. Спр. 41. Арк. 56.
 74. Доповідна записка народного комісара зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР до Української економічної наради» (01.06.1926 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 166–172.
 75. Доповідна записка НКЗС до «Плодоспілки». 1926 р. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 68.
 76. Доповідні записки загального відділу щодо операцій з експорту (жовтень – грудень 1925 р.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2305.

Арк. 95.

77. Доповідні записки, довідки, постанови та інші документи оргрозподільчого відділу ЦК КП(б)У, Комісії ЦН, НКЗ УЗРР, радянських органів, протоколи засідань фракції правління Всеукраїнського союзу с/г кооперації «Сільський господар», листування з ним про роботу с/г кооперації, її організаційну будову, зміцнення низового апарату членами партії та інші питання (09.01.1928–3.02.1929). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2798. Арк. 78.
78. Дробот В. Спеціальна кооперація України на десяти роковини Жовтня. *Український агроном*. 1927. № 10–11. С. 52–62.
79. Дулгерова О. М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 208–211.
80. Дулгерова О. М. Діяльність сільськогосподарської кооперації України по впровадженню сортового насіння у індивідуальних селянських господарствах у період непу. *Наука та освіта – 2006* : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. Т. 4 : Історія. Дніпропетровськ, 2006. С. 11–13.
81. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу : автореф. дис.. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2006. 24 с.
82. Дулгерова О. М. Поширення кооперативної літератури та преси серед селянства в період НЕПу. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 190–192.
83. Дулгерова О. М. Роль культурно-освітньої роботи кооперації у піднесенні агрономічних знань селянства в період непу. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2006. Вип. 80. С. 94–99.
84. Дулгерова О. М., Морозов А. Г. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації в період НЕПу. *Наукові праці*

Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
Серія : Історія. 2010. Т. 129, вип. 116. С. 27–31.

85. Експорт нехлібної сільськогосподарської продукції з України.
Український агроном. 1927. Ч. 5–6. С. 10.
86. Експортний план «Плодоспілки» на 1926/27 р. *ЦДАВО України.*
Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 143–144.
87. Експортні операції «Плодоспілки». 1927 р. *ЦДАВО України.* Ф. 323.
Оп. 1. Спр. 338. Арк. 137.
88. З життя «Сільського господаря». *Сільський господар.* 1925. № 19–20.
С. 47.
89. Забільський О. Рік роботи «Кооптаха». *Сільський господар.* 1925.
№ 17–18. С. 7–10.
90. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України.
Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. 288 с.
91. Завдання сільськогосподарської політики в зв'язку з підсумками
господарського року. *Бюлетень народного комісаріату
землеробства УСРР.* 1924. № 50 (15 вересня). С. 21–27.
92. Загальні умови роботи «Укрсільцукру» за 1925 р. *ЦДАВО України.*
Ф. 2494. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 26.
93. Заявка Держторгу на експорт продукції в 1926/27 р. *ЦДАВО
України.* Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 131.
94. Заявка на експорт Ніжинському господарству (29.09.1927 р.).
ЦДАВО України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 11.
95. Заявлін Г. Українське кооперативне птахівництво на закордонних
ринках. *Нова громада.* 1928. Кн. 3. С. 88–89.
96. Заявлін Г. Ячні заготівлі «Кооптаху» в 1928 р. *Українське
скотарство.* 1929. № 2. С. 47–50.
97. Зарудний С. Культурно-освітня робота сільськогосподарської
кооперації 1925–26 року. *Коопероване село.* 1927. № 13. С. 79–83.
98. Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську

- кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року). Харків : Сільський господар, 1927. 116 с.
99. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків : Друк. «Вукопспілки», 1922. 1147 с.
100. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 1. Харків : ЦСУ УСРР, 1929. 348 с.
101. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. Харків : Господарство України, 1930. 111 с.
102. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. Харків : ВУЦВК, 1922. 394 с.
103. Збут сільськогосподарських машин і знаряддя Укртрестсільмашу на Україні в 1923/24 році. *Земельник*. 1924 (жовтень). С. 111.
104. Зведені дані про експорт меду (1927/28 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 60.
105. Зведені звіти плодосоюзів та плодотовариств за 1926/27 рік. (01.10.26 – 01.10.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 4. Спр. 36. Арк. 41.
106. Звіт «Плодоспілки» за 1926/27 рік. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 4. Спр. 4. Арк.19.
107. Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923–24 рік. До ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Харків : ВУЦВК та РНК УСРР, 1925. 303 с.
108. Звіт українського кооперативного цукрового товариства «Укрсільцукор». Харків, 1929. 136 с.
109. Зібрання уповноважених «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1925. № 7–8. С. 30–64.
110. Ілляшук М. І. Про вплив землеустрою на розвиток селянського бурякосіяння. *Бюлетень «Цукротресту»*. 1928. № 3 (59). С. 74–76.

111. Інформація про заготівельні операції «Кооптаху». *Сільський господар*. 1925. № 11–12. С. 36.
112. Інформація про заготівельні ціни на яйце (травень–жовтень 1924 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 3. Спр. 24. Арк. 71.
113. Інформація ревізійних комісій щодо стану сільського господарства (жовтень 1925 р. – березень 1926 р.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2302. Арк.111.
114. Інформація спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації. (14.10.1927–10.03.1928). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 315.
115. Інші перероблені продукти «Плодоспілки» (10.1926–09.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1.Спр. 272. Арк. 84.
116. Історія селянства Української РСР : в 2-х т. Т. 2 / за ред. І. І. Компанійця ; АН УРСР, Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1967. 536 с.
117. Історія українського селянства. Нариси : в 2 т. / О. Андрошук, В. Баран, О. Веселова та ін. ; В. Смолій (відп. ред.) ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 652 с.
118. Каденюк О. С. Аграрна Історія України (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. підруч. Кам'янець-Подільський : Подільський державний аграрно-технічний ун-т (ПДАТУ), 2018. 310 с.
119. Календар-довідник відомостей про сільське господарство України. Вип. 1. Харків : ЦСУ УСРР, 1929. 348 с.
120. Календар-довідник на 1927 р. Харків : ЦСУ, 1927. 457+XVIII с.
121. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків : ЦСУ, 1923. 373+XIV с.
122. Калініченко В. В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). Харків : Основа, 1991. 131 с.
123. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.
124. Каненгісер М. Про характер ринкових труднощів та способи їх

- усунути. *Більшовик України*. 1929. № 15–16. С. 27–36.
125. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.
126. Капустян Г. Т. Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920-х рр. тогочасною вітчизняною історіографією. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 229–233.
127. Капустян Г. Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 203–207.
128. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Кременчук, 2003. 433 с.
129. Качевський А. До проекту збудування комбінату «Кооптаху». *Українське скотарство*. 1929. № 4. С. 11–18.
130. Качинський В. На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні. Харків : Червоний шлях, 1924. 54 с.
131. Кивгила І. Г. Трансформація поглядів на завдання сільськогосподарського кредиту у працях вчених-аграріїв доколгоспного періоду (1921–1929 рр.). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2016. Чис. 25, вип. 9. С. 107–117.
132. Кивгила І. Г. Внесок економістів-аграрників у розбудову сільського господарства УСРР (1921–1929 рр.): історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2017. 183 с.
133. Кивгила І. Г. Відображення організаційного становлення системи сільськогосподарського кредиту у науковому доробку економістів-аграрників доби непу. *Гілея : наук. вісник*. 2016. Вип. 115. С. 58–63.
134. Колчинський Е. «Кооптах»: його робота та перспективи розвитку птахівничої справи. *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 74–79.

135. Кон'юнктурні звіти «Плодоспілки» за 1926/27 р. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 36.
136. Консервні фабрики «Плодоспілки». Домашні переробні пункти (10.1926–09.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 296. Арк. 53.
137. Кооперативна хроніка. *Кооперована громада*. 1929. № 17–18. С. 22.
138. Кооперативна хроніка. *Селянська правда*. 1924. 24 лютого. С. 4.
139. Кооперативне життя. *Полтавський селянин*. 1927. № 5. С. 30.
140. Кооперація на Україні в 1925–26 році : Статистика України. Харків : ЦСУ, 1929. XXVII+178 с.
141. Кооперація на Україні в 1926–27 році : Статистика України. Харків : ЦСУ, 1929. XXXII+126 с.
142. Кооперування плантації цукрового буряка сільськогосподарською кооперацією. *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 64.
143. Кооптахсоюз на Мелітопольщині. *Кооперована громада*. 1929. № 11. С. 32.
144. Копії листів Оргбюро Всеукраїнської ради сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (21.11.1921–24.03.1922). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 86.
145. Коріненко П. С. Історія українського селянства : навч.-метод. посіб. Тернопіль, 2014. 296 с.
146. Коротков І. П. Економічний підйом села. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. Ч. 14–15 (10 серпня). С. 4–6.
147. Корхов А. Матеріали по п'ятирічному плану цукрової промисловості (1929–1933 рр.). *Бюлетень «Цукротресту»*. 1928. № 10. С. 7–17.
148. Костриця Н. Агрокультурна робота «Кооптаху». *Коопероване село*. 1927. № 21–22. С. 60–64.
149. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса : ТОВ Від, 2004. 354 с.
150. Кривецький С. Перспективи купівельних ресурсів

- сільськогосподарської населення України року 1925–26-го. *Український агроном*. 1925. Ч. 2. С. 30–35.
151. «Кримсільгоспсоюз»: інформаційні матеріали (18.10.1927–15.08.1928). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 668.
152. Кручинський М. А. Досягнення і перспективи селянського бурякосіяння. *Бюлетень «Цукротресту»*. 1927. № 10 (54). С. 34–43.
153. Кручинський М. А. Пильна увага показникам селянського бурякосіяння. *Бюлетень «Цукротресту»*. 1928. № 11 (67). С. 21–27.
154. Кузнецов І. Курс сільського господарства в 1925–1926 році й сільськогосподарська кооперація. *Сільський господар*. 1925. № 19–20. С. 18–23.
155. Кузьминський О. Світова ячна торгівля та участь у цій торгівлі України. *Коопероване будівництво*. 1928. № 24. С. 47–50.
156. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 3–15.
157. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
158. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
159. Кульчицький С. В. Комітети незаможних селян. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 141–155.
160. Кульчицький С. В. Непівська концепція «кооперативного соціалізму». *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 85–114.
161. Кульчицький С. В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення. *Маршрутами історії*. Київ, 1990. С. 135–173.
162. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–

- 1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с. (Серія «Історичні зошити»).
163. Лазуренко В. М. Динаміка розвитку заможного селянського господарства товарного типу в період розквіту непу (1924–1927 рр.). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 202–206.
164. Лазуренко В. М. Зростання соціально-економічної активності селянських господарств фермерського типу доби непу – реальний виклик тоталітаризму. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 138–144.
165. Лазуренко В. М. Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922–1928 рр.). *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 27–31.
166. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.). Черкаси : ЧДТУ, 2013. 474 с.
167. Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. Черкаси : Вертикаль : Кандич С.Г., 2011. 346 с.
168. Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. Особливості розвитку селянських господарств України доби непу в історіографічних дослідженнях останньої чверті ХХ ст. *Історична пам'ять : наук. зб.* 2013. Вип. 29. С. 81–88.
169. Ландо Л. М. Кооперативний кредит в системі кооперації. Золотоноша, 1928. 78 с.
170. Лист «Плодоспілки» до Ніжинської господарської спілки (27.09.1927 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 16.
171. Лист «Плодоспілки» до Сумкредитсоюзу від 24 вересня 1927 р. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 14.
172. Лист «Плодоспілці» від об'єднаного представництва кооперативних союзів в Берліні від 23 липня 1927 р. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 35.
173. Лист Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту

- продуктів птахівництва «Кооптах» до організаційного відділу Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації «Сільський господар» від 24 квітня 1928 р. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 310.
174. Лист експортної контори Держторгу УСРР до «Плодоспілки» про відвантаження картоплі до Німеччини від 19 вересня 1927 р. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 9.
175. Лист Київської філії «Сільського господаря» до правління спілки щодо організаційних питань. 19.07.1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 340.
176. Лист Київської філії до правління «Сільського господаря» про кооперативну організацію посівів цукрового буряка. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 54.
177. Лист об'єднаного представництва кооперативних союзів в Німеччині до «Плодоспілки» (24.02.1927 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 11–12.
178. Лист об'єднаного представництва кооперативних союзів в Німеччині до «Плодоспілки» (20.09.1927 р.) *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 23–24.
179. Листування відділу заготівлі і збуту Всеукраїнської спілки бурякової кооперації «Укрбурякоспілка» з «Добробутом» (січень–березень 1928 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 211.
180. Листування правління «Сільського господаря» (04.01.1925–18.09.1926). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 220.
181. Листування правління «Сільського господаря» з «Добробутом», «Кооптахом», «Укрсільцукром», «Плодоспілкою» (04.01.1925–18.09.1926). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 220.
182. Листування правління з Київською конторою «Плодоспілки» (10.11.1926–7.09.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 209.

Арк. 67.

183. Литвиненко С. Рух плантаторських мас. *Бюлетень «Цукротресту»*. 1928. № 3 (59). С. 76–79.
184. Лозевич Л. Організація кооперативного експорту птиці на Уманщині. *Сільський господар*. 1926. № 3. С. 23–24.
185. Лубчинський А. А. Форми господарювання українського селянства в 20-і рр. ХХ ст. *Вісник Кам'янець-Подільського університету імені І. Огієнка. Історичні науки*. 2015. № 1. С. 122–128.
186. Лях С. Р. Роль сельськохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921–1928). *Вопросы истории* : респ. міжвідомчий наук. зб. 1980. Вип. 25. С. 38–34.
187. Маєвський І. Сільськогосподарська кооперація, її економічні підстави, теорія та соціальне значення. Харків : Книгоспілка, 1925. 214 с.
188. Марочко В. І. Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 115–141.
189. Марочко В. Історична роль кооперації у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 20-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1998. Вип. 4. С. 68–93.
190. Марочко В. І. Кооперативні та колективні об'єднання селян. *Історія українського селянства. Нариси* : у 2-х т. Київ, 2006. Т. 2. С. 69–81.
191. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.
192. Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. Київ : Наук. думка, 1989. 182 с.
193. Мартос Б. Відбудова української кооперації. *Сільське господарство*

- України* : зб. статей / за ред. В. Доманицького. Прага, 1942. С. 133–147.
194. Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. Ч. 2. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. 145 с.
195. Матеріали Одеського «Плодовинсоюзу». Заготівля і переробка. Сировина для заводу в Тирасполі (5.06.1927 – 18.09.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 98.
196. Матеріали про допомогу незаможному селянству України (грудень 1926 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 49. Арк. 86.
197. Матеріали про роботу «Кооптаха 1927–1928 рр. (01.07.1927–01.10.1928 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 308. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 321.
198. Матеріали про роботу спілки «Кооптах» (14.10.1927–10.03.1928). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 315.
199. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.). Харків : Вища школа, 1974. 167 с.
200. Морозов А. Робота кредитної кооперації щодо забезпечення технікою сільського господарства України (1921–1929 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2002. Вип. 6. С. 255–263.
201. Морозов А. Г. Бачення ролі та значення сільськогосподарського кредиту у висвітленні дослідників 1920-х років. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 125–133.
202. Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства. *Історія українського селянства. Нариси* : у 2-х т. Київ, 2006. Т. 2. С. 26–44.
203. Морозов А. Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929). Черкаси : Вериткаль, 2016. 418 с.
204. Морозов А. Г. Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів. *Український історичний журнал*. 1984. № 2. С. 74–82.
205. Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928). *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 76–87.

206. Морозов А. Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації. *Республіканський збірник наукових праць*. 1992. Вип. II. С. 46–51.
207. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921–1929 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1994. 40 с.
208. Морозов А. Г. Особливості політичних та соціально-економічних умов кооперативного життя 20-х років ХХ століття. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 305–310.
209. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.
210. Морозов А. Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929). Черкаси : Кандич С. Г., 2020. 447 с.
211. Морозов А. Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 230–235.
212. Морозов А. Г., Гоцуляк В. В. Сільськогосподарська контракція в добу непу. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 32–37.
213. Морозов А. Г., Компанієць О. В. Значення системи сільськогосподарського кредиту для підвищення товарності селянських господарств України у 1920-х рр. *Уманська старовина*. 2016. № 2. С. 29–34.
214. Німчинов Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. Харків : Книгоспілка, 1927. 148 с.
215. Німчинов Т. Т. Кредитове сільськогосподарське товариство. Основи його організації та діяльності. Катеринослав : Книгоспілка, 1925. 140 с.
216. Німчинов Т. Т. Сільськогосподарське кредитове товариство. Що таке с.-г. кредитове товариство та яку користь від нього має трудове селянство. Харків : Книгоспілка, 1927. 76 с.
217. Об'єм буряка сільськогосподарської кооперації. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 3. Спр. 118. Арк. 11.
218. Обіжчик НКЗС за 4/ХІІ – 26 року № 0/1054 «Про розподіл та

- використання кредитів 1926–27 року по рільництву, скотарству, спеціальних культурах, боротьбі зі шкідниками та агросітці. *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. Ч. 45 (1–7 грудня). С. 757–764.
219. Огляд роботи в 1923 р. і план роботи на 1924 р. цукрового відділу «Сільського господаря». *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1665. Арк. 74.
220. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.) : монографія. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2015. 480 с.
221. Олянич В. Особливості кооперативної форми збуту продукції селянськими господарствами в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 129–134.
222. Онішко Т. В. Взаємозв'язки українських і закордонних кооператорів: досвід 1920-х років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 187–191.
223. Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві на Україні. Харків : Радянський селянин, 1929. 126 с.
224. Організаційна розбудова «Плодоспілки». *Кооперована громада*. 1929. № 9. С. 25.
225. Офенгенден М. Чергові завдання птахівничої кооперації України. *Українське скотарство*. 1929 р. № 1. С. 43–44.
226. Панасюк Р. П. Правове забезпечення української кооперації в роки нової економічної політики (1920-ті рр. ХХ ст.). *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 22–27.
227. Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва. Харків : Всеукр. кооп.-вид. торг. союз, 1924. 61 с.
228. Панченко К. Птахівнича кооперація. *Селянка України*. 1926. № 7. С. 14–15.
229. Панченко К. Сільськогосподарська кооперація. Харків : Книгоспілка,

1927. 100 с.
230. Перероблені продукти «Плодоспілки». Загальне листування. (10.1926–09.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 94.
231. Петровський Г. І. Завдання сільської кооперації в справі соціалістичного будівництва. Харків : Книгоспілка, 1925. 22+1 с.
232. Петровський Г. І. Чергові завдання роботи партії на селі: доповідь на X з'їзді КП(б)У. 27 листопада 1927 р. *Вибрані статті і промови*. Київ, 1978. С. 209–245.
233. Пінкус М. Заготівля яєць через «Кооптах» до всіх кооптахсоюзів, уповноважених та зав. складів. *Кооперована громада*. 1929. № 11. С. 45–47.
234. Пінкус М. Заготівля яєць через кошикарів. *Кооперована громада*. 1929. № 6. С. 31.
235. Плани «Плодоспілки» по кварталах (1925/26). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 56.
236. Плантаторські умови на 1926 р. *Сільський господар*. 1925. № 15–16. С. 79.
237. Плис І. Як цукрова промисловість України розв'язує проблеми своєї п'ятирічки. *Більшовик України*. 1929. № 21–22. С. 80–90.
238. «Плодоспілка» Вінниці (1926/27 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 78.
239. «Плодоспілка». Операції із заготівель та квашення капусти. Листування з відвантаження та реалізації. (10.1926–09.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 271. Арк. 76.
240. По виноградарству: Резолюція зборів уповноважених представників, 22–23 листопада 1925 р., м. Харків. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 22.
241. По садівництву: Резолюція зборів уповноважених представників, 22–23 листопада 1925 р., м. Харків. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 22.

242. Позика індустріалізації, відділи «Сільського господаря», баланси коштів та кооперативна пропаганда (01.10.–12.12. 1928 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 7. Спр. 88. Арк. 381.
243. Постанова РНК УСРР про залучення жінок-селянок до роботи в селі, про посівну кампанію, участь незаможників в продовольчій роботі. Протоколи засідань Колегії НКЗ УСРР про розвиток цукрового і а виноградного господарства, організації п'ятихаток і десятихаток. Інструкції, положення про державні показники роботи господарств, тарифні питання, взаємовідносини наркоматів та відділу по роботі на селі ЦК КП(б)У (04.01.1921–08.06.1921). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 848. Арк. 186.
244. Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1928. 95 с.
245. Постанови і обіжники Української економічної наради (червень–серпень 1924 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 3040. Оп. 1. Спр. 291. Арк.81.
246. Постанови другої Всеукраїнської організаційно-агрономічної наради бурякової кооперації (10–13 грудня 1928 р.). Харків : Укрбурякосоюз, 1929. 48 с.
247. Постанови першої Всеукраїнської кооперативно-бурякової організаційно-агрономічної наради (28–31 грудня 1927 р.). Харків : Укрбурякосоюз, 1928. 46 с.
248. Постанови президії Надзорчої ради «Сільського господаря» (9–11 червня 1927 р.). Харків : Сільський господар, 1927. 26+2 с.
249. Про будівництво сільськогосподарської кредитової та спеціальної кооперації. *Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.)*. Харків, 1928. С. 20–38.
250. Про Всеукраїнську кооперативну раду. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР*. 1921.

- № 22. С. 625.
251. Про кооперативний кредит : Положення від 18 січня 1927 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 32–37.
252. Про культурно-освітню діяльність сільськогосподарської кооперації. *Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.)*. Харків, 1928. С. 80–88.
253. Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України : постанова. *Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР*. Харків, 1922. С. 5.
254. Про націоналізацію цукрових заводів : декрет робітничо-селянського уряду України від 16 січня 1919 г. № 21. *Збірник узаконень та розпоряджень*. 1919. № 3. С. 25.
255. Про основні завдання української сільськогосподарської кооперації. *Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.)*. Харків, 1928. С. 7–20.
256. Про підсумки діяльності і заходи до розвитку плодоовочевої кооперації України : постанова правління «Сільського господаря» за 19 березня 1928 р. *Коопероване село*. 1928. № 7–8. С. 119–121.
257. Про підсумки допомоги незаможному селянству та заходи надалі в системі сільськогосподарської кооперації. *Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15–21 грудня 1927 р.)*. Харків, 1928. С. 72–80.
258. Про сільгоспкредит : постанова ЦК ВКП(б) за 19 серпня 1926 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 14–16.
259. Про систему сільськогосподарського кредиту : положення від 7 січня

- 1927 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 28–30.
260. Про сільськогосподарську кооперацію. Постанова ЦК ВКП(б) за 19 серпня 1926 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 9–13.
261. Про стан та фінансове оздоровлення «Плодоспілки» : постанова Української економічної наради від 7 червня 1927 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп 20. Спр. 2799. Арк. 17.
262. Про утворення всеукраїнського кооперативного центру садівництва, город, виноградарства й бджільництва «Плодоспілки» : постанова Української економічної наради від 19 вересня 1925 р. *Сільський господар*. 1925. № 19–20. С. 81.
263. Продукція «Плодоспілки». Огірки солоні (06.1926–08.1926). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 34.
264. Продукція консервного виробництва фабрики в м. Севастопіль. Листування та постачання (5.10.1927–20.12.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 51.
265. Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1860 – поч. 30-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 1992. 20 с.
266. Промислова діяльність кооперації. *Радянське село*. 1927. 14 липня. С. 2.
267. Протоколи засідань коллегії і планової комісії Народного комісаріата земледілля УСРСР. Доклад, справки, статистическіє свіденія Наркомзема УСРСР і ЦК КП(б)У о землеустройстве, состояннїи селъского і лесного хозяйства, животноводчества, проведенія посевной кампанїи, площади і продукцїи селъскохозяйственных культур, измененїи площади озимой пшеницы с 1916 по 1923 г. (08.02.1923–29.12.1923 гг.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1741. Арк. 141.
268. Протоколи пленума, засідань президїума губсельсовещанїи при

- организационном отделе Одесского губкома ЦК КП(б)У, общий план работы губсельсовещания по проведению сельскохозяйственной кампании, отчет председателя губсельсовещания о работе на селе (03.01.1922–29.12.1922 гг.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1162. Арк. 95.
269. Протоколы, выписки из протоколов заседаний Центральной межкооперативной фракции КП(б)У, кооперативного совещания при ЦК партии, комиссии ЦК КП(б)У об оказании финансовой помощи Всеукраинскому кооперативному союзу, совета акционерного общества «Село – книга». Докладные записки, обзоры Всеукраинского кооперативного союза («ВУКС»), Всеукраинского рабочего кооператива «Уцерабком», Всеукраинского союза сельскохозяйственной кооперации «Сільський господар» в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о деятельности рабочей, сельской и инвалидной кооперации (31.01.–20.12.1923 г.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1665. Арк. 155.
270. Птахівництво на Україні. *Коопероване село*. 1928. № 10. С. 30.
271. Птахівничі гуртки. *Кооперована громада*. 1929. № 7–8. С. 39.
272. Раку Ю. Г. Экспорт продукції птахівництва з України в роки непу. *Україна Соборна* : зб. наук. статей. 2006. Вип. 4. Т. 1. С. 200–202.
273. Раку Ю. Г. Экспорт української нехлібної сільськогосподарської продукції в роки непу. *Наукові праці* : наук.-метод. журн. 2006. Т. 62. Вип. 49 : Історичні науки. С. 54–57.
274. Раку Ю. Г. Продукція української сільськогосподарської кооперації на зовнішніх ринках (1921–1929 рр.). *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. праць. Черкаси, 2007. С. 418–423.
275. Раку Ю. Г. Экспортна діяльність самоврядних селянських організацій УСРР в роки непу: історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2010. 20 с.
276. Раціоналізація мережі. *Коопероване село*. 1927. № 2–3. С. 50.

277. Резолюції Всеукраїнської машиново-тракторної наради при «Сільському господарі» (5–11 січня 1929 р.). Харків : Книгоспілка, 1929. 48 с.
278. Резолюції другого Всесоюзного з'їзду по сільськогосподарському кредиту. Харків : Укрсільбанк, 1927. 101 с.
279. Реманент цукрових економій в 1921 р. *Сільський господар*. 1922. Ч. 2 (жовтень). С. 23.
280. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967 : в 5-ти т. Т. 1 : (1917–1928). Москва : Политиздат, 1967. 782 с.
281. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. 244 с.
282. Ринкові ціни 1926–27 р. (07.1926–10.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 187.
283. Робота бурякової агрономії за I півріччя 1925 р. *Сільський господар*. 1925. № 19–20. С. 95.
284. Робота з переробки овочів і фруктів на місцях. *Сільський господар*. 1925. № 23–24. С. 45–46.
285. Робота кошикарів. *Кооперована громада*. 1929. № 7–8. С. 39.
286. Романюк І. М., Романюк Б. І. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 228–230.
287. Рыков А. И. О кооперации. Письма в деревню. Письмо второе. Москва : Кооперативное изд-во, 1924. 13 [1] с.
288. Саричев В. І. Селянство і Радянська влада в 1925–1929 роках : проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України) : дис.... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2000. 203 с.
289. Свідерська О. Розвиток допоміжних галузей рослинництва на Поділлі у добу НЕП (1921–1929 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира*

- Гнатюка. Серія Історія. Тернопіль, 2016. С. 190–193.*
290. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 2008. 40 с.
291. Святченко Л. О. Історико-правовий аналіз становлення та розвитку цукробуряківництва в Україні у радянський період. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2015. Вип. 218. С. 45–50.
292. Селицький Е. Садо-городня та виноградарська справа і «Плодоспілка». *Сільський господар*. 1926. № 20–21. С. 9–13.
293. Селівонів П. Збут птиці «Кооптахом» за 1926 рік. *Коопероване село*. 1927. № 7–8. С. 61–63.
294. Селівонів П. Козятинський комбінат «Кооптаху». *Коопероване село*. 1928. № 2. С. 105.
295. Селівонів П. Перспективи розвитку птахівництва України на п'ятиріччя. *Українське скотарство*. 1929. № 5. С. 33–36.
296. Селівонів П. Підсумки роботи птахівничої кооперації України за 1927 рік. *Українське скотарство*. 1928. № 8–9 (серпень–вересень). С. 82–86.
297. Селівонів П. Про добротність роботи «Кооптаху». *Коопероване село*. 1927. № 21–22. С. 74.
298. Селькор. Крашанки теж пішли до кооперативу. *До нового села*. 1925. Ч. 11 (17 жовтня). С. 2.
299. Сільське господарство України : зб. статей / за ред. В. Доманицького. Прага : Культурно-наукове товариство УНО, 1942. 220 с.
300. Скалига Н. Десять років та індустріалізація сільського господарства. *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 18–25.
301. Смирнов В. М. Соціальна політика в Україні в період НЕПУ. Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості. Харків :

- Харків юридичний, 2010. 294 с.
302. Смирнов М. С. Борьба партии Ленина-Сталина за подготовку массового колхозного движения. Москва : Госполитиздат, 1952. 147 с.
303. Справи бурякосіяння. *Український економіст*. 1923. № 61 (17 листопада). С. 4.
304. Справи садівництва та городництва (01.10.1925–15.09.1926). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп 1. Спр. 129. Арк.154.
305. Статистичні дані про кількість безінвентарних господарств в губерніях республіки на 1 січня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 200. Арк. 569.
306. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) : кол. монографія. Т. 1 / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. 656 с.
307. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. 224 с.
308. Сушарні «Плодоспілки». (10.11.1926–27.09.1927). *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 295. Арк. 58.
309. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. Київ : Преса України, 2003. 252 с.
310. Тертус О. Птахівничо-збутова робота української кооперації. *Сільський господар*. 1926. № 20–21. С. 16–18.
311. Тихомиров О. І. Селянські бюджети. *Селянське буряківництво на Україні*. 1927. Т. II. С. 5–83.
312. Торгівельно-посередницька робота спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації. *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 62.
313. Тренкін Ю. В. Збуто-постачальницькі операції української сільськогосподарської кооперації (1921–1928 рр.). *Гілея* : наук. вісник.

2018. Вип. 137. С. 33–36.
314. Тренкін Ю. В. Організаційно–фінансове забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації в добу непу. *Гілея* : наук. вісник. 2018. Вип. 136. С. 48–51.
315. Тренкін Ю. В. Соціальний склад учасників сільськогосподарської кооперації в період нової економічної політики. *Гілея* : наук. вісник. 2018. Вип. 134. С. 42–46.
316. Тренкін Ю. В. Фінансова діяльність сільськогосподарської кооперації Української СРР в умовах соціально-економічних трансформацій (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2019. 22 с.
317. Україна в цифрах. 1927 / за ред. Н. А. Авдієнка. Харків : Вид-во ЦСУ, 1927. 132 с.
318. Україна. Статистичний щорічник. 1925 рік. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1925. 516 с.
319. Україна. Статистичний щорічник. 1926 рік. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1926. 403 с.
320. Україна. Статистичний щорічник. 1928 рік. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1928. 387 с.
321. Україна. Статистичний щорічник. 1929 рік. Харків : Вид-во ЦСУ УСРР, 1929. 399 с.
322. Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці заснування «Централу». Подєбради, 1926. Зб. I. 130 с.
323. Умови для плантаторів. *Сільський господар*. 1925. № 11–12. С. 18.
324. Установчі збори Укрбуряксоюзу. *Сільський господар*. 1926. № 12. С. 40.
325. Ухвала «Кооптаха» про принцип організації птахівничого товариства. *Кооперована громада*. 1929. № 6. С. 45.
326. Філіпішин І. Про експорт садовини та городини. *Сільський господар*. 1924. № 10. С. 17–18.

327. Філіппов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 1999. 20 с.
328. Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. Харків : ДВУ, 1926. 314 с.
329. Фіхтер А. З підсумків тракторної кампанії року 1924–25-го. *Український агроном*. 1926. № 1 (січень). С. 24–30.
330. Холодильники (1926/27 рік). Листування, розрахунки потужності, питання експлуатації. *ЦДАВО України*. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 82.
331. Целаріус В. Сучасна українська кооперація. Її стан та розвиток. Харків : Книгоспілка, 1926. 86 с.
332. Цимбал Г. Як працює «Сільцукор». *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 82.
333. Черкащина в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. : зб. документів і матеріалів / за заг. ред. В. М. Грушкіна. Черкаси : Черкаське обл. книжково-газ. вид-во, 1962. 328 с.
334. Шаповал Л. І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06. Полтава, 2006. 194 с.
335. Швагер М. «Плодоспілка» до десятих роковин Жовтня. *Коопероване село*. 1927. № 20. С. 79–81.
336. Шліхтер О. Завдання сільського господарства. Харків : ДВУ, 1927. 32 с.
337. Шліхтер О. На фронті сільського господарства. *Українське скотарство* : наук.-практ. журнал. 1927. № 11. С. 3–5.
338. Шліхтер О. Сільське господарство та індустріалізація країни. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1927. Т. 4, № 2–3. С. 1–4.
339. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років. *Український агроном*. 1927. № 10–11. С. 8–20.

340. Шліхтер О. XI роковини Жовтня. *Українське скотарство* : наук.-прак. журнал. 1928. № 11. С. 3–5.
341. Шліхтер О. Г. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*. 1927. № 10–11. С. 5–19.
342. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1960. 151 с.
343. Щетініна Т. О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Вип. 9–2 (1). С. 49–52.
344. Що може зробити кооператив. *Радянський селянин*. 1925. № 5–6. С. 53–54.
345. Що робив Мельниківський сільськогосподарський гурток в 1927 р. *Радянський селянин*. 1928. № 2. С. 34.
346. Як кредитове товариство допомагає населенню. *Радянський селянин*. 1925. № 5. С. 54.
347. Як треба використовувати трактор. *Радянський селянин*. 1926. № 1. С. 16–17.
348. Яка користь із сільськогосподарського кооперативу. *Радянський селянин*. 1925. № 5–6. С. 54.
349. Яцкевич Ф. А. Від неорганізованої допомоги селянській бідності до організованої (в Уманському відділенні «Цукротресту»). *Бюлетень «Цукротресту»*. 1929. № 2–3 (70–71). С. 34–35.

ДОДАТОК**Додаток А****СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ*****Статті в наукових виданнях, у яких опубліковані
основні наукові результати дисертації:***

1. Трояк Я. О. Соціально-економічні передумови створення спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації в УСРР (перша половина 1920-х рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2022. № 1. С. 114–120.
DOI : <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-114-120>
URL : <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4746/4998>
2. Трояк Я. О. Організаційне становлення та початок виробничої діяльності Всеукраїнського товариства «Кооптах». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* 2023. Т. 34(73), № 4. С. 71–75.
DOI : <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.12>
URL : https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/4_2023/12.pdf
3. Трояк Я. О. Формування та початок господарсько-економічної діяльності системи плодоовочевої кооперації «Плодоспілка». *Літопис Волині : всеукр. наук. часоп.* 2023. Вип. 29. С. 101–105.
DOI : <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.16>
URL : <https://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/478/412>
4. Трояк Я., Махиня О. Сільськогосподарська кооперація як чинник

відродження буряківництва в Україні в роки НЕПу. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 3. С. 184–190.

DOI : 10.31651/2076-5908-2025-3-184-190

URL : <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5537/5781>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів та додатково відображають наукові результати дисертації:

5. Трояк Я. О. Господарська діяльність всеукраїнського центру «Кооптах» в умовах НЕПу. *Вплив глобалізації на розвиток науки, освіти та суспільства: міжгалузеві перспективи* : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ізмаїл, 4 жовт. 2025 р.). Ізмаїл, 2025. С. 65–68.
6. Трояк Я. О. Досвід всеукраїнської спілки буряківничої кооперації «Бурякоспілка» у відродженні селянського бурякосіяння (1920-ті рр.). *VI Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 107-ї річниці від дня заснування університету* : тези доп. (м. Київ, 16 жовт. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres ; Таврійс. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2025. С. 357–360.
7. Трояк Я. О. Основні напрями господарської діяльності Всеукраїнської спілки садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка» в роки НЕПу. *Science, Education, and Society in the Digital Age of Globalization: Synergy for the Future* : Book of abstracts of Intern. Sci.-Pract. Conf. (Seattle, USA, Oct. 25, 2025). Seattle, USA : Golden Quill Publishing, 2025. P. 132–134.